

KOZÁK DÁNIEL

Hannibal a kapuk előtt

recAntik 1

Sorozatszerkesztő:
HAJDU PÉTER

KOZÁK DÁNIEL

Hannibal a kapuk előtt

A második pun háború emlékezhelyei
Silius Italicus eposzában

reciti
Budapest · 2025

Lektorálta: NAGYILLÉS JÁNOS

A borítón a római Porta Tiburtináról készült metszet részlete látható Antonio Lafreri *Speculum Romanae Magnificentiae* című sorozatából (1566; forrás: Wikimedia Commons).

Könyvünk a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható. A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 3094-3787
ISBN 978-963-672-034-6
978-963-672-035-3 (pdf)

Kiadja a Reciti,
ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,
az Irodalomtudományi Kutatóintézet igazgatója
www.reciti.hu
Olvasószerkesztő: Székely Júlia
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Fellini Kft

TARTALOM

BEVEZETÉS	7
Silius és a római közösségi emlékezet: emlékezhelyek a <i>Punicá</i> ban	12
Karthágó, Hannibal és a második pun háború emlékezete a kora császárkorban	17
1. RÓMAI ÉS KARTHÁGÓI EMLÉKEZETHELYEK A <i>PUNICA</i> I. ÉNEKÉBEN	25
A Capitolium	27
A Palatium	31
A városfal és Hannibal „ostromló tekintete”	35
Hannibal <i>ante moenia Romae</i>	42
A bővülő múlt: a szenátus üléstermének leírása	46
A kimerevített régmúlt: Dido temploma Karthágóban	55
2. SAGUNTUM, A LEGHŰSÉGESEBB VÁROS	59
Saguntum hűsége mint történeti mítosz	61
Saguntum mint hűséges város a római irodalomban	64
Saguntum hűsége Liviusnál	70
A <i>Punica</i> Saguntum-epizódja	77
Saguntum alapítástörténete 1. – Héraklész és Zakünthosz	78
Saguntum alapítástörténete 2. – Zakünthosz és Ardea	85
A <i>fides</i> -identitás építése és rombolása	90
A saguntumi követség Rómában	96
A saguntumi epizód epilógusa	100

3. HANNIBAL RUBICONJA: ÁTKELÉS AZ EBRÓN	103
Az Ebro-szerződés az antik forrásokban	106
Az Ebro-átkelés a <i>Punicában</i>	109
A hiányzó jelenet jelentősége	118
A folyó neve és a közösségi emlékezet	124
4. EGY VERESÉG EMLÉKEZETE: A TICINUSI CSATA	127
Győzelem és vereség a <i>Punicában</i>	131
A ticinusi csata	135
Gallok és rómaiak a Ticinusnál	139
A gall ostrom narratívái a <i>Punicában</i>	146
Kitalált hősök és Róma királyai	150
Narratív mintázatok: a csata második felvonása	160
Összegzés	166
5. RÓMA ÉS ITÁLIA HATÁRÁN: EMLÉKMŰVEK LITERNUMBAN	169
A <i>Fama</i> Itáliában és Rómában	172
Az itáliai népek lázadása	179
A római emlékmű Liternumban	188
Hannibal ellenemlékműve(i)	195
Az elpusztított műalkotás	207
A római emlékmű – Itália felől nézve	211
Konklúzió	218
6. SCIPIO GYŐZELME ÉS A KÖZÖSSÉGI EMLÉKEZET	223
Maradunk itt, vagy továbbmegyünk?	225
Scipio mint a családi emlékezet őre	230
Scipio <i>triumphusa</i>	237
EPILÓGUS	249
Bibliográfia	259
Névmutató	287

BEVEZETÉS

Nehezen volna túlbecsülhető a háborúk szerepe az emberi emlékezet alakításában. A harcokban résztvevő és azokat túlélő katonák megpróbáltatásaikra, haditetteikre emlékeznek és mesélik őket, vagy éppenséggel nem beszélnek traumatikus élményeikről, sőt, akár a tudattalanjukba száműzik azokat. A háborút katonaként vagy civilként átélők történetei és adott esetben hallgatása rokonaik, leszármazottaik identitását, családi emlékezetét formálhatja generációkon keresztül. A háborúk továbbá a családnál, illetve nemzetségnél tágabb közösségek emlékezetének is fontos csomópontjai: egy megnyert vagy elvesztett háború az érintett társadalmak közösségi emlékezetében gyakran sorsfordító eseményként él tovább.

A háborúhoz való személyes és közösségi viszonyulás természetesen történetileg szituált és kultúrafüggő. E sorok szerzője és valószínűleg olvasója sem tud elvonatkoztatni a 20. század történetét meghatározó két világháborútól, illetve azok emlékezetétől saját családjában és az identitását meghatározó tágabb közösségekben. A szomszédunkban jelenleg is zajló, a második világháború óta a legsúlyosabb európai háború minden bizonynyal ugyancsak alakítani fogja – most még sok tekintetben kiszámíthatatlan módon – közösségi emlékezetünket. Az antik Rómában a háborúról mint olyanról alkotott kép ismereteink szerint jelentős mértékben eltért a miénktől, de a háborúk nem kevésbé intenzív szerepet játszottak a közösségi emlékezet alakításában, mint ma. Erről tanúskodnak a rendelkezésünkre álló szöveges források csakúgy, mint a képzőművészeti alkotások.

A római uralom kiterjesztését évszázadokon át lehetővé tévő hódító háborúk emlékezetben való megőrzését szolgálták a diadalmenetek és győzelmi emlékművek csakúgy, mint a történetírók és a költők elbeszélései. Ez a két irodalmi műfaj eleinte nem is különült el egymástól határozottan. A Róma történetéről latin nyelven, tehát hazai közönségnek írt legkorábbi, általunk legalább töredékesen ismert összefüggő elbeszélések eposzok, nem pedig prózai alkotások: Naevius eposza, a *Bellum Poenicum* az első pun háborúról, melyben a szerző maga is harcolt, majd pedig Ennius *Annalese*, melynek elbeszélése Trója bukásától egészen a költő saját koráig terjed, benne a második pun háborúval, melyben Ennius is katonaként vett részt.

A számtalan megvívott háború közül kettő: a Kr. e. 1. századi polgárháború (vagy inkább: polgárháborúk sorozata), valamint a Kr. e. 3. század végén lezajló második pun háború kapott kiemelt helyet Róma közösségi emlékezetében. A polgárháború részben annak következtében válhatott olyan könnyen és látványos gyorsasággal a principátus egyik alapító mítoszává, hogy a rómaiak egymás ellen fordulása párhuzamba állítható volt a Rómát alapító ikrek viszályával és Remus halálával: könnyen lehetett a jelenben zajló újraalapítást a múltbéli alapítás tükrében értelmezni, és fordítva. A második pun háború különlegességét az adta a későbbi generációk szemében, hogy Róma végül ugyan győzelmet aratott benne, de a háború első szakaszában súlyos vereségek sorozatát szenvedte el, és már-már a római uralom fennmaradása is veszélyben forgott. Livius így indokolja, miért szán nem kevesebb, mint tíz könyvet a második pun háború eseményeinek elbeszélésére (LIVIUS, *Ab Urbe condita* XII.1,1–2; ford. Muraközy Gyula és Kopeckzy Rita):

Hadd jelentsem ki munkám e részének bevezetésében, amit a legtöbb történetíró az egész mű elején szokott hangoztatni: a valaha lezajlott háborúk közül a legemlékezetesebbet (*bellum maxime omnium memorabile*) fogom megírni, azt, amelyet Hannibal vezetésével a karthágóiak viseltek a római nép ellen. Soha nem mérték még össze fegyvereiket erősebb államok és népek, és ez a két nép sem volt soha ennyire hatalmas és ereje teljében. Nem ismeretlen, hanem az első pun háborúban már kipróbált katonai fortélyokkal küzdöttek egymás ellen; a hadiszerencse pedig annyira

forogandó volt, annyira ingadozott a küzdelem, hogy azok voltak közelebb a pusztuláshoz, akik győztek (*propius periculum fuerint qui vicerunt*).

A Kr. u. 1. században az *Aeneis* megszületését követően megélenkülő római epikus költészet két képviselője is úgy döntött, hogy nem mitikus, hanem történeti tárgyú eposzt ír, és éppen a két fent említett háborút dolgozza fel: Lucanus a *Pharsaliában* a Caesar és Pompeius közti polgárháborút, Silius Italicus pedig a jelen kötet tárgyát adó *Punicában*, egyben 17 énekével a leghosszabb fennmaradt római eposzban a második pun háborút beszélte el.¹ A két eposz között az egyik leglátványosabb különbséget tehát az elbeszélte események és az elbeszélői jelen közti időbeli távolság jelenti. A Nero-korban alkotó fiatal költő, Lucanus nem sokkal azután dolgozik a *Pharsalián*, hogy valószínűleg a polgárháború lehetséges utolsó túlélői is távoztak már az élők sorából: vagyis akkor, amikor a római társadalmat megrázó és átalakító konfliktus a személyes, önletrajzi emlékezetből és a következő generációnak még a szemtanúk elbeszélésein alapuló emlékezetéből elkezd átkerülni az utókor hosszabb távon érvényesülő közösségi emlékezetébe. Ez a folyamat óhatatlanul együtt jár az emlékek, illetve az őket közölhetővé tévő narratívák átalakulásával, és Lucanus eposza éppen ennek az átalakulásnak az irodalmi dokumentuma is lehet. Az irodalomtörténet bevett narratívája szerint már a következő generációhoz, a Flavius-kori epikus költők közé tartozó, de valójában Lucanusnál egy évtizeddel idősebb Silius Italicus² egészen más témát választ. A Nero halálának évében (Kr. u. 68) *consuli* tisztségig jutó, később azonban a Rómából és a politikai életben való részvételtől Campaniába visszavonuló költő egy közel háromszáz évvel korábban lezajlott háborúról ír, mely már az előző generációk szemében is a távoli, legendás múlt része volt, és amelynek elbeszélése ugyanúgy olvasható alapításmítoszként, mint Vergilius és

- 1 Jelen kötet szövegének véglegesítésekor vált számomra elérhetővé a Silius és a római történeti eposz hagyományáról publikált legfrissebb tanulmánykötet: AUGUSTAKIS–FUCECCHI 2022. Rövidebb műfaji összefoglalást nyújt az antik eposz mitológiai és történeti változatáról NETHERCUT 2019.
- 2 Lucanus Kr. u. 39-ben született, Silius születési éve 26 körülre tehető. Kérdéses, hogy Silius vajon csak visszavonulása után kezdett-e dolgozni az eposzán, vagy már korábban. WILSON 2013 amellett érvel, hogy a *Punicát* legalább annyira olvashatjuk a Nero-kor, mint a Flavius-kor kontextusában.

Lucanus eposza. Az *Aeneis* Róma alapításának előzményeit, a *Pharsalia* a római principátus létrejöttéhez vezető eseményeket, Silius Italicus eposza pedig a Róma mediterrán birodalommal válását megalapozó háborút beszéli el.³ a Hannibal legyőzése érdekében mozgósított hatalmas katonai és anyagi erőforrások tették ugyanis lehetővé a Kr. e. 2. században megélénkült Itálián kívüli hódításokat.

Lucanus és Silius eposzai egymás mellé helyezve jó példát szolgáltathatnak a rövid és a hosszú távú közösségi emlékezet működés módja közötti, Jan Assmann által hangsúlyozott különbségre.⁴ Az ókori társadalmak közösségi emlékezetének az utóbbi évtizedekben megélénkült kutatására⁵ nagy hatást gyakorló monográfiájában Assmann „kommunikatív” és „kulturális” emlékezetet különböztet meg (ugyanakkor az utóbbi terminust néhol tágabb értelemben, a közösségi emlékezetre általánosságban vonatkoztatva is használja): az előbbi körülbelül nyolc évtizedet ölel fel, és működésének alapja az adott generáció tagjai és rokonaik, személyes ismerőseik közötti kommunikáció. A kulturális emlékezet tárgya ezzel szemben a távoli, mitikus múlt; ezt a közösség identitását megalapozó emlékezetet már jellemzően szakértők – papok, költők stb. – őrzik, kanoalizálják, öntik formába és értelmezik. A kétféle múlt közötti időt ugyanakkor a közösségi emlékezet jellemzően feledésre ítéli, illetve kitöltetlenül hagyja: a múlt „középtávja” kevésbé érdekes és fontos. Az egyiptológus szerző által az ókori keleti társadalmak példáján felvázolt tipológia az

3 A három eposz alkotta „trilógiáról” ír AHL–DAVIS–POMEROY 1986, 2493–2494.

4 ASSMANN 1999b, 49–56. Az általa meghonosított „kulturális emlékezet” kifejezést más szerzők gyakran általánosabb értelemben, Halbwachs „kollektív emlékezet” terminusának szinonimájaként használják (lásd magyar fordításban: HALBWACHS 2018). Jelen kötetben a „közösségi emlékezet” kifejezést használom; Assmann terminusát csak azokban az esetekben alkalmazom, ha kulturális és kommunikatív emlékezet általa javasolt megkülönböztetése segíti az értelmezést.

5 A közösségi emlékezetről az ókortudomány, azon belül az antik Róma kontextusában jó kutatástörténeti összefoglalót ad a *Memoria Romana* kutatási projekthez kapcsolódó egyik tanulmánykötet szerkesztői bevezetője: GALINSKY 2016, 1–41. E helyütt csupán néhány további, római tárgyú kötetet emelek ki: GALINSKY 2014; GALINSKY–LAPATIN 2015 esettanulmányokkal szolgál a római közösségi emlékezet különböző médiumait illetően; WALTER 2004 a köztársaságkori emlékezetkultúrát, FLOWER 1996 és 2006 az ősök emlékezetét, illetve a római emlékezetsszankciókat, JÁRMI 2019 a nemzeti emlékezetet tárgyalja; GOWING 2005 és GALLIA 2012 a római köztársaság emlékezetét vizsgálja a korai császárkorban.

antik görögség és különösen az Assmann által – valószínűleg nem véletlenül – nem is tárgyalt Rómára csak részben alkalmazható. Hölkeskamp inkább a római közösségi emlékezetnek a közeli és a távoli múltat egyaránt lefedő „transzgenerációs” jellegét hangsúlyozza.⁶ Ennek jellemzője – a rövid és hosszú távú emlékezet assmanni bináris oppozíciójával szemben – inkább az egyes generációk tetteit őrző emléktanyag fokozatos és folyamatos egymásra rakódása, a „közepesen távoli” múlt elhalványulása nélkül. A kommunikatív emlékezet a görögöknél és a rómaiaknál is többé-kevésbé az Assmann által számba vett jellemzőkkel bír, és a görög mítoszok is jellemzően az assmanni értelemben vett kulturális emlékezet hordozói, a távoli római múlt jeles alakjainak tetteit elbeszélő történetek azonban nem ugyanabban az értelemben nevezhetők mítosznak, mint a görög istenek és hérószok tetteinek elbeszélései. A közösségi emlékezet alakításában betöltött szerepük mégis hasonló. Rómában a nem feltétlenül verifikálható, de a jelenhez képest viszonylag pontos datálással és megszakítások nélküli narratívában elbeszélte történeti múlt – Róma mint állam, illetve a római nép mint politikai entitás története – szolgáltatotta a hosszútávú közösségi emlékezetet meghatározó történetek, „mítoszok” többségét. Ebben az összefüggésben is értelmezhető Silius *Punicá*jának mint történeti eposznak egy gyakran, éspedig éppen a *Pharsalia* ellenpéldájaként emlegetett sajátossága, a Lucanus által elhagyott epikus istenapparátus használata.⁷ A *Punica* cselekménye nem az abszolút és időtlen múltban, de mégis a régmúlt antropomorf istenek cselekvő jelenlétét is feltételező kvázi-mitikus környezetében játszódik.

6 HÖLKEKAMP 2006b, 491. Vele vitázva WISEMAN 2014 inkább a „populáris emlékezet” terminust javasolja, mely azt hangsúlyozná, hogy a kizárólag az írni-olvasni tudó társadalmi elit számára hozzáférhető irodalmi alkotásokkal szemben a közösségi emlékezet különféle médiumait – *monumentum*okat, rítusokat stb. – az írástudatlan többség is tudta „olvasni”.

7 A hagyományos istenapparátus helyébe lépő megszemélyesítésekről (pl. Fortuna) és Lucanus eljárásának feltételezhető retorikai indokairól lásd NAGYILLÉS 2009.

Silius és a római közösségi emlékezet: emlékezethelyek a *Punicá*ban

Noha a reneszánsz idején és a kora újkorban népszerűnek számítottak, a Flavius-kori eposzokról a 19. és sokáig a 20. században is jellemzően negatív esztétikai ítéletet alkotott a klasszika-filológia, szembeállítva őket mint az ezüstkori irodalom alkotásait a tökéletesebbnek látott aranykori mintáikkal, mindenekelőtt Vergilius *Aeneis*ével.⁸ A legesújabb vélemények éppen Silius Italicusról hangzottak el, a tudósok pedig megtalálni vélték saját ítéletük antik előzményét is az ifjabb Plinius gyakran idézett kijelentésében, miszerint Silius „inkább műgonddal, mint ihletettség-gel alkotott” (*carmina scripsit maiore cura quam ingenio, Epist. III.7.5*). A Silius-tanulmányok legjellemzőbb témája a költői életrajz rekonstrukciója mellett sokáig csupán a *Punica* historiográfiai, földrajzi és etnográfiai forrásainak feltárása, illetve a költő tévedéseinek regisztrálása volt a *Quellenforschung* jegyében.

A domináns negatív értékítéletet sokszor még az egyébként Silius-párti szerzők egyes kijelentései is tükrözik. Egy másik pliniusi megjegyzésből kiindulva, mely szerint Silius „a szépség szerelmese volt, túlzásba vitt műgyűjtői szenvedéllyel” (*erat φιλόκαλος usque ad emacitatis reprehensionem, Epist. III.7.7*), Carlo Santini az eposzt metaforikus múzeumnak nevezi, tárgyát pedig műtárgyhoz hasonlítja. Silius szerinte „tiszteletre-méltó múzeumi műtárgyként közelít a történeti múlthoz, mely túlságosan távolivá vált ahhoz, hogy a jelen értelmezését segítse”.⁹ Santini metaforája ma már nehezen védhetőnek tűnik: egy múzeumi kiállítás témája, a válogatás, elrendezés és értelmezés elvei sokat elmondanak a muzeológusok és az őket foglalkoztató társadalom jelenéről is, és egyre hangsúlyosabb elvárás, hogy egy kiállítás kurátorai a múlt és jelen között óhatatlanul zajló dialógusra explicit módon is reflektáljanak. Ami igaz a múzeumokra, az *mutatis mutandis* igaz lehet a költeményekre és köztük – Santini me-

8 A *Punica* modern recepciójáról lásd DOMINIK 2010 áttekintését.

9 „The *Punica*, in which the historical past can only be evoked with the dignity of a museum piece, having become too distant to be used in interpreting the present”, SANTINI 1999, 9; a múzeum-metafora már a 2. oldalon is megjelenik. Santini metaforájának kritikájához vö. TIPPING 2010, 10.

taforáját nem az ő értelmezésében átvéve – a *Punicára* mint metaforikus múzeumra is. Nagyon is sokat elmond a mindenkori jelenről, hogy egy költő mit és hogyan beszél el a közösség történetét meghatározó múltbeli események közül. Talán „a Silius múzeumában kiállított műtárgyaknak” sem egyetlen értéke a szépség: értékük lehet az is, hogy képesek megvilágítani a költő, valamint antik és modern olvasói jelenét.

A 20. század közepétől fogva – párhuzamosan az ezüstkori irodalom iránti érdeklődés fokozódásával és egyes irodalomelméleti háttérű értelmezési módszerek meghonosodásával a klasszika-filológiában – egyre több filológus tett kísérletet arra, hogy a *Punicáról* ne csak sommás ítéletet alkosson, hanem irodalmi műként behatóbban is értelmezze. Egyre nagyobb számban jelentek meg az eposz kompozícióját, elbeszéléstechnikáját, motívumrendszerét és különösen az irodalmi hagyománnyal folytatott termékeny intertextuális dialógusát feltáró publikációk.¹⁰ Az utóbbi egy-két évtizedben a klasszika-filológia további útkereséséhez igazodva újabb, a szó tágabb értelmében véve kultúratudományos fordulatnak lehetünk tanúi a Flavius-kori epika kutatásában és azon belül a Silius-filológiában is.¹¹ Az „irodalmi gépezet” működésmódjának feltárása mellett egyre fontosabb kérdésként fogalmazódik meg, hogy melyek lehetnek a mű interpretációjának nem kizárólag és nem is szükségképpen irodalmi tétjei; hogy a szöveg és annak társadalmi-kulturális kontextusa hogyan segíti kölcsönösen egymás értelmezését. E megközelítés újszerűsége természetesen nem korábban teljességgel figyelmen kívül hagyott jelenségek vizsgálatából adódik, hanem az előbbi mondatban említett kölcsönösség hangsúlyo-

10 A Silius-kutatás új korszakát VON ALBRECHT 1964 monográfia nyitja. Néhány további kötet, a teljesség igénye nélkül: KISSEL 1979; BURCK 1984; KÜPPERS 1986; MARKS 2005a; AUGUSTAKIS 2010a és 2010b.

11 A kultúratudományos módszertant (is) alkalmazó klasszika-filológiai kutatásokról jó áttekintést ad KRASSER 2010, illetve Tamás Ábel ahhoz írt bevezetője (TAMÁS 2010). Az általuk is említett szakirodalomból a római irodalomra koncentrálna e helyütt csupán Thomas Habinek munkásságát emelem ki (pl. HABINEK 1998 és HABINEK–SCHIESARO 1997), a hazai kutatások közül pedig TAMÁS 2011 disszertációját Catullus költészetéről, valamint ACÉL 2018 monográfiáját a római könyvtárkultúra és költészet viszonyáról. Ami a Flavius-kort illeti, meghatározó fontosságú NAUTA 2002 monográfiája az irodalmi kommunikációról a Domitianus-korban, valamint a BOYLE–DOMINIK 2003 tanulmánykötetében közölt tanulmányok; a legújabban publikált tanulmánykötetek közül kiemelhető GINSBERG–KRASNE 2018 a Kr. u. 69-es polgárháború élményének lecsapódásáról a korszak irodalmában.

zásából, és annak tudatosításából, hogy ez az elv nemcsak az összességében értett ókortudomány szintjén, hanem egy adott mű értelmezésének keretei között is érvényesíthető. A *Punica* vizsgálata során tehát ma nem önmagában az tűnik érdekes kérdésnek, hogy az eposz irodalmi műként hogyan ábrázolja a második pun háborút, és ennek során hogyan épít az antik irodalmi hagyományra, hanem az, hogy az intertextualitás eszközrendszerét is használva milyen képet sugall például egyén és közösség viszonyáról, politikáról és vallásról, továbbá – és ez egyben a fő kérdése a jelen kötetnek is – mit árul el e háború helyéről és szerepéről a kora császárkori Róma közösségi emlékezetében, és egyszersmind hogyan formálja is azt a saját költői eszközeivel.

Az így újrafogalmazott interpretációs kérdések megválaszolásához több megközelítést is választhat az értelmező. Kiindulhat emlékezet és felejtés latin kifejezéseinek siliusi használatából, habár egy kizárólag lexikai alapú vizsgálat nyilvánvalóan sok releváns szövegrészt nem fedne fel.¹² Fókuszálhat az értelmezés a rómaiak önképének alakításában hagyományosan kiemelt szerepet játszó egyes értékek megjelenésére is; ilyen például a *fides* ('megbízhatóság, hűség') szerepe a *Punicában*. Az önmagukra mint „a *fides* népére” tekintő rómaiak a második pun háborúban éppen olyan ellenséggel kerültek szembe, melyet természetéből fakadóan csalárdnak, megbízhatatlannak, szerződésszegőnek, vagyis röviden: a *fides Punica* ('pun megbízhatóság=megbízhatatlanság') képviselőjének láttak.¹³ Az értelmezés középpontjába állíthatók továbbá az eposz egyes szereplői nemcsak az irodalmi műben, hanem a Róma közösségi emlékezetében betöltött szerepük alapján is. A rómaiak a múlt kiemelkedő személyiségeire és tetteikre jellemzően egy-egy erényt megtestesítő pozitív, illetve hibát megtestesítő negatív példaként emlékeztek. Ezeknek a példaértékű történeteknek, *exemplum*oknak¹⁴ a különböző variánsokban felbukkanó elbeszélései

12 Vö. SEIDER 2013 az emlékezet terminusairól Vergilius *Aeneis*ében.

13 A *fides*ről a *Punicában* lásd pl. BURCK 1988; POMEROY 2010a; a *fides*ről a római identitásképzésben BOYANCÉ 1972 és újabban MORGAN 2015; a *fides*-diskurzusról a Flavius-kori Rómában AUGOUSTAKIS–BUCKLEY–STOCKS 2019. A *fides Punica* etnikai előítéletének (és ebben az értelemben a római identitás és közösségi emlékezet elemének) kialakulását és történetét tárgyalja PRANDI 1979 és WALDHERR 2000.

14 Az *exemplum*okról az antik Rómában lásd LITCHFIELD 1914; HÖLKESKAMP 1996; SEO 2013; LANGLANDS 2018; ROLLER 2018; CHAPLIN 2000 Liviusról; LUCARELLI 2007 Valerius Maximusról; GOWING 2016 Tacitusról.

és vizuális ábrázolásai a római közösségi emlékezet fontos lenyomatai és a kutatás kiemelt tárgyai. Silius nemcsak az epikus, hanem az *exemplum*-hagyományt is folytatja a második pun háború pozitív és negatív példákat nyújtó hőseinek epikus ábrázolásával, legyen szó a ticinusi csatában atyja életét megmentő ifjú Scipio *pietas*áról, Fabius Maximus híres halogató stratégiájáról, vagy éppen a vele ellentétben a támadó harcmódot követő Marcellusról mint a fabiusi „pajzsot” kiegészítő metaforikus „kardról”.¹⁵

A jelen kötetben olvasható értelmezések kiindulópontját közösségi emlékezet és térbeliség kapcsolata adja. A Silius-kutatók mindig is hangsúlyozták a *Punica* költőjének földrajzi érdeklődését és persze tárgyi tévedéseit is e téren.¹⁶ Úgy vélem, ezt a felismerést érdemes részben újrafogalmazni. Abból a feltételezésből kiindulva, hogy a *Punica* elbeszélőjét talán nem elsősorban a földrajz mint olyan, hanem inkább a földrajzi helyek kultúraspecifikus jelentősége, illetve kultúraalkotó szerepe foglalkoztatta, az egyes fejezetekben az epikus cselekményben előtérbe kerülő egyes helyszíneket kifejezetten mint a második pun háború emlékezhelyeit vizsgálom majd. A terminust bevezető Pierre Nora emlékezhely (*lieu de mémoire*) alatt nemcsak konkrét, hanem átvitt értelemben vett helyeket is ért, ahol a közösségi emlékezet működésbe lép, illetve amelyekre irányul.¹⁷ A közösségi identitás alakítása szempontjából fontos emlékezés e helyeken „keresztül” megy végbe. Nora fogalmai szerint emlékezhely lehet egy múltbeli esemény helyszíne, egy emlékmű vagy múzeum csakúgy, mint egy intézmény, kiadvány, zenemű, zászló vagy sportesemény, vagyis lényegében bármi, ami egyedi és a közös múltra emlékeztetve a közösség önképét megjeleníti, és fordítva: aminek a hiánya űrt hagyna maga után e közösségi identításban.

15 A siliusi *exemplumokról* legbővebben – elsősorban Fabiusra és Scipióra koncentrálván – lásd TIPPING 2010; Fabiusról és Marcellusról FUCECCHI 2010; Varróról mint negatív példáról ARIEMMA 2010a. Az *exemplum*-kutatással rokonítható STOCKS 2014 megközelítése annak dacára is, hogy ő Róma ősellensége, Hannibal alakját vizsgálja a *Punicában*.

16 BLEICHING 1928; NICOL 1936; BONA 1998; vö. SANTINI 1991, 64–67, különösen a folyókról, továbbá FRANKE 1889, a földrajzi helyek megszemélyesítéséről. Az irodalmi témává emelt földrajz (különösen centrum és periféria viszonya) Flavius-kori kulturális kontextusát illetően lásd újabban POGORZELSKI 2016; Siliusról 226–228.

17 A francia *lieu de mémoire*-ok többkötetes gyűjteményének bevezető tanulmánya magyar fordításban: NORA 1999.

Nora kifejezetten a 20. századi, és pedig elsősorban a francia nemzeti identitás kontextusában vizsgálja e jelenségkör; szerinte az emlékezhelyek annak következtében jöttek létre, hogy *historia* és *memoria* – a múlttal való foglalkozás két formája – elkülönülésével a tudományos történetírás mintegy kisajátította magának a közösség jelene és múltja közti kapcsolat alakítását, nem hagyva teret a mindennapos, megélt közösségi emlékezetnek. A *lieu de mémoire*-ok e visszaszorított közösségi emlékezet „rezervátumai”. Amikor tehát ókortudósok görög és római emlékezhelyeket vizsgálnak, Nora (nosztalgiáról árulkodó) terminusának történeti érvényét kiterjesztik, abból kiindulva, hogy a közösségi emlékezet az általuk vizsgált társadalmakban is jellemzően bizonyos helyeken sűrűsödött össze, illetve nyilvánult meg. Assmann ebben az összefüggésben beszél az emlékezet „térbeli és időbeli kötöttségéről” mint az emlékezés egyik „alakzatáról”: a közösség tagjai az identitásukat megalapozó múltat általában nem mindenütt és folyamatosan, hanem (tényleges) helyekhez és időkhöz kötöttek, például ünnepek alkalmával idézik fel, miközben nyilvánvalóan másutt és máskor is emlékeznek rá a szó hétköznapi értelmében.¹⁸ Aleida Assmann ugyancsak Noránál általánosabb történeti kontextusban tárgyalja a (tényleges) helyet mint a közösségi emlékezet egyik médiumát.¹⁹ Történet kísérlet az ókori görög és római emlékezhelyeknek – egyúttal a későbbi európai kultúra ókori vonatkozású emlékezhelyeinek – az összegyűjtésére is a francia *lieu de mémoire*-ok Nora szerkesztette köteteinek mintájára.²⁰ E vállalkozás szerzői emlékezhelyként tárgyalják például Livius *Ab Urbe conditá*ját mint meghatározó történetírói művet vagy éppen a latint mint világnyelvet is. Meggyőzőbbnek tűnnek azonban számomra azok az értelmezések, melyek Nora terminusát az eredetinel szűkebb értelemben használva konkrét helyszíneket (pl. a Capitoliumot vagy Cannae-t), illetve meghatározott helyszínen zajló rítusokat (pl. a *pompa funebris* vagy a *triumphus*) vizsgálnak ókori emlékezhelyként, és ezáltal az emlékezet Assmann által hangsúlyozott térbeli kötöttségére is rámutatnak.

18 ASSMANN 1999b, 38–40.

19 ASSMANN 1999a, 298–339.

20 STEIN-HÖLKESKAMP–HÖLKESKAMP 2006 és 2010. E helyütt nem tárgyalhatom a *loci memoriae* kérdését, vagyis egyéni emlékezet és térbeli gondolkodás összefüggéseit az antik gondolkodásban, melyről lásd pl. YATES 1966 és SMALL 1997, 70–121.

A jelen kötetben tárgyalt emlékezhelyek is konkrét helyszínek: épületek, emlékművek, földrajzi helyek lesznek. Nem céлом, hogy a Silius *Punicájának* elbeszélésében szerephez jutó minden egyes emlékezhelyként interpretálható helyszínt katalógusszerűen összegyűjtsék: az egyes fejezetek az eposz kiválasztott részleteinek hasonló interpretációs szempontokat követő és bizonyos pontokon érintkező, de külön-külön is olvasható értelmezéseit nyújtják. A fejezetek középpontjában álló helyszínek mint emlékezhelyek történetiségük tekintetében is eltérnek egymástól. Egyesek valós emlékezhelyek abban az értelemben, hogy a rendelkezésünkre álló szöveges és egyéb források tanúsága alapján tényleg szerepet játszottak a római közösségi emlékezet alakításában. Ilyen emlékezhelyként tekinthetünk Róma falaira és a kapukra (1. fejezet), melyek előtt – a kötet címében is idézett közmondás szerint – Hannibal állt, vagy éppen a Capitoliumra, ahová a háború lezárultakor Scipio diadalmenetben vonult fel (6. fejezet). Ebbe a csoportba tartozik a Hannibal által a háború kezdetén hosszú ostrom után lerombolt Saguntum városa is (2. fejezet), valamint az Ebro folyó, melynek átlépésével a pun vezér (a római történetírók szerint legalábbis) megszegte a Róma és Karthágó közti szerződést (3. fejezet). Valós emlékezhelyek a fontos csaták helyszínei is, mint Cannae vagy a Ticinus folyó, melynek partjainál a rómaiak az első vereségüket szenvedték el a háborúban (4. fejezet). Természetesen ezek a valós emlékezhelyek is a fikció eszközeivel átalakítva jelennek meg a költői szövegben, de az értelmezés tárgyát képezik olyan emlékezhelyek is, melyek tudomásunk szerint az epikus szövegen kívüli világban nem léteztek, és így teljes mértékben a költői fikció termékének tekinthetők. Ilyen az első pun háború eseményeinek ábrázolásával díszített templom az itáliai kisvárosban, Liternumban (5. fejezet).

Karthágó, Hannibal és a második pun háború emlékezete a kora császárkorban

A kora császárkor átmeneti időszaknak nevezhető az ókori Karthágó történetében. A Kr. e. 146-ban, a harmadik pun háború végén lerombolt várost ekkorra már újraalapították mint római kolóniát: C. Gracchus Kr. e. 122-es sikertelen alapítási kísérletét követően Iulius Caesar 44-ben az egykori pun város helyén megalapította *Colonia Concordia Iuliát*. Augus-

tus uralkodása idején intenzív városépítési munkálatok keretében *forum*, *basilica* és templomok épültek.²¹ Az új, római Karthágó ugyanakkor Augustus és első utódai idején, a Kr. u. 1. században még nem játszik annyira fontos gazdasági és kulturális szerepet, mint amelyet a Római Birodalom fennállásának utolsó századaiban, a 2. század végétől kezdve fog. Silius és kortársai tehát minden bizonnyal tudomással bírtak arról, hogy Karthágó az ő jelenükben is létező, immár római város, de a róla alkotott képüket talán még inkább Karthágó pun múltjának a római közösségi emlékezetben kanonizált narratívája formálta elsősorban. Az új városhoz (egyelőre) nem kötődtek olyan történetek, melyek a rómaiakat e narratíva újraírására készíthették volna; legfeljebb a kolóniának adott név hirdette, hogy új, az „egyetértés” (*concordia*), illetve lojalitás által jellemzett szakasz kezdődhet Róma és Karthágó hagyományosan terhelt viszonyában, és hogy ez is, mint oly sok más, a Iuliusok nemzetségének köszönhető.²²

Hogy a kora császárkori Rómában a második pun háború a konfliktus óta eltelt közel három évszázad ellenére még mindig érdeklődésre tarthatott számot mint a múlt fontos eseménye, annak az irodalmi szövegek közül Silius Italicus eposza a legfontosabb és legkidolgozottabb dokumentuma, de nem az egyetlen. A Tiberius-korban alkotó Valerius Maximus *Facta et dicta memorabilia* című, a római közösségi emlékezetet alkotó válogatott tudásanyagot tematikus elv szerint és hangsúlyozottan példaeértékű történetek (*exemplumok*) keretébe ágyazottan rendszerező anekdotagyűjteményében Hannibálról, a pun háborúkról és Karthágóról több mint százszor esik szó.²³ Viszonyítási alap gyanánt: az idősebb Plinius enciklopédiájában, a Valerius művénél egyébként sokkal terjedelmesebb *Naturalis Historiá*ban mindössze 31 alkalommal olvasunk ugyanerről. Még azokban az esetekben is, amikor nem Róma és Karthágó konfliktusa áll a Valerius által emlékezésre érdemesnek talált történet középpontjá-

21 A római kolónia alapításáról lásd RAKOB 2000.

22 A régi/pun és az új/római Karthágó viszonyáról a császárkori római és észak-afrikai közösségi emlékezetben lásd MILES 2003, valamint FEENEY 2017. Releváns továbbá GIUSTI 2018 Karthágó ábrázolásáról Vergilius *Aeneis*ében, illetve GIUSTI 2017 az ősi ellenség városáról mint foucault-i értelemben vett heterotópiáról.

23 A *Facta et dicta memorabilia*ról a közösségi emlékezet kontextusában lásd GOWING 2005, 49–62; a valeriusi *exemplumokról* LUCARELLI 2007 és RÜPKE 2016; Scipio Africanus kiemelt jelentőségéről a műben TIPPING 2010, 9, 26. j.

ban, a pun háborúk kora a közösségi emlékezetet alkotó *exemplum*ok gazdag lelőhelyének bizonyul.

Silius eposzán kívül a Flavius-kori költészet más alkotásaiban is szó esik Hannibálról – váratlan kontextusban. Martialis két epigrammájában (IX.43–44), Statius pedig a *Silvae* egyik versében (IV.6) ír a mecénás és műgyűjtő Novius Vindex Herculest ábrázoló kis méretű, asztaldíszként használható szobráról (*Hercules epitrapezios*).²⁴ A szobor Martialis és Statius szerint is Lüszipposz alkotása (bár a IX.44. epigramma Martialis első ránézésre Pheidiasz művének gondolja), költői leírásai alapján pedig ikonográfiai párhuzamba állítható egy 1960-ban Alba Fucensben talált, emberléptékűnél nagyobb Hercules-szoborral.²⁵ A művészettörténeti besorolásnál számunkra érdekesebb, amit Martialis (IX.43,7–10) és Statius (*Silvae* IV.6,59–88) egyaránt elmond a műtárgy minden bizonnyal nem hiteles, inkább a tulajdonosa által hirdetett provenienciájáról. A szobor első állítólagos tulajdonosa Nagy Sándor volt; tőle Hannibálhoz került, majd pedig Sullához, míg végül e hatalmi ambícióktól fűtött és ellentmondásos megítélésű tulajdonosok után a békés visszavonultságban élő Vindexnél lelt nyugalomra. Martialis szerint Hannibál már gyermekkorában is ezt a szobrot érintve tette le a híres esküt, miszerint egész életében gyűlölni fogja a rómaiakat, Statiusnál pedig azt olvassuk, hogy méretének köszönhetően magával vitte a második pun háborúba is. A szoborban lakozó istenség – ismét Statius szerint – gyűlölte tulajdonosát, amiért az feldúlta Itáliát és a számára kedves várost, a hispaniai Saguntumot.

Nyilvánvaló, hogy Vindex Hercules-szobra – ha egy pillanatra elfogadjuk a költői beszámolókat korábbi tulajdonosairól – egészen más módon tekinthető a közösségi emlékezet hordozójának, mint a Valerius által összegyűjtött *exemplum*ok. Ez a tárgy nem ábrázolja a római szempontból fontos múltat, illetve annak szereplőjét, hanem a saját előtörténete révén idézi meg azt. A szobor a második pun háború tanújaként a karthágói hadvezér táborában volt például a Trasimenus-tónál vagy Cannae-nál. Ezt

24 E költeményekről részletes és árnyalt irodalmi elemzést nyújt CHINN 2005 és McNELIS 2008; SCHNEIDER 2001 ötletes interpretációját adja a Pheidiasz-utalásnak Martialisnál; LORENZ 2003 az *Epigrammák* 9. könyvének kontextusában tárgyalja a két Martialis-költeményt. KERSHAW 1997 szerint Martialis kifejezetten Statius költeményére válaszul írta a IX.44 epigrammát.

25 Vö. COLEMAN 1988, 173–174.

a szemtanúi szerepet még inkább előtérbe helyezi a tárgy megszemélyesítése, illetve az ábrázolt Herculesszel mint az istenek közé emelkedett hérósszal való azonosítása. A kora császárkori rómaiak – köztük Martialis és Statius olvasói, valamint Vindex és vendégei – számára a három évszázaddal korábban lezajlott második pun háború a hosszabb távú közösségi emlékezet tárgya, nem a személyes vagy a kommunikatív emlékezeté. Az említett költői szövegek ezzel szemben mintha éppen azt ígérnék olvasóiknak, Vindex pedig a vendégeinek, hogy a műtárgy (fiktív) előtörténetének elfogadásával közvetlenebb kapcsolatba kerülhetnek közösségük múltjával, és szó szerint megérinthetik annak egy darabkáját.

Míg Vindex szobrának a pun háborúkkal való kapcsolata valószínűleg a fikció terméke, Róma városában láthatók voltak olyan emlékművek, illetve épületek, melyek valóban e háborúkra emlékeztették nézőiket.²⁶ Ide sorolhatjuk a római múlt nagyjait ábrázoló, Augustus *forum*án felállított szoborcsarnok több darabját is: a fennmaradt töredékek és források alapján annyit biztosan tudunk, hogy láthatók voltak C. Duilius, Q. Fabius Maximus Verrucosus (az utókor által adott ismertebb nevén: Cunctator), M. Claudius Marcellus és természetesen a Hannibalt legyőző P. Cornelius Scipio Africanus (Maior), valamint a harmadik pun háborút Róma számára megnyerő P. Cornelius Scipio Aemilianus (Africanus Minor) portréi a tetteiket összefoglaló *elogium*okkal együtt.²⁷ Az első pun háború emléket őrizte továbbá a C. Duilius Kr. e. 260-ban aratott tengeri győzelmét ünneplő két, hajóorrokkal díszített oszlop (*columnae rostratae*), melyek egyike Servius szerint még a Kr. u. 4–5. század fordulóján is látható volt a Forum Romanumon.²⁸ A másik győzelmi emlékmű, melyről tudomásunk van, Scipio Africanus Maior diadalíve (*fornix*) a Capitoliumon. Livius beszámolója szerint hét emberalakos és két lószobor, továbbá az előtte álló két márványkád díszítette.²⁹ Ugyancsak a Capitoliumon volt látható

26 Az alábbi áttekintés alapja RIDLEY 2014, 22, illetve RICHARDSON 1992 vonatkozó szócikkei. Abban az esetben feltételezem, hogy az adott műemlék még a kora császárkorban is látható volt, ha a szöveges források ezt legalábbis nem cáfolják; de természetesen nem minden esetben volna bizonyítható, hogy egy műemlék a császárkorig fennmaradt.

27 Vö. GEIGER 2008, 144–148 és 152–153.

28 SERVIUS, *ad* VERG. G. III.29.

29 A *fornix Scipionis*ről részletesen lásd RIDLEY 2014 tanulmányát.

az a Hercules-szobor, melyet Q. Fabius Maximus szállíttatott Rómába Tarentumból, miután Kr. e. 209-ben visszafoglalta a várost; mellette magának a hadvezérnek a lovasszobra állt.³⁰ A Hercules-szoborról a források Lüszipposz alkotásaként tesznek említést. Ennek tükrében Vindex ugyancsak „lüszipposzi” Hercules-szobrocskája a maga fiktív előtörténetével akár a Capitoliumon álló (és valószínűleg tényleg a háború folyamán ott elhelyezett) hatalmas Lüszipposz-szobor kicsinyített másaként is értelmezhető.

Álltak végül olyan templomok Rómában, melyek építését az emlékezet a második pun háború idejére tette, vagy a háború valamely eseményével hozta kapcsolatba. A Kr. e. 217-ben a Trasimenus-tónál elszenvedett vereség után a Hercules-szobrot is Rómába szállíttató Fabius Maximus Venus Erycina, T. Otacilius Crassus pedig Mens szentélyének felépítésére tett ígéretet. A két templomot egymás mellett, a Capitoliumon építették és szentelték fel 215-ben. E templomokról a Kr. u. 1. század végén olvasunk utoljára; könnyen lehet, hogy a 69-es vagy 80-as tűzvészben – vagyis lényegében ugyanakkor, amikor a *Punica* mint a pun háborúk emlékezetének szöveges hordozója íródott – megsemmisültek.³¹ Ugyancsak a második pun háborúhoz kapcsolódik végül Fortuna Primigenia temploma a Quirinalison a Porta Collina közelében: ennek megépítésére P. Sempronius Tuditanus tett felajánlást 204-ben, mielőtt csatába bocsátkozott Hanniballal Krotón közelében; végül 194-ben avatták fel.

Egy forrás szerint a pun hadvezér maga is vizuális jelenléttel bírt a kora császárkori Rómában. Az idősebb Plinius szerint „még Hannibálnak is három helyen láthatók szobrai abban a városban, melynek falain belülre – egyedülként Róma ellenfelei közül – dárdáját elhajíthatta” (*Hannibalis etiam statuae tribus locis visantur in ea urbe, cuius intra muros solus hostium emisit hastam*, *Nat. Hist.* XXXIV,32).³² E szobrokról, illetve kiállítási helyük-

³⁰ PLUT. *Fab.* 22,6; SZTRABÓN VI,3,1.

³¹ A templomok felépítéséről lásd LIV. XXII,9,10 és 10,10, XXIII,30,13–14. A feltehetőleg ezt a Venus-templomot említő kora császárkori források: SUET. *Calig.* 7, *Galba* 18,2.

³² A Plinius-helyről lásd még RUTLEDGE 2011, 184–185, párhuzamba állítva Cleopatra Iulius Caesar által Venus Genetrix templomában elhelyezett aranyozott szobrával. Az antik Hannibal-ikonográfiáról megbízható információkkal nem rendelkezünk, de időről időre felmerül a lehetősége, hogy egy-egy fennmaradt szobor – így például egy Capuában talált, ma a Nápolyi Nemzeti Múzeumban látható portré – esetleg a pun vezért ábrázolja: lásd pl. CHARLES-PICARD 1964 és HAFNER 1973.

ről semmilyen további információval nem rendelkezünk. Figyelemreméltó azonban Plinius kijelentése a pun vezér egyedülálló tettéről. Az enciklopédia szerzője az előző könyvben (XXXIII.14) maga is tárgyalja, hogy a gallok Kr. e. 390-ben elfoglalták Róma városát a Capitolum kivételével, Hannibal szobrainak említésekor azonban mintha nem venne tudomást a Róma közösségi emlékezetében fontos helyet betöltő régebbi történetről, talán éppen azért, hogy Hannibal mint a legveszélyesebb ellenség szobrainak jelenlétét indokolhassa. Hogy miért a pun vezér volt a legveszélyesebb, azt viszont egy rekordok könyvébe illő (és minden bizonnyal történetileg hiteles forrásként nem kezelhető) kijelentéssel érzékelteti: ő volt az egyetlen, aki dárdájával csorbát ejthetett a város integritásán.

Érdeemes az idézett mondat közvetlen kontextusát is megvizsgálnunk. Plinius az előző *caput*-ban arról ír, hogy a köztársaság idején még igyekeztek eltávolítani a közterületekről a szenátusi vagy népgyűlési jóváhagyás nélkül felállított szobrokat, a 32. *caput* elején pedig kijelenti, hogy Thurioi városának polgárai voltak az elsők a Kr. e. 3. század elején, akik nem római-ként szobrot állíttattak a városban a nekik katonai segítséget nyújtó római politikusok tiszteletére, később pedig más népek is hasonlóképpen váltak egy-egy római patrónus klienseivé. „Végül oly mértékben eltűnt bármiféle különbségtétel” (*adeo discrimen omne sublatum*, XXXIV.32), folytatja Plinius, hogy még az ősi ellenségnek, Hannibalnak is szobrai állhatnak Rómában. A Hannibal-portrék tehát egy folyamat végpontját jelképezik Plinius szemében. Hannibal szerepe a római történelemben egykor még megakadályozta volna szobrainak közszemlére tételeit, az író jelenében viszont már nem így van. A korábbi generációk ősi ellensége már inkább a rómaiak érdeklődését, mint gyűlöletét vonja magára. Különböző római (és adott esetben: nem római) nézőik természetesen más-más szemmel nézhették Hannibal szobraikat.³³ Lehetek olyanok, akiket Pliniushoz hasonlóan elsősorban a Hannibal jelentette összehasonlíthatatlan veszélyre emlékeztettek; másokat inkább arra, hogy végül sikerült legyőzni. Ugyanakkor a szobrok jelenléte múlt és jelen szembeállítására is alkalmat adhatott. Egyesek (és talán Plinius szavai is erről az érzületről tanúskodnak)

33 Vö. EDWARDS 2003, 62–64 a római Hannibal-szobrok értelmezésének lehetséges perspektíváiról és a városban látható, Róma ellenségeit ábrázoló portrék további példáiról.

felháborodhattak az ősi ellenség szobrának kiállításán, a közösségi emlékezet csoportidentitást védő funkciójának hatástalanságát érzékelve, mások viszont az ellenséges város újraalapításával és a Római Birodalomba való integrálásával, a két város viszonyának új alapokra helyezésével kapcsolhatták össze a szobrok felállítását Rómában. A Hannibal-portrék tehát pusztá jelenlétükkel is kifejezhették a régi és az új Karthágó, illetve a velük szembeni régi és új római érzelmek közti feszültséget.

Ez tehát az a társadalmi-kulturális kontextus – pontosabban annak a fennmaradt források alapján rekonstruálható részlete –, melyben Silius Italicus eposza születik, és amelyben azt a korabeli első befogadók olvashatják. Az ennél valamivel szűkebb értelemben vett, irodalmi kontextusnak fontos alkotóelemei ugyanakkor nemcsak a görög-római epika (és más költői műfajok) alkotásai, hanem azok a történetírói szövegek is, melyek Silius számára írott történeti forrásként rendelkezésre álltak a második pun háború új narratívájának megalkotásához. E források közül a két legfontosabb és legrészletesebb Livius és az általa is forrásként használt Polübiosz történeti munkája. A historiográfiai forrásokban talált információk, narratív elemek természetesen nem változtatások nélkül kerülnek át a siliusi szövegbe, és transzformációjuknak különféle (a következő fejezetek értelmezéseiben rendre felbukkanó) módozatai fedezhetők fel. A talán legfeltűnőbb és legzavarbaejtőbb a háború eseménytörténetébe való explicit beavatkozás: látványosan fiktív elemek beillesztése az egyébként nagyjából valós történeti eseményeket feldolgozó narratívába. Ez ellentmondásokat eredményez az epikus szöveg és a Silius által nyilvánvalóan felhasznált történeti források között. A műfaji átkódolás eredményeként tekinthetünk továbbá az epikus hagyomány követéséből fakadó eltérésekre is, mint amilyenek például az isteni beavatkozásról adott beszámolók, vagy éppen az, ahogyan az epikus költő a csatákat gyakran egyes katonák párharcainak láncolataként, nem pedig nagyobb csapategységek összecsapásaként beszéli el. A narratíva transzformációja több esetben nem is annyira tartalmi, mint inkább terjedelmi eltérésekben érhető tetten: Silius megváltoztatja a háború elbeszélésének első arányait, és adott esetben látványosan bőbeszédűbb vagy szűkszavúbb egy-egy szakasz vagy epizód elbeszélésekor, mint historiográfiai forrásai.

A transzformációnak ezeket a teljesség igénye nélkül felsorolt módozatait láthatjuk akár az öncélú irodalmi játszadozás vagy – pozitívabb meg-

világításban – a költői versengés eszközeinek is. Jól érzékeltetik azonban a siliusi vállalkozás nem kifejezetten irodalmi, hanem tágabb értelemben vett kulturális-társadalmi tétjeit is. A közösségi emlékezet számára fontos történeteket – legyen szó görög mítoszokról vagy Róma háborúiról – generációról generációra újra kell alkotni ahhoz, hogy fontosak is maradhassanak. Minthogy a múlt életben tartásában érdekelt társadalom változik, a történetek relevanciájának további biztosításához szükség van azok folyamatos alakítására is; az elismétlésük önmagában nem elég. Amikor tehát Silius átalakítja az elsősorban Liviustól és Polübiosztól örökölt cselekményt, nem egyszerűen költői köntösbe öltözteti és fiktív elemekkel színesíti a történeti narratívát, hanem – akár tudatosan teszi ezt, akár nem – maga is hozzájárul ahhoz, hogy a második pun háború a kor császárkori Rómában az identitásképzés releváns, meghatározó története maradhasson.

*

Jelen kötet alapját a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával, *A kulturális emlékezet jelenségei a Flavius-kori epikában* című projekt keretében 2014–2017 között folytatott kutatásaim alkotják, végleges formába öntésére pedig a 2024-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetemen lefolytatott habilitációs eljárás adott alkalmat. Köszönettel tartozom mindazoknak, akik a kutatáshoz kapcsolódó konferenciaelőadásokhoz és publikációkhoz fűzött megjegyzéseikkel segítették munkámat; hálámat fejezem ki továbbá Grüll Tibornak és Nagyillés Jánosnak a habilitációs kéziratról írt bírálatukban megfogalmazott tanácsokért, kiegészítésekért és kritikai megjegyzésekért. Külön köszönet illeti Ferenczi Attilát, Hajdu Pétert, Jármí Viktóriát és Tamás Ábelt a készülő kötet részleteit és egészét érintő javaslataikért.

A *Punica* szövegét Joseph Delz szövegkiadása (SILIUS 1987) alapján és saját fordításban idézem. A többi antik szöveghez, ha másként nincs jelölve az első idézetnél, szintén a saját fordításomat mellékelem.

1. RÓMAI ÉS KARTHÁGÓI EMLÉKEZETHELYEK A *PUNICA* I. ÉNEKÉBEN

Ha a *Punicát* a közösségi emlékezet szempontjából vizsgálva olvassuk, kézenfekvő elsőként Róma és Karthágó városainak, illetve az ott álló illusztris épületeknek a rövidebb-hosszabb siliusi leírásait áttekinteni. E helyszínek mint emlékezhelyek összehasonlítása, ahogyan azt látni fogjuk, arra enged következtetni, hogy a rómaiak és a punok (ezalatt természetesen az irodalmi mű szereplőit értve) alapvetően eltérő módon viszonyulnak saját múltjukhoz. Az eposz cselekménye nagyrészt nem a fővárosokban játszódik, így a releváns szövegrészek száma viszonylag alacsony, a szövegen belül elfoglalt helyük azonban kiemelt fontosságot kölcsönöz nekik: döntő többségük ugyanis az első énekben olvasható. Az eposzt bevezető *prooemiumban* (I.1–16) az elbeszélő a Capitolium, a Palatium és a városfalak rövid, utalásszerű említése révén, pillanatfelvételek sorozatát nyújtva ad leírást Róma városáról. Nem sokkal később egy szimbolikus jelentőségű karthágói épületet, Dido templomát mutatja be (81–92), melyben a még gyermek Hannibal esküt tett a rómaiak elleni harcra. A Dido-templom leírására felel az ének végén egy római helyszín részletes bemutatása: a szenátusi ülésterem a korábbi háborúban szerzett zsákmány kiállítóhelyeként is szolgál (617–629). A *Punica* bevezető énekét követően a két főváros csak elvétve válik a cselekmény helyszínévé, jellemzően egy-egy politikai vita összefoglalása erejéig, ám a helyszínek részletező leírása nélkül. Feltűnő például, hogy a második énekben a karthágói szenátusban zajló vita viszonylag hosszú elbeszélése közben (II.270–390) magáról a gyűlés

helyszínéről semmilyen információt nem oszt meg velünk az elbeszélő. A leírás hiánya különösen szembetűnő, ha összehasonlítjuk a még épülő város látványának nem hosszú, de a munkálatok sokféleségét érzékeltető élénk bemutatásával az *Aeneis* első énekében (Verg. *Aen.* I.418–440). Úgy tűnik, hogy amit a siliusi elbeszélő Karthágóról mint városi térről el akart mondani, azt a Dido-templom leírásával már elmondta.¹ A városleírások hiányát tekintve fontos kivételt képez azonban a tizenkettedik ének vége, amikor a cselekmény szimbolikus csúcspontján Hannibal a kapuk előtt állva és a várost körbelovagolva szemléli Rómát (XII.563–573).

Noha Róma és Karthágó mint városi terek viszonylag ritkán kerülnek az elbeszélő érdeklődésének középpontjába, a hadviselő felekre mégis gyakran utal ugyanezekkel a szavakkal. Egy-egy állam fővárosának neve általában is erős metonimikus potenciállal bír: jelölheti azon területek összességét is, melyeket a kormányzat irányítása alatt tart, illetve azt a politikai közösséget, melynek képviselőjét ellátja. Hogy a karthágói közbeszédben és irodalomban – feltéve, hogy beszélhetünk egyáltalán a mi fogalmaink szerint értett irodalomról – milyen szerepet játszott a főváros és a birodalom nevének metonimikus viszonya, arról lényegében semmilyen információval nem rendelkezünk. Ami Rómát illeti, már részletgazdagabb a kép. Az irodalmi szövegek a „Róma” földrajzi névben rejlő metonimikus potenciálra a köztársaságkor legvégén és különösen az Augustus-korban kezdenek reflektálni. Ez időben többé-kevésbé egybeesik azzal, hogy a rómaiak a Mediterráneum általuk irányított területeit mint (viszonylag) határtalan, az ismert világ jelentős részét magába foglaló államalakulatot kezdik látni és láttatni.² Vergiliusi megfogalmazásban „végtelen birodalom” ez (*imperium sine fine*, *Aen.* I.279), de gyakran idézik e vonatkozásban Ovidius megfogalmazását is a határokat megtestesítő istenség, Terminus ünnepével (*Terminalia*) kapcsolatban: *gentibus est aliis*

1 Nem érdemes a szerző korlátozott topográfiai ismereteivel magyarázni a leírás hiányát: a részletesen leírt Dido-templom ugyanúgy a siliusi fikció (és amint arról még lesz szó, a *Punica* és az *Aeneis* közti intertextualitás kapcsolat) terméke, mint a leírás nélkül hagyott szenátusi ülésterem.

2 Erről bővebben lásd EDWARDS 1996, 97–102; NICOLET 1991, 44 és 110–111. A vergiliusi *imperium sine fine* egyszerre térbeli és időbeli jelentésének intertextuális vonatkozásairól lásd még KOZÁK 2018; az *imperium* szó jelentésváltozásáról a klasszikus latinban RICHARDSON 2008.

tellus data limite certo: | Romanae spatium est urbis et orbis idem („más népeknek korlátozott földterület adatott, ám Róma városának és világának a kiterjedése azonos”, *Fasti* II.683–684).³ Az *urbis* és az *orbis* hangalakjának hasonlósága felveti azt az értelmezési lehetőséget, hogy a „római” jelzőt – a két főnév különböző grammatikai neme dacára – az utóbbihoz is odaért-sük. A római birodalom (*orbis Romanus*) a világ egészére kiterjed, hiszen terjeszkedésének nincsenek korlátai, a Római Birodalmat pedig Róma városa (*urbs Romana*) irányítja, következésképpen Rómának és a világnak a határai mintegy megegyeznek egymással. Nemcsak a város fejlődése és szakrális határának, a *pomerium*nak a kiterjesztései növelik Róma mint *urbs* területét, hanem a birodalom terjeszkedése is. „Róma” nem pontosan ugyanazt jelöli és jelenti a pun háborúk előtt és után, így következésképpen a hannibali háborút elbeszélő *Punica* elején és végén sem. A város nevét először az eposz 5. sorában olvassuk, ahol a második pun háború előtti Róma „szül férfiakat a harcra” (*ad bella creavit ... Roma viros*, I.5), utoljára pedig a *Punicát* záró sorban, ahol az utókor Rómája tekint vissza a küzdelemre, és az elbeszélő szerint „nem hazudik, amikor Scipióra mint isteni sarjra, Iuppiter fiára emlékezik” (*nec vero, cum te memorat de stirpe deorum, | prolem Tarpei mentitur Roma Tonantis*, XVII.653–654). Silius eposza nem utolsósorban Rómának a városnév változatlansága által elfedett, történelmi jelentőségű átalakulásáról is szól.

A Capitolium

A rómaiak számára a „város mint fej” (*caput*), azaz „főváros” – közigazgatási értelemben persze kissé anakronisztikus – metaforájának segítségével is megragadható volt városuk világpolitikában játszott egyre meghatározóbb szerepe. E metafora értelmében a világ, illetve azon belül a Római Birodalom a „test”, melyet a „fej” irányít. Liviusnál már Romulus kijelenti közvetlenül apoteózisát követően: „az égiek akarata, hogy az én Rómám a földkerekség fejévé váljon” (*caelestes ita velle ut mea Roma caput orbis*

3 Vö. még *Iuppiter arce sua totum cum spectat in orbem, | nil nisi Romanum, quod tueatur, habet* („Iuppiter, amikor fellegrvából körbetekint a világban, nem lát semmit, ami ne római volna”, I.85–86).

terrarum sit, I.16,7, ford. Kis Ferencné és Kopeczky Rita). Ez a metafora és a birodalomépítés ideológiája, melyet kifejezésre juttat, Róma területén belül különösen erősen kapcsolódott a város szakrális központjához, a Capitoliumhoz a földrajzi név etimologizáló magyarázata révén.⁴ A legenda szerint a Tarquiniusok uralkodása idején, amikor a Capitoliumon Iuppiter Optimus Maximus templomának alapjait ásták, egy épen maradt emberi fejet találtak a földben. Livius beszámolója szerint a római és etruszk jóskok egyetértettek abban, hogy a jósjel értelmében a Capitolium „egy birodalom fellegvára lesz, a világ feje/központja” (*arcem eam imperii caputque rerum fore*, I.55). Az Idősebb Plinius egy fontos tekintetben eltérő módon meséli a történetet (*Nat. Hist.* XXVIII.15). Beszámolója szerint a rómaiak a kor legtekintélyesebb etruszk jósához, Olenus Calenushoz küldtek követeket, aki egy furfangos kérdéssel megpróbálta elérni, hogy „ügyfelei” maguk változtassák meg a jósjel értelmét, pontosabban térbeli referencialitását. Botjával a homokba rajzolta a Capitolium és a leendő templom körvonalait, majd megkérdezte, hogy *itt* találták-e a fejet. Igenlő válasz esetén szakértői jelentésében az állhatott volna, hogy „itt”, azaz Etruriában, nem pedig a rajzon ábrázolt római Capitoliumon lesz a világ központja. A rómaiak azonban, akiket éppen Olenus fia figyelmeztetett előre apja cseles kérdésére, pontosították a helyhatározó jelentését: a fejet nem „itt”, hanem Rómában találták. Így sikerült biztosítaniuk az etruszk jósk cseles kísérlete ellenére, de végső soron mégis az ő közreműködésével Róma birodalmi jövőjét.

A legenda Plinius által megőrzött változata, mely a Capitolium szó jelentésének magyarázatát Róma és az etruszkok hatalmi vetélkedésének kontextusába helyezi, különösen érdekes lehet számunkra, ugyanis eposzba bevezetőjében Silius hasonlóképpen körvonalazza a pun háborúk geopolitikai tétjét (*Pun.* I.1–8):

*Ordior arma, quibus caelo se gloria tollit
Aeneadum, patiturque ferox Oenotria iura
Carthago. Da, Musa, decus memorare laborum
antiquae Hesperiae, quantosque ad bella creavit*

4 Vö. DSEV. *ad Aen.* VIII.345; OGILVIE 1965, *ad Liv.* I.55,5; *RE* s. v. Olenus; a vallástörténeti vonatkozásokról KÖVES-ZULAUF 1995, 204–210.

*et quot Roma viros, sacri cum perfida pacti
gens Cadmea super regno certamina movit,
quaesitumque diu, qua tandem poneret arce
terrarum Fortuna caput.*

Azt a háborút fogom elbeszélni, melyben Aeneas unokáinak a dicsősége az égig nőtt, a vad Karthágó pedig kénytelen volt alávetni magát Oinotria [Itália] akaratának. Engedd, Múzsá, hogy felidézzem az ősi Heszperia [Itália] dicső megpróbáltatásait és a sok kiváló férfit, akiket Róma a harcra szült, mikor a Kadmosztól származó nép az ünnepélyesen kötött szerződést megszegve vetélkedni kezdett az elsőségért. Sokáig bizonytalan volt, végül melyik fellegrárt teszi meg Fortuna a világ fővárosának.

Bár maga a Capitolium szó nem szerepel a szövegben, mégis érdemes az eposz bevezetőjét az imént idézett legenda tükrében olvasni. A pun háborúk tétje abban is megragadható ugyanis, hogy sikerül-e a Capitoliumra vonatkozó egykori jóslatot beteljesíteni: Rómát Latiumon és Itálián túl a Mediterráneum egészének központjává tenni. Néhány évszázaddal azután, hogy a rómaiak sikeresen háritották el az etruszk jós interpretációs támadását, újabb kihívó jelent meg a láthatáron. A rómaiak által sztereotipikusan megbízhatatlannak gondolt pun nép a korábban kötött szerződéseket⁵ felrúgva „vetélkedni kezdett az elsőségért” (6) Róma ellenében. Hosszú időn keresztül nem is lehetett tudni, mondja az elbeszélő, hogy a kiszámíthatatlanságáról ismert Fortuna melyik fellegrárban: a római Capitoliumon vagy a karthágói Bürszában (vö. *arces ... Agenoreas*, 14–15) helyezi el a világ központját jelképező fejet, vagyis melyiknek adja a *caput terrarum* megtisztelő címét (7–8). A punoknak is megvolt ugyanis az okuk a bizakodásra: ők is rendelkeztek kedvező jóslattal városuk jövőjét illetően. A rómaiak legalábbis tudni vélték, hogy Karthágó alapításakor egy lófejet találtak a földben, ami a leendő város hatalmát jelezte előre, az *Aeneis* elbeszélője szerint pedig éppen ezen a helyen építették

5 A szerződésekről lásd SERRATI 2006. FEENEY 1982, ad I.5–8 máshogyan értelmezi az utalást: Silius olvasói szerint elsősorban a második pun háború kirobbanására, illetve az azt megelőző szerződésszegésre gondolhatnak.

fel Iuno templomát.⁶ Nyilvánvaló a párhuzam a Capitoliumon a Iuppiter-templom építéskor talált emberi fej legendájával. A vergiliusi Iuno abban reménykedett, hogy ha a *fatum* engedi, Karthágó fog „a többi nép fölött uralkodni” (*regnum ... gentibus esse*, *Aen.* I.17), azaz a karthágói jósjel erősebbnek bizonyul majd, mint római párja. Vergilius és Silius olvasói persze mindig is tudták, hogy végül nem így történt: a sors rendelése az volt, hogy Róma és azon belül a Capitolium legyen a világ központja.

A Capitolium tehát az első római emlékezhely,⁷ melyet a *Punica* szövege érint – és talán nem mellékes szempont, hogy valóban csak érinti, de meg nem nevezi. Az elbeszélő olyan befogadókat feltételez, akik megfelelő kulturális és topográfiai ismeretekkel rendelkeznek ahhoz, hogy utalását felismerjék, vagyis meglássák a Capitoliumot az *arx* (7) és a *caput* (8) szavak mögött. Minden jel arra mutat, hogy az eposz szereplőjeként maga Hannibal is rendelkezik ezzel a tudással. A pun vezér több alkalommal is a Capitoliumot és a Iuppiter-templomot jelöli meg mint offenzívája végső célpontját.⁸ Tudatosan vagy ösztönösen azt az emlékezhelyet igyekszik elpusztítani, melyhez a Róma nagyhatalmi jövőjéről szóló legenda kapcsolódik. Lezárulni is ugyanitt, a Capitoliumon fog a *Punica* cselekménye: az eposz utolsó énekét Scipio *triumphusa* zárja, melynek végén a diadalmas hadvezér Iuppiter Optimus Maximus templomában mutat be áldozatot.⁹

6 VERG. *Aen.* I.441–449; SERV. *ad Aen.* I.443; IUST. XVIII.5,15–17. Iustinus és Servius arról is beszámolnak, hogy korábban egy marhafejet is találtak a földben, ám mivel ez a jósjel úgy volt értelmezhető, hogy az adott helyen alapított település mások szolgája lesz, végül inkább ott alapítottak várost, ahol a megtalált lófej kedvezőbb jövőt sugallt. Siliusnál Hannibal pajzsán látható Karthágó legendás múltjának más epizódjai mellett a lófej megtalálása is: *ostentant caput effossa tellure repertum / bellatoris equi atque omen clamore salutant* ([a karthágóiak] felmutatják a harci mén földben talált fejét, és hangos kiáltozással üdvözlik a jósjelt, *Pun.* II.410–411).

7 A Capitoliumról mint emlékezhelyről lásd HÖLKESKAMP 2001, 97–111; posztantik kontextusban is HÖLSCHER 2006; Róma dombjainak ókori és későbbi kultúrtörténetéről VOUT 2012.

8 Hannibal álmában „behatol a Capitoliumba” (*penetrat Capitolia*, I.64), Saguntum ostromával „a világ végéről is a Capitoliumot támadja” (*extremis pulsat Capitolia terris*, I.270), a saguntumi Murrus pedig gúnyosan mondja az általa éppen megölt pun katonának, hogy „nyilván ő lett volna az első, aki hódítóként feljut a Capitoliumra” (*certe Capitolia primus | scandeas victor*, I.384–385). A Hannibal által Liternumban megtervezett emlékmű utolsó jelenete „Iuppiter letaszítása a Tarpeia-szikláról” (*deiectum Tarpeia rupe Tonantem*, VI.713; a jelenetről lásd az 5. fejezetet).

9 A jelenetről lásd a 6. fejezetet.

A diadalmenet és az áldozat annak állít emléket, hogy hosszú háború árán ugyan, de végül sikerült semlegesíteni a Róma birodalmi ambícióit fenyegető, a capitoliumi jósjel érvényét megkérdőjelező pun kihívást.

A Palatium

A Capitoliumra tett utalást követően, a bevezető végén folytatja az elbeszélő Róma látképének felvázolását. A szövegrész érdekességét ezúttal sem a leírás részletező jellege adja, hanem éppen ellenkezőleg, a topográfiai utalások tömörsége és a meglepő szóválasztás. A második pun háborút, mondja Silius, az emeli jelentőségben az első és a harmadik fölé, hogy a hadviselő felek ebben a háborúban kölcsönösen egymás elpusztítására törektek, és hogy az a fél került közelebb a háború folyamán a pusztuláshoz, melynek végül megadatott, hogy győzzön.¹⁰ Ez utóbbi kijelentést támasztja alá a két város: Karthágó és Róma erős kontraszttal szembeállított páros látképe (I.12–16).

*Sed medio finem bello excidiumque vicissim
molitae gentes, propiusque fuere periclo
quis superare datum: reseravit Dardanus arces
ductor Agenoreas, obsessa Palatia vallo
Poenorum ac muris defendit Roma salutem.*

A második háborúban azonban mindkét nép kölcsönösen egymás megsemmisítésére és elpusztítására tört. A pusztuláshoz az a fél került közelebb, melynek végül megadatott a győzelem: a dardán [római] hadvezér betört Agénór unokáinak fellegrvárába, a Palatiumot pun ostromgyűrű vette körbe, és Rómát csak a városfal mentette meg.

Az események időrendjét megfordítva a narrátor először a háború végkifejletét vetíti előre: Scipio betört a karthágói fellegrvárba. Csak ezután olvasunk arról, a fordított időviszony érzékeltetése nélkül, mellérendeléseként, hogy a punok is megostromolták Rómát.

¹⁰ E kijelentés liviusi intertextuális háttérével a 4. fejezetben foglalkozom.

Az ostromlott, illetve legyőzött városok látványát érzékeltető néhány szavas leírások mindkét esetben túlzóak. A *reseravit ... arces* azt sugallja, hogy Scipio erőszakkal jutott be Karthágó városába, illetve annak fellelegvárába. Csakhogy Karthágó ostroma elmarad a második pun háború végén: a punok a zamai vereséget (Kr. e. 202) követően békét kérnek Rómától, és végül a *Punicában* is maguk nyitják meg városuk kapuit Scipio előtt (XVII.618–619). A Karthágó legyőzésére vonatkozó kijelentés inkább a harmadik pun háború lezárását vetíti előre: a Hannibalt legyőző Scipio adoptált unokája, Scipio Africanus Minor valóban ostrom alá vette, majd pedig lerombolta Karthágót.¹¹ Miközben tehát a narrátor a tárgyalt sorokban explicit módon a második pun háborút jelöli meg az eposz tárgyaként, a római győzelemről írva a három háborút mintha inkább összefüggő eseményorként kezelné, melynek a római közösségi emlékezet által leginkább megragadható végpontja csak Karthágó elpusztítása, a 12. sorban a hadviselő felek kölcsönös céljaként megjelölt *excidium* lehet. Az idősebb Catónak tulajdonított figyelmeztetés szerint „Karthágót el kell pusztítani” (*Carthago delenda est*), és Vergiliusnál Iuno is amiatt aggódik, hogy „születik egy férfi trójai vérből, aki egykor majd felforgatja a karthágói fellelegvárat (*arces*), és jön majd egy széles területek felett uralkodó és háborúban gögös nép, hogy elpusztítsa Líbiát (*excidio Libyae*)” (*Aen.* I.19–22). A történet nem zárulhat másként, mint az ellenséges város lerombolásával.

Túlzások jellemzik a Rómáról adott látképet is. Hannibal ugyan látótávolságra meg fogja közelíteni Rómát, és mintegy „a kapuk előtt”, *ante portas* áll majd – erről lásd alább –, de a várost körülzáró ostromgyűrűről nemcsak a történeti források nem tesznek említést (Livius szerint „Róma falairól látni lehetett az ellenséges tábor”, XXX.21,7), hanem később maga a *Punica* elbeszélője sem. A XII. énekben a város ellen vonulva a pun hadvezér háromszor is támadást próbál indítani Róma ellen, de az istenek mindháromszor megakadályozzák ebben (574–730). A narrátor ráadásul a bevezetőben még azáltal is súlyosabbnak láttatja a majdani katonai helyzetet, hogy megfogalmazása szerint nem Róma városa, hanem a Palatium lesz az, amit körbevesz a pun ostromgyűrű (*obsessa Palatia*, I.15). Ebből

11 A város lerombolásának elmaradása a szereplők szintjén is motivált a *Punicában*: Iuno arra a kompromisszumra jut Iuppiterrel (felidézve az *Aeneis* utolsó énekében kötött hasonló megegyezéseket), hogy a várost majd csak a következő háborúban fogják elpusztítani a rómaiak (*Pun.* XVII.341–384); vö. HARDIE 1997, 160–161.

arra következtethetnénk, hogy a város többi részét már el is elfoglalta az ellenség. A mondat befejezése (*muris defendit Roma salutem*, 16) a város nevének említésével mintegy helyesbíti az előbbi kijelentést, ugyanakkor egy látványos logikai ellentmondást is létrehoz. Vagy körülvették ugyanis a punok ostrommal a Palatiumot, vagy pedig Róma falai megvédték a várost – a kettő egyszerre a szó szoros értelmében nem lehet igaz.

Spaltenstein szerint a Palatium e helyütt szimbolikusan vagy szinekdochikusan Róma egészét jelöli.¹² Kézenfekvő értelmezés ez, de gyengíti a váratlan *obsessa Palatia* megfogalmazás erejét, ha csak arra használjuk, hogy megszüntessünk vele egy interpretációs problémát, korrigáljunk egy eseménytörténeti szempontból téves kijelentést. Spaltenstein maga is megjegyzi, hogy a római irodalmi szövegek a hét domb közül jellemzően a Capitoliumot, a város szakrális központját emelik ki és használják *pars pro toto* Róma egészének jelölésére. Silius látványosan szakít ezzel a konvencióval. Annál is inkább figyelemre méltó ez, mivel a *Punica* I. énekében, amint arra már utaltam, Silius maga is a Capitoliumot jelöli meg nem kevesebb, mint három alkalommal Hannibal elsődleges célpontjaként, az elbeszélő pedig a bevezetőben is utalt már a hely szimbolikus jelentőségére. Mindezek fényében úgy tűnik, hogy az elbeszélő hangsúlyosan a bevezetőben csak közvetett utalással felidézett Capitolium helyett (nem pedig, vagy nem csak Róma helyett) említi a Palatiumot. Miként értelmezhető ez a csere? A kora császárkorban az Augustus és utódai rezidenciáinak, illetve a császári adminisztráció hivatalainak helyet adó Palatium mint a városnak nemcsak a mindennapos működését, hanem egyúttal látképét és identitását is meghatározó központ egyre inkább a Capitolium helyére lépett. Silius tehát kifejezetten a város központjára utalhat a Palatiummal, nem pedig szinekdochikusan a város egészére, a saját és olvasói korának hatalmi centrumát nevezve meg az elbeszélt események idején még fontosabb szakrális központ helyett. Egy pillanat erejéig úgy tesz, mintha a második pun háború korának fővárosi eseményei a kora császárkori városban játszódtak volna le. Az anakronizmus azonban fordított irányban is működésbe léphet. A Palatium nemcsak Róma kora császárkori jövőjét, hanem legősibb múltját is felidézi. Itt található a Lupercal-barlang, melynek közelében a legenda szerint az anyafarkas megtalálta a csecsemő

12 SPALTENSTEIN 1986, *ad loc.* FEENEY 1982 nem fűz megjegyzést a kifejezéshez.

Romulust és Remust; Romulus itt kapta a városalapításra őt feljogosító madárjóslatot; ez volt az ősi rómaiak lakóhelye, az ún. *Roma quadrata*. A város alapításakor a Palatium földrajzilag valóban egybeesett Róma városával, nem csak szinekdoché révén jelölhette azt. A siliusi elbeszélő tehát többek között azzal is érzékeltetheti Róma szorult helyzetét a második pun háborúban, hogy mintegy az idő kerekét visszafelé forgatva a szerény kezdetekre emlékezteti olvasóit.

Van végül egy harmadik korszak, mellyel Silius kijelentése összefüggésbe hozható. A szituáció, miszerint az ellenség ostrom alá vette Róma egyik dombját és ebből következőleg a város többi része az ellenség kezére került, Róma Kr. e. 4. századi történelmének híres fejezetét, a város gall ostromát idézi fel, amikor – a történet legismertebb, Livius által is megőrzött változata szerint legalábbis – csak a Capitolium védői tartottak ki Camillus és a felmentő sereg megérkezéséig.¹³ Az *obsessa Capitolia* vagy hasonló megfogalmazás a *Punica* bevezetőjében talán zavaróan direkt utalás lenne a gall ostromra; az *obsessa Palatia* viszont „a körülzárt domb” képét élénk vetítve, az ostromcélpontként már foglalt Capitolium emlékeztethely-státuszának megsértése nélkül is képes felidézni a Róma városát fenyegető előző nagy krízist, melyben a római kézben lévő város ismét egyetlen dombot jelentett ugyanúgy, mint az alapítás idején.

A hiperbolé és a szinekdoché retorikai eszközeivel tehát a narrátor nemcsak a ténylegesnél is súlyosabbnak láttatja Róma helyzetét a második pun háború mélypontján, hanem történelmi perspektívába is helyezi ezt a háborút. Arra az ívre illeszti, mely Róma alapításától, a Palatiumra korlátozódó *Roma quadratától* a város kora császárkori jelenéig és a Palatium abban betöltött központi szerepéig tart, és amely ívnek egyik előző kitüntetett pontja a gall ostrom. Voltaképpen hasonló szerepet tulajdoníthatunk a bevezetőben csak közvetett módon felidézett Capitoliumnak is, mely egyszerre utal vissza a földben talált emberi fejnek a város alapításához közeli, a királyok korához kapcsolódó legendájára mint távoli múltra, de a múltban kapott jósjel révén a jövőre is, értve ez alatt a kora császárkori birodalmat, Silius jelenét csakúgy, mint a potenciálisan vég nélkül terjeszkedő Róma mindenkori még fényesebb jövőjét – de a

13 A gall ostrom emlékezetéről a *Punicában* lásd részletesebben alább, valamint e kötet 4. fejezetét a ticinusi csatáról.

Róma hatalmi ambícióit újra meg újra fenyegető kihívásokat is, legyen szó Olenus Calenusról vagy Hannibálról. Róma két központi, a közösségi emlékezetben legfontosabb szerepet betöltő dombja tehát úgy jelenik meg a *Punica* kezdősoraiban, mint páros emlékezhely, melynek megfelelő kontextusban, megfelelő szavakkal történő említése vagy akár csak közvetett felidézése révén a római történelem fordulópontjai megragadhatók.

A városfal és Hannibal „ostromló tekintete”

A városképi utolsó eleme, mely a bevezetőben az elbeszélő vizuális fantáziáját megragadja, a városfal. Amint a fenti idézetben már olvashattuk, ez mentette meg Rómát Hannibal támadásától. A városfal – mint a Róma területét kijelölő határ – mindig is kiemelten fontos lehetett a római identitásképzésben onnantól kezdve, hogy a legenda szerint Romulus kijelölte e szent határvonal helyét, Remus pedig nem tartotta azt tiszteletben. „A Város fala egyszerre térbeli és időbeli határ, egy határ, ameddig az ikrek együtt jutottak el, de amely mögé, Rómába már csak egyikük léphetett be”.¹⁴ Más közigazgatási, illetve szakrális határokkal (így például a *pomerium*mal) szemben a városfal jellemzője, hogy már messziről is könnyen észrevehető: látványosság és tájékozódási pont is egyben. Silius ókori olvasói egészen a Kr. u. 4. századig, az aurelianusi városfal megépítéséig Róma falai alatt azt a városfalat érthették, melynek felépítését a hagyomány Servius Tullius királynak tulajdonította; a régészeti kutatások alapján maradványai inkább a Kr. e. 4. század elejére, a gall ostromot követő időszakra datálhatók, ami nem zárja ki természetesen, hogy egy korábbi városfal megerősítéseként vagy kiterjesztéseként értelmezzük őket.¹⁵ A Rómát szimbolizáló hét dombot körülölelő falon azonban a város a korai császárkorban már bőven túlterjeszkedett; gondoljunk például a

¹⁴ HEGYI 2013, 64.

¹⁵ A serviusi városfallal kapcsolatos különféle hipotézisekről lásd CORNELL 1995, 198–202, aki szerint a földsánc (*agger*) az Esquilinus és a Quirinalis közötti völgyben valóban lehet a királyok koráig visszavezethető védmű, a fal többi szakasza azonban minden bizonnyal későbbi. Lehetséges, hogy a liviusi értesülés, miszerint 378-ban helyreállították a gall ostrom idején meggyengült városfalat (VI.32,1), valójában az *agger* kiegészítésének, a város egészét védő új fal megépítésének emlékét is őrzi.

város közigazgatási reformjára és a Campus Martius beépítésére reprezentatív épületekkel az Augustus-korban. Védelmi funkcióját a serviusi fal ezáltal nagyrészt elvesztette. Sokatmondó Dionüsziosz Halikarnasszeusz megjegyzése a Kr. e. 1. század végén, miszerint a falat helyenként nehéz megtalálni az azt körülvevő épületek miatt, és a falon túli beépített, urbanizált terület olyan nagy kiterjedésű, hogy nem könnyű eldönteni, meddig terjed Róma valójában, melyek az első olyan épületek, melyek már nem a városhoz tartoznak (*Ant. Rom.* IV.13). A korábban a katonai védmű és az identitásképző határ funkcióját egyaránt betöltő serviusi fal így lényegében a Róma múltjával, elnevezésének köszönhetően pedig különösen régmúltjával, a királyok korával kapcsolatot teremtő emlékezhellyé alakult. A kapukon kilépő római nemcsak egy térből, hanem egy idősből is átlépett a másikba: a falon belüli óvárosból a falon túli „külvárosba” (*suburbium*), és minél távolabb haladt benne, az urbanizációnak annál újabb fázisaival szembesülhetett.¹⁶ Amikor a *Punica* bevezetőjében Silius azt állítja, hogy a városfalak segítettek megóvni Rómát Hannibaltól, akkor egyszerre idézi fel azt a múltat, amikor a serviusi fal még egy kisebb területen elterülő város funkcionális védműve volt, és értelmezi azt mint a saját és olvasói korában létező városon belüli szimbolikus határt és emlékezhelyet. A serviusi fal őt nemcsak Róma hatodik királyára és általában Róma múltjára emlékezteti, hanem kifejezetten a második pun háborúra, illetve annak döntő jelentőségű epizódjára is, melynek során Hannibal látótávolságra megközelítette Rómát, és a közmondás szerint „a kapuk előtt” állt.

Ezt az epizódot Silius a *Punica* XII. énekének végén beszéli el, a viszonylag rövid liviusi összefoglalónál (XXVI.10–11) sokkal terjedelmesebb, a bevezetőhöz hasonlóan epikus túlzásokban bővelkedő és az isteni beavatkozást hangsúlyozó változatban. Hannibal táborát ver az Anio folyónál és előrelovagol, hogy megszemlélje a várost (*Pun.* XII.541–573). Első két ostromkísérletét Iuppiter támasztotta viharok hiúsítják meg (574–667). Liviusnál a vezér ezen a ponton végleg visszavonul, Siliusnál azonban még egy kísérletet tesz, melynek a protezsztját féltő és Iuppiter által figyelmeztetett Iuno közbelépése vet véget (668–730). Végül a rómaiak hálát

16 A külvárosokról és agglomerációs területekről a római világban lásd GOODMAN 2007, Róma városáról 1–50.

adnak az isteneknek a megmenekülésükért (731–752). E helyütt csupán az epizód első jelenetét vizsgálom a közösségi emlékezet és annak helyhez kötöttsége szempontjából (XII.555–573):¹⁷

*Pubes dispersa per altas
stat turris atque huc ventum sub corde volutat
ut iam Roma satis credat defendere muros.
Poenus ut ad somnos vix totam cursibus actae
indulsit pubi noctem, vigil ipse nec ullam
ad requiem facilis credensque abscedere vitae
quod sopor eripiat tempus, radiantibus armis
induitur Nomadumque iubet prorumpere turmas.
Inde levis frenis circum pavitantia fertur
quadrupedante sono percussae moenia Romae.
Nunc aditus lustrat, clausas nunc cuspidē pulsat
infesta portas fruiturque timore paventum.
Nunc lentus celsis astans in collibus intrat
urbem oculis discitque locos causasque locorum.
Ac legeret visu cuncta et penetraret in omnis
spectando partis, ni magno turbine adesset
Fulvius haud tota Capuae obsidione relictā.
Tum demum castris turmas inflexit oventis
spectata ductor satiatus pectora Roma.*

Az ifjak a bástyák tetején álltak, ki-ki a számára kijelölt helyen. Mindannyian ugyanazt mondogatták magukban: „Hát ide jutottunk! Róma már azzal is megelégszik, ha falait sikerrel védi meg!” A pun vezér majdnem egy egész éjszakányi pihenést engedélyezett a meneteléstől kifáradt katonáinak, ő maga azonban ébren maradt: soha nem nyugodott, mert úgy hitte, hogy az alvás az élettől veszi el az időt. Felöltötte tündöklő fegyverzetét, és numídiái lovasainak kiadta a parancsot az előrenyomulásra. Lazán fogva a gyeplőt körbelovagolta a lovak patáinak zajától megrémült Róma reme-

17 Az epizód átfogóbb interpretációját nyújtja VON ALBRECHT 1964, 33–39; LOVATT 2013, 94–98; CHAUDHURI 2014, 243–251; STOCKS 2014, 223–227; TELG GENANNT KORTMANN 2018.

gő falait. Hol a bejutás lehetőségeit vizsgálta, hol dárdájával dörömbölt a zárt kapukon. Örömmel töltötte el a polgárok rettegése. Aztán egy domb tetején nyugodtan megállva tekintetével belépett a városba: tanulmányozta a város topográfiáját, és tudakozódott az egyes helyszínek eredetéről. Az összeset számba is vette volna tekintetével, és szemeivel behatolt volna mindenhová, ha nem érkezik meg Fulvius viharos sebességgel, de úgy, hogy közben Capua ostromát sem oldotta föl egészen. Ekkor a pun vezér diadalmas lovasaival visszatért a táborba; lelkét kielégítette Róma látványa.

Az idézett szakasz harmadik sorában könnyű felismerni a bevezető fent tárgyalt utolsó sorának visszhangját.¹⁸ Ott a végkifejlet ismeretében az elbeszélő jelentette ki, hogy „Rómát a városfal mentette meg” (*muris defendit Roma salutem*, I.16), itt a rómaiak még csak reménykedhetnek abban, hogy legalább a városfal ép marad (*Roma ... defendere muros*, XII.557), és ha Itália nagy részét feldúlta is Hannibal, a fővárosi védművek megállítják majd.

Még mielőtt Róma ostromát megkezdene, a pun hadvezér egy kisebb lovassapat élén indul a város felé. Erről Livius is beszámol: szerinte Hannibal „kétezer lovasával a Porta Collina előtt álló Hercules-templomig nyomult, és a falak közvetlen közelébe lovagolva szemügyre vette azokat és a Város fekvését” (*ipse cum duobus milibus equitum ad portam Collinam usque ad Herculis templum est progressus atque unde proxime poterat moenia situmque urbis obequitans contemplabatur*, XXVI.10,3). A történetíró és az epikus költő által adott leírás között nem csak azok eltérő terjedelme a látványos különbség. Livius pontosabb helyszínmegjelölést ad (erre alább még visszatérek), és nála hadvezérhez méltó módon Hannibal egyetlen célja a felderítés. Hannibal Siliusnál is „vizsgálja a bejutás lehetőségeit” (*aditus lustrat*, XII.565)¹⁹ és „tanulmányozza a város topográfiáját” (*discitque locos*, 568), van azonban két további célja is, melyekről az elbeszélő részletesebben szól. Hannibal egyrészt igyekszik drámai hatást kelteni: a lovak patáinak zaja és a zárt kapuk dárdával ütögetése fokozza a rómaiak rettegését (563–566). A másik, talán váratlanabb és

18 SPALTENSTEIN 1986, *ad loc.*

19 A *lustrat* és az előző mondatban a *circum ... fertur* áttételesen egy fontos vallási rítusra is utal, csakhogy ironikusan: a *lustratio* (rituális megkerülés, illetve körbehordozás) jellemzően bajelhárító rítus, vagyis inkább a város védelmét, mintsem meghódítását segítheti elő.

számunkra mindenképpen érdekesebb motiváció a helytörténeti érdeklődés. Egy hadvezér elsősorban a védművek és a város pillanatnyi állapotát kell, hogy vizsgálja, ám Silius rögtön úgy pontosítja előbb idézett megfogalmazását, hogy Hannibalt a város múltja is érdekli: „tanulmányozza a város topográfiáját, és tudakozódik az egyes helyszínek eredetéről is” (*discitque locos causasque locorum*, 568), méghozzá igen részletesen, hiszen mindent megnézett volna, ha nem érkezik meg Fulvius (569–571). Hannibal nemcsak támadó tehát ebben a jelenetben, hanem a város mint szöveg olvasója is, amint azt a *legeret visu* („tekintetével olvasni”) kifejezés sugallja. Ahhoz, hogy ezt a szöveget megértse, külső információforrásra, „idegenvezetőre” is szüksége van: a *discit locos* önmagában még jelentheti azt, hogy a hadvezér saját érzékszerveire és katonai tudására hagyatkozva tanulmányozza a város fekvését, a *discit causas locorum* viszont már feltételezi, hogy szabad szemmel nem látható, a hagyományok által őrzött tudást is igyekszik megszerezni. Hannibal tehát, miközben támadóként és – reményei szerint – a győzelem várományosaként fölérendelt pozícióban volna, a hely sajátosságainak értelmezése révén mégis fordított szituáció jön létre, melyben ő játssza a „diák” információhiányból eredően alárendelt szerepét. Hogy az ostromló hadvezér, a megismerni vágyó turista és a megértésre törekvő „diák” szerepe nem különül el egymástól élesen a szövegrészben, azt a *discit* ige mellett az „ostromló tekintet” kifejezései is érzékeltetik: *intrat ... oculis* (567–568) és *penetraret ... spectando* (569–570).²⁰

Hannibal nem ekkor kerül először turistaszerepbe a *Punicában*. Korábban megnézte a hispaniai Gadest, annak híres Hercules-templomát és az atlanti dagályt (III.14–60), látta a Liternumban álló első pun háborús római emlékművet (VI.653–716), körbevezették Capuában, és meghallgatta ott Teuthras énekét a város eredetéről (XI.259–302). Megmutatták neki Campania látványosságait is, például a cumae-i Apollo-templomot, a majdan fürdőiről híres Baiae-t, az Avernus-tavat, a vulkanikus Flegreimezőket és a Vezúvot (XII.83–157).²¹ Róma ostromára készülve is hossza-

20 Vö. COWAN 2010, 350 és TELG GENANNT KORTMANN 2018, ad XII.568, hangsúlyozva a jelenet kapcsolódási pontjait a didaktikus költészethez is.

21 A gadesi jelenetről lásd GIBSON 2005; a dagályról MANOLARAKI 2010, 295–306; Capuáról és Campaniáról MUECKE 2007; WALTER 2014, 286–297; Liternumról lásd az 5. fejezetet. A gyarmatosító turista kíváncsiságát illetően vö. TAMÁS 2019 Cicero-elemzését.

san kérdezget a városról, de feltűnő módon ezúttal elmarad a Hannibal elé táruló látvány részletes leírása, és arról sem értesülünk, ki az idegenvezető. A kifejtetlenül hagyott városnézés jelentősége mégis könnyen felmérhető, ha azt a római epika leghíresebb „Róma-szemléjének” tükrében olvassuk. Az *Aeneis* VIII. énekében Aeneas a görög Euander Palatinuson álló településére, Pallanteumba érkezett, a vendégszerető király pedig részletesen be is mutatta neki városát és a környék még ősbibb településeinek maradványait, de anakronisztikusan a majdani Róma egyes városképi elemeit is érintette (*Aen.* VIII.306–369).²² A Vergiliusnál olvasható aitiologikus leírás végső soron Hannibal *causas locorum* kifejezéssel összefoglalt siliusi idegenvezetésének is részét képezheti. Aeneas a majdan megalapítandó Róma topográfiai őstörténetét hallgathatta meg; Hannibal a reményei szerint bukás előtt álló Róma történeti topográfiájába nyer betekintést. Ahogyan az *Aeneis*ben Pallanteum és a még ősbibb települések pusztulása az előfeltétele Róma megalapításának, úgy Róma tervezett elpusztítása is magában hordozza a siliusi Hannibal számára egy Róma helyére lépő város alapításának lehetőségét: elvégre a rómaiak is kolóniát alapítottak Karthágó „sóval behintett”²³ helyén.

A pun vezér, úgy tűnik, nemcsak Róma Kr. e. 3. század végi városát akarja meghódítani, hanem próbálja megismerni és ezáltal kontrollálni annak múltját és hagyományait is. Tudni akarja, mi is az, amit reményei szerint elpusztít és valami mással ír felül. Győzelme nem attól lenne teljes,

22 TELG GENANNT KORTMANN 2018, 159 *ad* XII.558–573. A vergiliusi és a siliusi epizód közötti, elsősorban szituációs párhuzamot kiegészítik és megerősítik feltűnő Vergilius-allúziók a *Punica* szövegében. Az *aditus lustrat* (565) emlékeztet Hercules és Cacus Aventinuson zajló küzdelmére (*accessum lustrans*, „keresve, hol juthat be”, *Aen.* VIII.229) és a trójaiak táborának Turnus általi ostromára (*lustrat equo muros aditumque ... quaerit*, „lovon körbejárja a falakat, és keresi a bejutás lehetőségét”, *Aen.* IX.57–58; vö. HORSEFALL 1974, 83); a *legeret visu cuncta ... ni ... adesset* (XII.569–570) a cumae-i Apollo-templom vergiliusi leírását idézi fel, ahol Aeneas szemlélődését Achates és a Sibylla érkezése szakítja meg (*omnia perlegerent oculis, ni ... adforet*, „mindent meg is néztek volna, ha nem érkezik meg...”, *Aen.* VI.33–35). A *moenia Romae* kifejezésről (XII.564) lásd alább. E helyütt nem tárgyalom Hannibal városnézésének másik lehetséges fontos intertextuális előzményét, Propertius IV.1. elégiáját. POMEROY 2000, 154–156 Scipio és Syphax találkozásának jelenetét (*Pun.* XVI.170–274) értelmezi a vergiliusi Euander–Aeneas-találkozó tükrében.

23 A sóval való behintés ókortudományi mítosznak bizonyult motívumáról lásd NÉMETH 2002, 137–142.

hogy Róma eltűnik, hanem attól, hogy eltűnése után is részletesen leírható marad éppen a vergiliusi Euander szájába adott topográfiai őstörténethez hasonló városleírások formájában. Ebben az értelemben tehát, paradox módon, maga Hannibal is érdekelt a Róma városi tereihez kötődő közösségi emlékezet bizonyos elemeinek megőrzésében, de természetesen az-zal a céllal, hogy egy új, pun ideológia köré épülő narratívába építhesse be azokat. A városleírás kifejtetlensége, „üres helyként” hagyása éppen erre hívhatja fel az olvasó figyelmét. Bármit is tud meg ekkor Hannibal Róma topográfiájáról, az végső soron valóban nem teljes értékű városleírás a pun vezér szempontjából nézve, inkább csak alapanyag, melynek alkotóelemeit győzelem esetén majd neki tetsző formába öntheti. A várt diadal azonban elmarad, és ezt ironikusan az elbeszélő is előrevetíti az idézett szakasz utolsó sorában. Az optimista Hannibalt ekkor még „kielégíti Róma látványa” (*spectata satiatus pectora Roma*, XII.573), de az olvasó tudja, hogy végleg be kell majd érnie a hangsúlyosan kívülről, a falakon túlról nézett látvánnyal. Sokatmondó az is, ahogyan a városleírás „üres helyét” az ostrom végkifejletekor végül mégis kitölti az elbeszélő. Iuno intése ugyanis, mellyel Hannibalt ráveszi az ostrom feladására, valójában maga is egy városleírás: az istennő számba veszi Róma dombjait és városrészeit, megmutatva Hannibálnak, melyiket mely istenség védi (XII.701–728). Talán nemcsak Róma alapítástörténete, hanem a siliusi városleírás vergiliusi intertextusa is indokolja, hogy Iuno elsőként az Apollo által oltalmazott Palatinust említse, Euander egykori településének és a majdan Augustus által építtetett híres Apollo-templomnak a helyét.²⁴ Ironikus módon éppen a rómaiakkal szemben ellenséges istennő kénytelen tehát tudatni Hannibállal, hogy Róma topográfiai leírásának római-augustusi keretei megkérdőjelezhetetlenek. Hannibal – Fulvius érkezése miatt kényszerű módon félbehagyva a nézelődést – nem tudja elsajátítani mindazt a tudást, melynek révén a Róma városával kapcsolatos hagyományokat megismerhetné, és a város fölött kulturális kontrollt szerezhetne. Rómát csak akkor ismerhetné meg behatóbban, ha előbb elfoglalná – de talán éppen e beható ismeretek hiánya miatt sem fogja tudni elfoglalni.

24 POMEROY 2000, 159–160 szerint a siliusi Iuno és a vergiliusi Euander által adott leírások közti eltérések alakítják elsősorban az intertextuális kapcsolat dinamikáját.

Hannibal *ante moenia Romae*

A fent tárgyalt szövegrészben az elbeszélő három, egymással szorosan összefüggő városképi elemet említ: a bástyákat (*turres*, XII.556), a kapukat (*portas*, 566) és a városfalakat (*muros*, 557; *moenia*, 564). Az utóbbi kettőben félreérthetetlen irodalmi, illetve kulturális utalásokat ismerhetünk fel.

A szövegrész a háborúnak azt az epizódját vezeti be, melyben Hannibal a nyugati kultúrában később nagy karriert befutó – és e kötet címében is felidézett – közmondás szerint Róma kapui előtt állt: *Hannibal ante portas*. A klasszikus latin szövegekben és a *Punicá*ban egy másik, bár lényegét tekintve azonos jelentésű helyhatározóval találkozunk, mely pozíciót és irányt egyaránt kifejezhet: *ad portas*. A fennmaradt források alapján nem könnyű eldönteni, vajon Silius korában is a szó szoros értelmében vett közmondás volt-e ez a nyelvi fordulat, mellyel bármilyen súlyos és közvetlen fenyegetés érzékeltethető. A római közmondások gyűjteménye két cicerói és két liviusi példát regisztrál, de ezek közül is inkább csak az előbbiek tűnnek a szó szorosabb értelmében közmondásosnak,²⁵ Cicero ugyanis nemcsak rögzült nyelvi formát alkalmaz, hanem a kontextus is eltér az eredetitől.²⁶ Liviusnál ezzel szemben a második pun háborúval összefüggésben találkozunk a kifejezéssel, de feltűnő, hogy csak a Róma ostromára mint a háború egyik döntő momentumára tett előre- és visszautalásokban.²⁷ A sikertelen ostrom rövid elbeszélésében (XXVI.10–11)

25 OTTO 1890, 158–159; vö. STOCKS 2014, 22–24.

26 Antonius rendkívüli szenátusi ülést hívott össze Kr. e. 44. szeptember elsején: „nyilván Hannibal állt a kapuk előtt” (*Hannibal, credo, erat ad portas, Phil. I.11*), mondja ironikusan Cicero – valójában a néhány hónapja meggyilkolt Caesar emléke előtti tisztelgésről szóló javaslatot kellett sürgősséggel megtárgyalni. Másutt a szónok-filozófus kijelenti: „ha Hannibal épp a falak előtt állna” (*si Hannibal ad portas venisset, Fin. IV.9,22*), senki nem kezdene el a szenátusban amellett érvelni sztoikus módra, hogy a város elfoglalása és a polgárok halála nem tartozik az erkölcsi rossz kategóriájába.

27 Saguntum bukásáról értesülve a rómaiak úgy megrémülnek, „mintha az ellenség már is a kapuk előtt állna” (*velut si iam ad portas hostis esset, Liv. XXI.16,2*); a campaniai Nola városát Róma ostromának főpróbájaként támadva „Hannibal a kapuk előtt termett” (*Hannibal ad portas esset, XXIII.16,2*). Az Otto által említett liviusi példák sora bővíthető: a punokkal szövetséges capuaiak felidézik, hogy Hannibal nemrég „Róma kapui és falai elé nyomult” (*ad moenia ipsa et ad portas accessit, XXVI.13,11*), Scipio felidézi katonáinak, hogy „a punok az Anio folyó és Róma falai között ütöttek táborn, s majdnem láthattuk Róma kapuin belépni a győztes Hannibalt” (*castra Punica inter*

a történetíró, ahogyan arra már utaltam, pontosabb helyszínmegjelölést ad: a Rómától északkeletre, az Anio folyónál tábornak verő pun vezér feldeírítés céljából a hozzá legközelebbi kapuhoz, a Porta Collinához közelít lovasaival, és Livius azt is megjelöli, hogy pontosan meddig nyomul előre: „egészen Hercules templomáig” (*ad portam Collinam usque ad Herculis templum est progressus*, XXVI.10,3).²⁸ Ez az a városkapu, amely előtt – ha hihetünk Livius értesülésének – Hannibal valóban ott ált.

Kr. e. 216-ban, a cannae-i vereséget követően védtelenül maradt Róma minden bizonnyal összehasonlíthatatlanul nagyobb veszélyben volt, mint 211-ben, amikor Hannibal itáliai hadjárata már a kifulladás jeleit mutatta. Az újabb krízis és a városkapukhoz közelítő Hannibal okozta félelem mégis élénken élt tovább a római közösségi emlékezetben, és talán éppen annak jellemző működéséből fakad, az emlékezés megkönnyítésére szolgál, hogy az emlék egyrészt a városkapukhoz mint könnyen vizualizálható helyszínhez kötődik, másrészt pedig többé-kevésbé rögzült nyelvi kifejezőmódot nyer: *Hannibal ad portas*. Ez terjed el később (a már nem anyanyelvi latin beszélők számára talán egyértelműbb *ante* előjárószóval) a szó szorosabb értelmében vett közmondásként. A közösségi emlékezet helyhez kötöttsége dacára azonban az emléket hordozó nyelvi kifejezés ellenáll a pontosság történetírót vezérlő igényének. A klasszikus latinban a grammatikai többes szám nagyon gyakran nem referenciális, hanem retorikai funkcióval bír: a közmondásban szereplő *portas* sem szükségszerűen utal arra, hogy Hannibal több kapu elé is odalovagolt volna. A historiográfiai hagyományban megőrzött *Collina* jelző elmaradása és a *portas* többes száma együtt mégis a második háború potenciális emlékezhelyévé avathatja a serviusi városfal összes kapuját. Bármelyiken

Anienem ac moenia Romana posita et visum prope in portis victorem Hannibalem, XXVI.41,12), és végül a háború végkifejleteként Scipio állt „Karthágó kapui előtt” (*ante portas Carthaginis*, XXX.23,4). Livius proleptikus utalásairól lásd LEVENE 2010, 18.

²⁸ Vö. TELG GENANNT KORTMANN 2018, ad XII.566. Ugyanezt a kaput jelöli meg az idősebb Plinius is (*Nat. Hist.* XV.76); Valerius Maximus a város déli oldalán fekvő Porta Capenáról tud, minden bizonnyal helytelenül, vagy pedig a szöveg romlott (III.7,10). A Livius által említett templomról – mely maga is a pun háborúk emlékezhelye lehetett – és a kapcsolódó Hercules-kultusról pontosabb információkkal nem rendelkezünk: RICHARDSON 1992, 185. Érdekes módon Polübiosz egyáltalán nem számol be Hannibal és a lovassapat manőveréről a városkapunál (IX.5,9).

keljen is át valaki, eszébe juthat a közmondássá vált kifejezés, és átélheti az élményt, hogy ott áll, ahol egykor Róma főellensége.

Az *ad portas* kifejezéssel Siliusnál is találkozunk összesen ötször, de ezek közül csak három kötődik közvetlenül Hannibalhoz mint támadóhoz és ezáltal legalább közvetetten Rómához is. A Trasimenus-tavi csatában a vezér a katonáit buzdítja: „rajta, rohanjatok a kapukhoz, mellkasotokkal döntsétek be a sáncot” (*ite citi, ruite ad portas, propellite vallum | pectoribus*, VII.101–102). A közvetlen célpont a római tábor kapuja, de ennek megtámadása előrevetíti a távlati célt: Róma városát is.²⁹ A cannaei csatában a consul-hadvezér Aemilius Paullus halálát látva bajtársa, Lentulus „azt képzei, hogy maga Róma ég, és a véreskezű Hannibal már a kapuk előtt áll” (*tum visa cremari | Roma viro, tunc ad portas iam stare cruentus | Hannibal*, X.264–266). Végül Róma ostromának megghiúsulását követően nem sokkal a Capuát ostromló római csapatok vezére, Fulvius emlegeti felháborodva, hogy Capua „még mindig áll azok után, hogy a városkapuk elé küldte a punt” (*post ... | missum ad portas Poenum ... | stat adhuc*, XIII.100–102).³⁰ Akárcsak a fent tárgyalt liviusi példák, e siliusi szöveghelyek is előre- vagy visszautalnak Róma ostromára. Az ostrom már tárgyalt bevezető jelenetében az elbeszélő nem azt emeli ki, hogy Hannibal a kapuk előtt áll, hanem azt, hogy dárdájával veri őket (*cuspidē pulsat portas*, XII.565–566). Annyit azonban megőriz a közmondásos kifejezésből, hogy az egyéb tekintetben elsődleges forrásként használt Liviuszal szemben nem jelöli meg, melyik kapuról van szó. Hannibal minden bizonnyal több városkaput is közelről meg szemlél, amikor „körbelovagolja a félelemtől dülöngélő városfalakat” (*circum pavitantia fertur | ... moenia Romae*, 563–564). Silius tehát érvényesíti elbeszélésében a közmondásban rejlő teljes jelentéspotenciált: a *Punica* költői világában valóban Róma összes kapuja a második pun háború lehetséges emlékezhelyévé válik.

Feltűnő azonban, hogy a siliusi elbeszélő közvetlenül vagy közvetetten Róma ostromára utalva sokkal gyakrabban említi a városfalat, mint a kapukat. A *Punicában* az előbbi válik vezérmotívummá:³¹ Hannibal inkább a

29 Az *ad portas* e helyütt kettős, egyszerre referenciális és konnotatív jelentését tárgyalja MARKS 2014, 142, 7. j.; vö. SPALTENSTEIN 1986 és LITTLEWOOD 2011, *ad loc.*

30 Fulvius túloz: Róma ostromát nem a capuaiak kezdeményezték, hanem maga Hannibal, vö. VAN DER KEUR 2024, 144.

31 A siliusi „Mauermotiv”-ról lásd VON ALBRECHT 1964, 24–46.

falak, mint a kapuk előtt áll. A városfalra utaló kifejezések közül a leggyakoribb az ostrom nyitójelenetében is szereplő *moenia Romae*, mely a siliusi epikus nyelvnek a homéroszi hagyományt őrző formuláris elemeként nem kevesebb mint 17 alkalommal fordul elő, következetesen a hexameter végén. Nehéz volna nem Vergilius-allúzióként, sőt idézetként olvasni e siliusi formulát.³² A *moenia Romae* a *Punicában* végső soron nem más, mint a közmondásos *Hannibal ad portas* a Vergiliustól örökölt epikus nyelvre fordítva. Az *Aeneis prooemium*ának 7. sorát záró, de nem formulaként használt, később nem ismétlődő *altae moenia Romae* („a hatalmas Róma falai”, vagy jelzőcserével „Róma magas falai”) proleptikusan vetítette előre a vergiliusi cselekmény, az itáliai honfoglalás távlati céljaként a város alapítását. Valahányszor a *moenia Romae* formulát használja a *Punicában*, Silius a második pun háború döntő pillanatát és római szempontból vett mélypontját az *Aeneis*ben vázolt történeti perspektívába helyezi,³³ emlékeztetve a pun háborúk mitikus okaként Aeneas és Dido balvégzetű szerelmére, illetve a királynő által öngyilkossága előtt kimondott átokra is (*Aen.* IV.607–629). Aeneasnak köszönhető, hogy a trójai túlélők a karthágói kitérő után mégis eljutottak Itáliába, és leszármazottaik megalapíthatták Rómát; a Dido átkát beteljesíteni igyekvő Hannibal ezt a városalapítást teheti semmissé, ha támadását siker koronázza. A vergiliusi elbeszélő a városfal említésével Róma jövőjének nagyszerűségét érzékeltette az őstörténet és a városalapítás perspektívájából; Siliusnál a már a bevezetőben is kiemelt és később is vissza-visszatérően említett városfal már Róma túlélésének záloga, és arra emlékeztet, hogy a Vergiliusnál előrevetített nagyszerű jövőnek részei a krízisek, a fenyegető, de végül elkerült pusztulás pillanatai is. Mindig csak utólag derülhet ki, hogy egy-egy krízis beilleszthető-e az időben (is) értett *imperium sine fine* narratívájába; mindig fenyeget a veszély, hogy a legújabb válság egyben az utolsó is lesz, és Róma – ahogyan végül történt is a Kr. u. 5. században – végül mégis összeomlik.

32 KÜPPERS 1986, 60; vö. MARKS 2005a, 70, FEENEY 1982, *ad* 1.608. Idézetként legfeltűnőbb a vergiliusi jelzővel bővített *altae ... moenia Romae* (III.182, vö. *Aen.* I.7).

33 Értelmezhető ez intertextuális válaszként is arra, ahogyan a vergiliusi narrátor Hannibal Róma-ostromára emlékeztető módon beszéli el Turnusnak a trójaiak tábora elleni támadását: HORSFALL 1974.

A bővülő múlt: a szenátus üléstermének leírása

A *Punica* első két énekének legnagyobb részében a cselekmény helyszíne Hispania, azon belül is Saguntum városa, melyet Hannibal a háború nyitányaként ostrom alá vesz. Róma ekkor még a pun hadvezér végső, de egyelőre távoli célpontja csupán. Egy jelenet erejéig mégis Rómába tevődik át a cselekmény az I. ének végén, amikor az ostromlott saguntumiak követséget küldenek szövetségeseikhez. A *Punica* Saguntum-epizódjáról és a követek Rómában elhangzó beszédéről részletesebben a következő fejezetben lesz szó; egyelőre kizárólag a szenátus üléstermének, a jelenet helyszínének a bemutatását vizsgálom. Az epikus *ekphraszisz*ok hagyományába illeszkedő szövegrész sokat elárul a közösségi emlékezet működéséről a Silius teremtette költői világban (I.617–629).

*In foribus sacris primoque in limine templi
captivi currus, belli decus, armaque rapta
pugnantum ducibus saevaeque in Marte secures,
perfossi clipei et servantia tela cruorem
claustraque portarum pendent: hic Punica bella,
Aegatis cernas fusaque per aequora classe
exactam ponto Libyen testantia rostra.
Hic galeae Senonum pensatique improbus auri
arbiter ensis inest, Gallisque ex arce fugatis
arma revertentis pompa gestata Camilli,
hic spolia Aeacidæ, hic Epirotica signa
et Ligurum horrentes coni parmaeque relatae
Hispana de gente rudes Alpinaque gaesa.*

A templom bejáratánál a szent kapukra háborúban zsákmányolt harci-szekerek vannak felakasztva, az ellenséges hadvezérektől megszerzett fegyverzet, a csatában kegyetlen bárdok, átdöfött pajzsok, az odaszáradt vért még őrző fegyverek, városkapuk reteszei. Láthatnád itt a pun háborúkat, az Aegates-szigeteket, s a hajók döfőorrait, melyek arról tanúskodnak, hogy Libüát [Karthágót] sikerült kiűzni a tengerről, miután flottáját megsemmisítették a nyílt vízen. Itt vannak kiállítva a szénón [gall] sisakok; a hitvány kard, mely eldöntötte a váltságdíjul fizetett arany lemérése körüli

vitát; a fegyverek, melyeket a városba visszatérő Camillus diadalmenetében körbehordoztak, miután kiűzték a gallokat a fellegvárból. Itt van az Aiakosz utódjától [Pürrhosztól] szerzett zsákmány, épeiroszi hadijelvények, tollforgós ligur sisakok, hispaniai törzsektől zsákmányolt díszítmelen pajzsok és alpesi hajítódárdák.

Melyik római épületet írja le itt az elbeszélő? Minthogy a szenátus ülésének helyszínéről van szó, kézenfekvő a *Curia*ra gondolnunk.³⁴ Ennek csak látszólag mond ellent az a tény, hogy az elbeszélő az épületet *templum*nak nevezi a leírás elején (617), Varro szerint ugyanis jogszerű szenátusi határozatot csak az *augurok* által felszentelt helyen lehetett hozni, ezért az egyébként profán térnek számító *curiák*ban is szent tereket (*templa*) jelöltek ki.³⁵ A Forum Romanumon a második pun háború idején a Curia Hostilia állt, melyet Silius és olvasói hozzánk hasonlóan csak leírásokból ismerhettek: annak helyén épült fel Kr. e. 29-ben a Curia Iulia. A Silius által leírt épületnek az előbbivel való azonosítása mellett szólhat, hogy a hagyomány szerint ennek (külső vagy belső) falán helyezték el az első közterületen kiállított történelmi festményt Rómában, mely M. Valerius Messalla consul első pun háborúban aratott szicíliai győzelmét ábrázolta Hierón és karthágóiak fölött (Kr. e. 263).³⁶ A *Punicá*ban nem ennek a festménynek a leírását olvassuk,³⁷ de erre is emlékeztethet az *ekphraszisz* egy részlete: „látnád a pun háborúkat, az Aegates-szigeteket” (I.621–622). Ezt olvasva kézenfekvő egy festményt feltételeznünk, mígnem a mondat végén kiderül, hogy a győzelmet nem ábrázolták, hanem az ellenséges hajókról a háború utolsó döntő tengeri ütközetében, az Aegates-szigetekenél zsákmányolt döfőorrok (*rostra*, 623) segítségével metonimikusan jelenítették

34 Így SPALTENSTEIN 1986, *ad* I.617, megjegyezve, hogy Silius leírása maga a költői fantázián alapszik; RAWSON 1991, 586–587, aki szerint a siliusi leírás „megbízhatatlan forrás” a Curia Hostiliával kapcsolatban; GALLIA 2012, 59, hangsúlyozva, hogy magát az épületet Silius nem ismerhette (lásd alább); TIPPING 2010, 123 épp csak említi a jelenetet.

35 Varrót idézi GELL. XIV.7.7. A *Punica* elbeszélője ugyancsak *templum*ként nevezi majd meg azt az épületet, ahol a római szenátus a capuai követeket fogadja (*Pun.* XI.72, 81 és 103).

36 Fabius Pictor festményéről beszámol PLIN. *Nat. Hist.* XXXV.22; vö. XXXIV.26 Alkibiadész és Püthagorasz szobrairól, melyek ugyancsak a Curia Hostiliát díszítették.

37 SPALTENSTEIN 1986, *ad* I.617.

meg a leírás tárgyát képező épületben vagy legalábbis annak közvetlen környezetében. A *rostra* ugyanis közvetetten olyan római emlékművekre is utalhat, melyek ugyan nem magát a Curiát díszítették, de annak közvetlen közelében álltak. Az egyik a Curia *előtti* téren, a *comitiumon* álló szónoki emelvény (Rostra), melyre a Kr. e. 338-ban az antiumi csatában legyőzött latin flotta hajóinak döfőorrait szerelték fel. A másik, immár az első pun háborúhoz kötődő emlékmű, melyet a *rostra* szó felidézhet, a Columna Rostrata, egy kétszer három hajóorral díszített oszlop, mely C. Duilius Kr. e. 260-ban aratott tengeri diadalát volt hivatva hirdetni.³⁸

A leírás egésze ugyanakkor a sokféle zsákmány felsorolásával arra is utal, hogy a *templumot* akár szó szerint is érthetjük. A hadizsákmányt Rómában a diadalmeneteket követően jellemzően az isteneknek ajánlották föl, és templomokban állították ki, mindenekelőtt Iuppiter Optimus Maximus capitoliumi templomában, az Augustus-kortól kezdve pedig a Mars Ultor-templomban.³⁹ Arra azonban nincs adatunk, hogy a Curia hasonló kiállítási helyül szolgált volna a hadizsákmány számára.⁴⁰ A római szenátus ráadásul rendszeresen ülésezett templomokban is. A Curia nem volt kizárólagos helyszín, annak megválasztását a napirenden szereplő témák és a résztvevők létszáma is befolyásolta. Livius a második pun háború elbeszélésében is gyakran jelzi például, hogy a szenátus a Capitoliumon vagy Bellona hadistennő szentélyében tanácskozott.⁴¹

A Silius által konkrét eseményhez kapcsolt zsákmányok felsorolása sem teszi lehetővé az épület egyértelmű azonosítását. Egyetlen forrás sem említi, hogy egy római középületben látható lett volna a gall Brennus kardja, az Aegates-szigetekenél zsákmányolt karthágói hadihajók döfőorrai vagy éppen a Pürrhosz seregétől zsákmányolt fegyverek. Egy közvetett kivétel talán mégis akad. A *Punica* elbeszélője szerint „az ellenséges vezérektől elragadott fegyverzetek” (*armaque rapta pugnatum ducibus*,

38 Később más hadvezérek is állítottak *columna rostratát* a város különböző helyszínein, melyeket a siliusi leírás ugyancsak felidézhet; ezekről lásd RICHARDSON 1992, 96–97.

39 LIV. XL.51,3, PLIN. *Nat. Hist.* XXXV.14; a zsákmányolt fegyverek stb. kiállításának római gyakorlatáról általában lásd RUTLEDGE 2011, 124–135.

40 RAWSON 1991, 586–587.

41 A Curiáról és a szenátus egyéb ülés helyeiről lásd BONNEFOND-COUDRY 1989 *passim*, illetve 32–45 az irodalmi források listájával; KÖB 2000, 147–152.

I.618–619) is láthatók voltak az ülésteremben. Ha nem is jelöl meg az elbeszélő konkrét történeti eseményt és személyt, a megfogalmazás mégis a *spolia opimára* emlékeztet: olyan fegyverzetre, melyet egy római hadvezér személyesen az ellenség vezérétől zsákmányolt. A római közösségi emlékezet mindössze három ilyen esetről tud. Romulus Caenina város királyát, Acrót győzte le; Aulus Cornelius Cossus (Kr. e. 5. sz.) Veii királyát, Lar Tolumniust; Marcus Claudius Marcellus pedig a gall Viridomarust Kr. e. 222-ben a clastidiumi csatában.⁴² A *Punica* szempontjából minden bizonnyal a harmadik a legfontosabb, és nem csak időbeli közelsége miatt: Marcellus Silius eposzának is fontos szereplője lesz, és valahányszor megjelenik, a szöveg emlékezteti az olvasót korábbi kiemelkedő haditettére, mely az epikus elbeszélés szerint elbizakodottá teszi és közvetetten a halálát is okozza majd.⁴³ A *spolia opimát* a hagyomány szerint Iuppiter Feretrius capitoliumi templomában helyezték el, melynek alapítását a rómaiak magának Romulusnak tulajdonították. Livius (IV.20) arról számol be, hogy Augustus még maga is látta a Cossus-féle zsákmányt ebben a templomban. Ha tehát a siliusi megfogalmazást az olvasó a *spolia opimára* tett utalásként értelmezi, akkor a leírás tárgyát képező épületben a Iuppiter Feretrius-templomot is felismerheti.

Az épület azonosítását megkísérelhetjük a szövegrész intertextuális háttérének feltárásával is. A siliusi leírás már-már zavarba ejtő mértékben hasonlít Picus palotájának *ekphrasziszára* az *Aeneis*ben (VII.170–191).⁴⁴ A palota az eposz cselekményének idején Latinus király rezidenciája: itt fogadja a Latiumba érkező trójaiak követeit. Mindkét eposzban egy követ-ségjelenet ad tehát alkalmat az épületek leírására. Vergilius hangsúlyozza,

42 A *spolia opimáról* lásd FLOWER 2000; RICH 1999 egy esetleges negyedik, az idősebb Drusushoz köthető *spolia opimáról*; OAKLEY 1985 a híres hadvezérek párharcairól a római közösségi emlékezetben. Festus Varrónak tulajdonítja azt a definíciót, mely szerint nem feltétlenül a római hadvezérnek kellett az ellenséges vezér fegyverzetét megszereznie, lehetett akár közkatona is (189,4–6) – szorosan értve csak ennek a definíciónak tesz eleget a siliusi megfogalmazás.

43 A főbb szövegrészek *Pun.* XII.158–294 (Nola ostroma), XIV. ének (szicíliai hadjárat), XV.334–398 (Marcellus halála). Marcellus szerepéről a *Punicában* lásd BURCK 1984, 6–73; FUCECCHI 2010, 230–238; ARIEMMA 2010b; STOCKS 2010.

44 FEENEY 1982, *ad* I.617–629 és 307–309 *passim*; SPALTENSTEIN 1986, 93–94; RAWSON 1991, 586; MANUWALD 2009, 51. A vergiliusi jelenet leg részletesebb elemzését BLEISCH 2003 nyújtja, a siliusi párhuzamok tárgyalása nélkül.

hogy az épület több funkciót is betölt: királyi palota (*regia*, 171), tanácssterem és szentély (*hoc illis curia templum*, 174), valamint a rituális lakomák helyszíne (*hae sacris sedes epulis*, 175) egyben. Az épületet mint palotát Latinus őseinek szobrai is díszítik a dinasztikus múlt emlékeként (177–182). Ezeknek érthető módon nem találjuk megfelelőit a siliusi épület leírásában, hiszen ezúttal egy köztársaság, nem pedig monarchia reprezentatív teréről van szó. A vergiliusi épületet is díszítik azonban zsákmányok, és ezek leírása mutatja a legszorosabb párhuzamot a *Punica* szövegével (*Aen.* VII.183–186, aláhúzással kiemelve a *Punica*-részletben is felbukkanó szavakat):

*Multaque praeterea sacris in postibus arma,
captivi pendent currus curvaeque secures
et cristae capitum et portarum ingentia claustra
spiculaque clipeique ereptaque rostra carinis.*

Sokféle fegyver is fel volt akasztva a szent kapukra: zsákmányolt harci-szekerek, ívelt bárdok, tollforgós sisakok, városkapuk hatalmas reteszei, dárdák, pajzsok, s a hajóokról leszerelt döfőorrok.

Picus palotájának leírása látványosan anakronisztikus.⁴⁵ Miközben a trójaiak érkezése előtti Itáliát alapvetően békés vidékként mutatja be az eposz elbeszélője, Latinus palotájában mégis régi háborúk emlékei vannak kiállítva. Mintha a majdani Rómában, nem pedig a rómaiak előtti Itáliában járnánk. Különösen feltűnő e tekintetben a tengeri győzelmek emlékét őrző hajóorrok jelenléte. Silius – köszönhetően annak, hogy ő már a Róma alapítása utáni háborúkra utal – az *Aeneis*ben még általánosságban említett zsákmányokat több esetben is konkrét eseményhez, vagy legalábbis néphez kapcsolhatja.⁴⁶ A hajóorrokat az Aegates-szigetek melletti ütközetben zsákmányolták a punoktól, a kard a Rómát megostromló gall Brennuszé volt, más fegyvereket a magát Aiakosz és Akilleusz leszármazottjának tekintő Pürrhosztól, Épeirosz királyától zsákmányol-

⁴⁵ BLEISCH 2003, 89 és *passim*.

⁴⁶ MANUWALD 2009, 51, aki szerint ez egyúttal proleptikus hatást is kelt: előrevetíti a punok majdani (újabb és végleges) legyőzését.

tak; láthatók továbbá gall és ligur sisakok, alpesi hajítódárdák és hispániai pajzsok. Ha a siliusi leírás történetileg hitelesebbnek tűnik is, mint a vergiliusi, anakronisztikus elemek itt is megjelennek a felsorolás utolsó soraiban.⁴⁷ A ligurokkal való harc valóban megkezdődött már a Kr. e. 250-es években, de meghódításuk 180-ig váratott magára. A *parmaeque relatae* | *Hispana de gente rudes* (*Pun.* I.628–629) arra enged következtetni, hogy e pajzsokat magából Hispániából hozták haza a rómaiak, nem másutt zsákmányolták; csakhogy a rómaiak a második pun háborút megelőzően katonai erővel nem jelentek meg Hispániában. Anakronisztikus lehet végül az *Alpina ... gaesa* is: az alpesi gall törzsek legyőzése ugyancsak a második pun háborút követően történt meg. A zsákmányok felsorolása tehát kezdetben tiszteletben tartja a második pun háború által kijelölt kronológiai kötöttségeket, végül azonban az elbeszélőt elragadja a hév, és említést tesz a valóságban később megszerzett zsákmányokról is.⁴⁸

Picus palotájának leírása már maga is az Augustus-kori Róma különböző épületeit, illetve helyszíneit idézhette fel Vergilius olvasói számára. Camps a vergiliusi templom római megfelelőjét a capitoliumi Iuppiter Optimus Maximus templomában látja,⁴⁹ mely Picus palotájához hasonlóan magaslaton állt, zsákmányolt fegyverekkel volt díszítve, vele szemben a királyok szobrai álltak, helyszíne volt szenátusi üléseknek, és itt került sor a szenátorok részvételével zajló rituális lakomára is (*epulum Iovis*), végül pedig itt iktatták be hivatalukba a consulokat. Mindezekből kiindulva Feeney úgy érvel, hogy a vergiliusi leírást sok tekintetben szorosan követő Silius is minden bizonnyal ezt a templomot veszi alapul a szenátu-

47 Erre a kommentárok rendre fel is hívják a figyelmet: SPALTENSTEIN 1986 és FEENEY 1982, *ad loc.* Mint Feeney megjegyzi, az *Alpina ... gaesa* kifejezést Silius Vergiliustól veszi át – ott Aeneas pajzsának leírásában szerepel Róma gall ostromlóival kapcsolatban (*Aen.* VIII.661–662).

48 A mítoszok elbeszélésétől egyáltalán nem idegen a logikus(nak látszó) cselekménysorrend megváltoztatása és az elvárásaink szerint csak később bekövetkező állapotok megelőlegezése (erről, illetve a mitikus narratívák „telő és nem telő idejéről” lásd HORVÁTH 2015a és 2015b). A költői hagyományban jól ismert technikáról van tehát szó; történeti tárgyú elbeszélésekben – mint amilyen Silius szövege is, minden legenda elem dacára – azonban ugyanez élesebben anakronisztikus benyomást kelthet az olvasóban.

49 CAMPS 1959, 54.

si ülés helyszínének leírásakor.⁵⁰ Bleisch a Iuppiter-templom mellett két másik római épülettel is összefüggésbe hozza a vergiliusi palotát: az egyik a *pontifex maximus* székhelyéül szolgáló Regia a Forum Romanumon, a másik pedig az az augustusi épületkomplexum a Palatinuson, mely az uralkodói rezidencia mellett magában foglalta a szenátus egyik üléstermeként is használt Apollo-templomot. Feltűnő, hogy az *Aeneis* elbeszélője egyedül ebben a jelenetben használja az *augustus* jelzőt, méghozzá kétszer is: a város(falak), illetve maga a palota leírásakor (*augusta ... moenia*, VII.153; *tectum augustum*, 170). Nem is jelezhetné ennél egyértelműbben, hogy az augustusi Róma a jelenet értelmezésének egyik elsődleges viszonyítási pontja.⁵¹ A vergiliusi intertextuális háttér jelenlétére reflektálhat a Siliusnál is felbukkanó *augustus* jelző, mely ezúttal a szenátus testületére vonatkozik (*concilium ... augustum*, *Pun.* I.609). Ha azonban a vergiliusi leírás, amint Bleisch javasolja, nem kizárólag a capitoliumi templomot idézi fel, akkor nem használhatjuk erős intertextuális érvként (ahogyan Feeney teszi) a *Punicában* leírt épületnek a capitoliumi templommal való kizárólagos azonosítására. A Silius által leírt *templum* például – ha már az Augustus-kori Rómába tévedtünk az értelmezés közben – a capitoliumi templom mellett éppenséggel felidézheti az olvasóban az Augustus Forumán álló Mars Ultor-templomot is, mely több tekintetben is a Iuppiter Optimus Maximus-templom „riválisává” vált a kora császárkorban, legyen szó a hadizsákmányok elhelyezéséről vagy a külpolitikai vonatkozású szenátusi tanácskozásokról, beleértve a külföldi követek fogadását.⁵²

A *Punica* I. énekének végén leírt épület fenti értelmezéseit számba véve kimondhatjuk: minél több aspektust, irodalmi és kulturális viszonyítási pontot veszünk figyelembe, annál nehezebbnek bizonyul az ismert római középületek egyikével való azonosítás. A leírás széttartó; különböző elemei nem ugyanazt az interpretációt erősítik, hanem hol az írott hagyományból ismert régi Róma, hol pedig a Silius és római olvasói által ismert korabeli város különböző épületeire tett utalásokként értelmezhetők. A követségjelenetnek szükségképpen a fiktív költői világ egy adott helyszínén, egy adott épületben kell lezajlania; az elbeszélő még-

50 FEENEY 1982, *ad* I.617–629.

51 BLEISCH 2003, 95–98.

52 KÖB 2000, 152 és 228–241, aki azonban azt is megjegyzi (233), hogy Augustus utódai idején bizonyos funkciók visszakérülhettek korábbi helyükre a Capitoliumon.

sem elsősorban egy bizonyos épületet ír le, hanem egy olyan tipikus teret, amely a kiállított zsákmány révén képes megjeleníteni a római történelmet. A szenátusi ülés helyszínét tehát Silius hangsúlyosan mint római emlékezeti teret mutatja be; e jellegzetessége pedig fontosabbnak bizonyul, mint az épület pontos helye és azonosíthatósága a városon belül. Az antik Róma középületei, illetve helyszínei nemcsak különálló emlékezhelyekként értelmezhetők, hanem a város egésze által alkotott emlékezeti tér egymással összefüggő, egymást kiegészítő alkotóelemeiként is.⁵³ Ebben az értelemben, bármely középületbe érkeznek is a saguntumi követek, ugyanabban az emlékezeti térben járnak, a Silius által adott széttartó leírás pedig olvasható éppen az ülés helyszínéül szolgáló épület ilyen értelemben vett színekdochikus jellegére tett reflexióként is.

Színekdochikus továbbá a múlt megjelenítése is az ülésteremben: a kiállított zsákmány áttételesen a római múlt egészét idézi fel, annak mégis egy szakaszát helyezi előtérbe. Amit az eposz szereplői láthatnak, és amiről mi, olvasók leírást kapunk, az a római múlt egyik narratív konfigurációja a sok lehetséges közül. Ebben látványosan felülreprezentált a közelmúlt, a Kr. e. 3. század háborúi, és az anakronisztikusan beemelt közeli jövő. A legkorábbi esemény, melyet az elbeszélő *expressis verbis* említ, a 4. század elejének gall ostroma. Az ülésteremben megjelenített múlt tehát másfél-két évszázadot ölel fel biztosan. Ez hosszabb idő, mint a kollektív emlékezet Assmann által kommunikatívnak nevezett, néhány egymást követő generációt felölelő, viszonylag rövid távú fajtája; ugyanakkor nem elég távoli a megjelenített múlt ahhoz, hogy fenntartások nélkül a kommunikatívval szembeállított kulturális emlékezet tárgyának tekinthessük. A gall ostrom végül kétségtelenül annak részévé vált a rómaiak szemében, és erre többek között éppen Silius *Punicája* a bizonyíték; de az epikus cselekmény idejéhez, a Kr. e. 3. század végéhez képest inkább valahol a kommunikatív és a kulturális emlékezet territóriumai között helyezkedik el. A gall támadást már Livius is választóvonalnak tekintette a római közösségi emlékezetben, hangsúlyozva, hogy az azt megelőző korokból nem maradtak fenn forrásként használható feljegyzések, mivel az ostrom idején a tűz martalékává váltak (VI.1,1–3). Siliusnál nem a korabeli írott feljegyzések, hanem a zsákmány alkotja a múlt materiális nyomát,

53 Erről lásd pl. HÖLKESKAMP 2006b, 482–483.

de a gall ostrom a *Punica* tárgyalt jelenetében is különleges státuszt élvez. Erre még visszatérek majd a 4. fejezetben; egyelőre csupán azt emelem ki, hogy a Camillus diadalmenetében körbehordozott fegyverek – a többi említetthez hasonló, tipikus zsákmány – mellett a gall ostromra emlékeztet „Brennus kardja” is, egy híres ember híres fegyvere. Voltaképpen a leírásban említett összes zsákmánnyal kapcsolatban felvethető a kérdés, de Brennus kardja esetében a legkevésbé megkerülhető: vajon mi bizonyítja, hogy tényleg a gall vezér kardja ez? A megbízható vagy megbízhatatlan, ugyanakkor autoritativ hagyományon, a közösség emlékezetén kívül nyilvánvalóan semmi. A kérdéses fémtárgy valódi eredetétől függetlenül a közösségi emlékezet legrégebbi materiális hordozójaként jelenik meg a szövegben. Liviusnál a gall ostromnál régebbi eredeti feljegyzések hiányoznak, Siliusnál a régebben zsákmányolt fegyverek.

A viszonylag közeli múlt felülreprezentáltsága olyan „állandó kiállítás” képét sugallja, mely egyrészt kanonizálja a múltról alkotott mindenkori képet, másrészt azonban időről időre annak átalakítását, a „kiállítás átrendezését” is feltételezi. Az újabb és újabb háborúkban szerzett zsákmány kiszorítja vagy legalábbis háttérbe szorítja a régebbit. Livius említi is a kiállított zsákmány válogatásának és újrarendezésének római gyakorlatát: a capitoliumi Iuppiter-templomban Kr. e. 179-re, tehát éppen a második pun háborút követő évtizedekre annyi zsákmány zsúfolódott össze, hogy azok jelentős részét kénytelenek voltak eltávolítani.⁵⁴ A szenátusi ülésterem leírása tehát egy folyamatosan bővülő, változó, alakuló múlt képét sugallja: a jelen és a jövő kiemelkedő eseményei, elsősorban katonai győzelmei a múlt hivatalos, kanonizált narratívájának részeivé válnak majd. Éppen ezért van nagy jelentősége annak, hogy a római múlt vizuális emlékeinek jelenlétében, e múlt tapintható közelségében kerül sor a tárgyalásra, melynek tétje a Saguntumnak mint szövetségesnek nyújtott segítség, és a punok elleni újabb háború megindítása. A rómaiak, akik ekkor még nem is tudják, milyen hosszú és küzdelmes harc előtt állnak, a dicső múltra emlékeztető térben, e múlttól magabiztosságot nyerve vállalják fel a kiállást Saguntum mellett és a küzdelmet Hannibal ellen, a közelgő háború pedig

54 Liv. XL.51,3. A vallási előírások miatt a templomból eltávolított zsákmányt megsemmisíteni nem lehetett, így hát közeli gödrökben (*favisae*) ásták el azokat: mintha csak a modern múzeumi raktárak elődeiről olvasnánk (GELL. II.10; GALLIA 2012, 75).

máris úgy jelenhet meg számukra, mint Róma dicsőséges történelmének következő, további zsákmányszerzést ígérő fejezete. A második pun háború már azelőtt provizorikus, egyelőre kitöltésre váró helyet kap a kiállított zsákmány által megjelenített múltban, Róma közösségi emlékezetében, hogy lezajlott volna.

A kimerevített régmúlt: Dido temploma Karthágóban

A római szenátus üléstermének leírása az I. ének végén párba állítható azzal a jelenettel az ének elején, melyben az elbeszélő egy Karthágó városában álló templomról ad leírást (I.81–98). A fejezetet ennek az *ekphraszisz*nak a tárgyalásával zárom. A templomban nem más tisztelnek, mint a város alapítóját, Dido királynőt, és itt tesz esküt a gyermek Hannibal atyja utasítása szerint arra, hogy halála napjáig gyűlölni fogja a rómaiakat (I.99–122).⁵⁵ Az elbeszélő így kezdi a templom leírását (I.81–86):

*Urbe fuit media sacrum genetricis Elissae
manibus et patria Tyriis formidine cultum,
quod taxi circum et piceae squalentibus umbris
abdiderant caelique arcebant lumine, templum.
Hoc sese, ut perhibent, curis mortalibus olim
exuerat regina loco.*

A város közepén állt egy templom, melyet az alapító, Elissa [Dido] szellemének állítottak; a türosziak [karthágóiak] félve tisztelték, ahogy őseiktől tanulták. Tiszafák és szurokfenyők álltak körülötte, melyek sötét

55 A jelenetről általában, nemcsak az alábbiakban tárgyalt szempontokat kiemelve lásd LAUDIZI 1989, 102–107; KÜPPERS 1986, 73–91; GANIBAN 2010, 74–83; HARRISON 2010, 280–282; KEITH 2010, 359–362; MANUWALD 2009, 50–51. A gyermekkori eskü híres jelenetének Silius ad új helyszínt: Polübiosz (III.11,5–7) és Cornelius Nepos (*Hann.* 2,3–5) szerint Hamilcar és Hannibal Zeusznak/Iuppiternek mutatták be az esküt megpecsételő áldozatot, Livius (XXI.1,4) pedig általánosabban fogalmazva „az isteneknek” bemutatott áldozatról tesz említést. Siliusnál az eskütétel jelenete látható Hannibal pajzsán is, a leírás azonban ott csak oltárról tesz említést pontosabb helymegjelölés nélkül (II.426–431).

árnyékukkal elrejtették és elzárták a napfénytől. Állítólag itt szabadult meg egykor a királynő a halandóság gondjaitól.

A római epikus hagyományt ismerő olvasó számára e sorok félreérthetetlenül felidéznek az *Aeneis* I. énekében leírt karthágói Iuno-templomot, Aeneas és Dido első találkozásának helyszínét. A siliusi *ekphraszisz* első három szava a vergiliusi leírás elejét visszhangozza: *lucus in urbe fuit media* („volt egy liget a város közepén”, *Aen.* I.441). A város közepén álló liget hasonló topográfiai meghatározása a két szövegben felveti annak a lehetőségét, hogy az épületek megegyeznek egymással: az egykori Iuno-templomot alakították át valamikor Dido-templommá, vagy építették az utóbbit az előbbi helyére. Csakhogy Silius szerint azért itt áll a templom, mert ezen a helyen követett el Dido öngyilkosságot, márpedig az *Aeneis*-ben az öngyilkosságra a királynő palotájában került sor. A siliusi Dido-templom ezáltal a vergiliusi palota utódjaként is értelmezhetővé válik. A vergiliusi és siliusi épületek egymáshoz való viszonyát tisztázni igyekvő értelmező hasonló problémával szembesül tehát, mint a római szenátusi ülésterem helyszínének azonosításakor. Az epikus elbeszélő ezúttal azonban azt is hangsúlyozza, hogy nem tényt állít, ami a Dido-templom helyszínének megválasztását illeti. Az *ut perhibent* („úgy tartják”) „alexandriai lábjegyzetével” Silius azt sugallja, hogy valamilyen irodalmi forrást követ,⁵⁶ de vonatkoztathatjuk az ígét magukra a második pun háború idején élő karthágóiakra is, akik a *Punica* költői világában városuk Dido-templomának helyszínét a városalapító öngyilkosságának mítoszával kapcsolják össze, és ezáltal erősítik a templom emlékezhely-jellegét.

A fent idézett bevezetés után az *ekphraszisz* a belső díszítés, a római szenátus ülésterméhez hasonló emlékezeti tér leírásával folytatódik (I.86–92):

56 HARRISON 2010, 281 is alexandriai lábjegyzetként, ugyanakkor a vergiliusi elbeszéléstől való eltérés jeleként értelmezi a közbevetést. A *Punica* szövege később egy „belső helyiséget” (*in penetralibus*, VIII.51) jelöl meg Dido öngyilkosságának helyszínéneként, de a szóban forgó épület lehet a palota és a templom egyaránt.

*Stant marmore maesto
effigies, Belusque parens omnisque nepotum
a Belo series, stat gloria gentis Agenor
et qui longa dedit terris cognomina Phoenix.
Ipsa sedet tandem aeternum coniuncta Sychaeo.
Ante pedes ensis Phrygius iacet, ordine centum
stant arae caelique deis Ereboque potenti.*

Komor márványszobrok álltak ott: Bélosz, az ősatya, s egymás után Bélosz összes leszármazottja. Köztük volt a nép büszkesége, Agénór és Phoinix, aki maradandó nevet adott Fönícia földjének. Ott ült maga Dido is, immár Sychaeus örök hitveseként; lába előtt hevert a frig kard. Száz oltár állt egymás mellett: az égi isteneké s az alvilág uráé.

A templomban tehát az ősök szobrai láthatók. A leírás ezúttal is jól felismerhetően Picusnak az *Aeneis* VII. énekében leírt palotáját idézi fel, mégpedig a vergiliusi *ekphraszisz*nak éppen azt a szakaszát, melynek a szenátusi ülésterem leírásában nem találtuk megfelelőjét.⁵⁷ A karthágói templomban álló portrék között a leírás sorrendjében és kronológiailag is utolsó magának Didónak és férjének a szobra, az összes többi említett portré a punok városalapítás előtti őstörténetére emlékeztet. Látható végül még egy tárgy, a „frig kard”: ez nyilvánvalóan Aeneas kardja, mellyel a királynő az öngyilkosságot elkövette. A szenátusi ülésterem leírásával és azon belül „Brennus kardjával” kapcsolatban már említett interpretációs kérdés merül fel ezúttal is. Eldönthetetlen, hogy valóban Aeneas kardja ez, vagy csak egy kard, melyet a karthágói hagyomány Aeneaséval azonosít abban a templomban, mely – ismét csak a hagyomány szerint – a királynő öngyilkosságának helyén áll.⁵⁸

Nem is lehetne nagyobb a különbség a *Punica* I. énekében viszonylag részletesen leírt két épület mint emlékezhely, illetve mint emlékezeti tér

57 Az intertextuális kapcsolatról bővebben lásd MANUWALD 2009, 51–52; HARRISON 2010, 281. Másodlagos intertextusként említhető az *Aeneis* I. énekének vége, ahol a Dido királynő lakomáján használt aranykupáról tudjuk meg, hogy azt már „Bélosz is használta, és Bélosz minden leszármazottja” (*Belus et omnes | a Belo soliti*, l.729–730), vö. AUSTIN 1971, *ad loc.*

58 Lehetséges továbbá az is, hogy nem valódi, fémből készült kardot kell elképzelnünk, hanem márványból faragottat a Dido-szobor részeként.

között. A szenátus üléstermét Rómában, ahogy láttuk, a viszonylag közeli múlt, sőt anakronisztikusan még a közeli jövő emlékei is díszítik, a gyűjtemény pedig bővül majd a második pun háborúban szerzett zsákmánnyal is. A *Punica* narrátora által leírt karthágói Dido-templomban azonban minden jel szerint nem jelenik meg a város alapítása utáni időszak. A punok kifejezetten múltjuk legősibb, mitikus szakaszát jelenítették meg itt az ősök szobrain és Aeneas kardján keresztül. A *Punica* költői világában – a Dido-templom ikonográfiai programja szerint legalábbis – a karthágói identitás mindazon (fiktív vagy történetileg hiteles) diadalok helyett, melyeket a Rómánál sokáig jelentősebb politikai hatalmat képviselő Karthágó még a rómaiak elleni háborúk előtt aratott, erősebben alapul a rómaiak őseitől elszenvedett sérelem és a város alapítása előtti őstörténet emlékezetén. Nem véletlen, hogy Silius a Dido-templomba helyezi át a gyermek Hannibal híres esküjének a helyét, megerősítve a legendás jelenet beavatási szertartásra utaló jellegét: a leendő vezérnek itt kell megfogadnia, hogy egész életében ellensége lesz a rómaiaknak, ezáltal válik igazi karthágóivá. Az ebben a konfigurációban megjelenített karthágói múlt lezártnak és nehezen bővíthetőnek tűnik: a jelentől mindig azonos távolságban elképzelt, a kommunikatív emlékezetrel szembeállított assmanni kulturális emlékezet tárgyát képező „abszolút múlt”⁵⁹ példája lehet. Nem arról van szó természetesen, hogy az eposz világában a rómaiak egyáltalán ne emlékeznének mitikus múltjukra, a karthágóiak pedig közelmúltjukra (különös tekintettel az első pun háborúra); az eposz későbbi szakaszaiban mindkettőre találunk példákat, ami árnyalja a fenti szembeállítást.⁶⁰ Mégis feltűnő, hogy az eposz bevezető énekének fent tárgyalt két, egymásra rímelő jelenetében az elbeszélő Karthágót mitikus múltjába zárkozó, Rómát pedig a közelmúltjára is kiemelten emlékező, ezáltal a jelen és a jövő felé nyitottabb, közösségi emlékezetének folyamatos alakításában érdekelt társadalomként láttatja. Ha nem is kulcsot ad ezzel az olvasó kezébe a *Punica* tárgyát képező történeti esemény megértéséhez, egy választ mégis sugall arra a kérdésre, hogy a korai nehézségek ellenére miért a rómaiaknak volt nagyobb esélyük a végső győzelem kivívására.

59 Az abszolút és viszonylagos múlt közti különbségtételről lásd ASSMANN 1999b, 75–78.

60 Flaminius pajzsán a Romulust szoptató farkas látható (V.142–145); Hannibalét többek között a pun háborúkhöz kapcsolódó jelenetek is díszítik (II.426–452; vö. 3. fejezet); a pun vezér a reményei szerint a saját győzelmével végződő háború jeleneteit ábrázoló emlékművet tervezget Liternumban (VI.698–716; erről lásd az 5. fejezetet).

2. SAGUNTUM, A LEGHŰSÉGESEBB VÁROS

Sopron és nyolc környékbeli település lakossága 1921 decemberében zűrzavaros diplomáciai és katonai előzményeket követően népszavazáson döntött arról, hogy továbbra is Magyarországhoz kíván tartozni. A Nemzetgyűlés ezután nemcsak a közigazgatási következmények végrehajtásáról gondoskodott, hanem arról is, hogy a történeti esemény rögtön méltó helyet és értelmezést kapjon a helyi, soproni és az általánosabban vett magyar közösségi emlékezetben. A népszavazás első évfordulóján törvényben egészítették ki Sopron címerét a latin *civitas fidelissima* jeligével, és elrendelték egy emlékmű felállítását a városban. Sopron tehát e törvény kihirdetésétől kezdve „leghűségesebb városa” Magyarországnak. E jogszabály talán nem annyira a helyi, soproni identitás már eleve fontos elemének ad országos érvényt, mint inkább fordítva: a nemzet mint nagyobb közösség nevében jelent be igényt nemcsak a magyar, hanem azon belül a soproni közösségi emlékezet alakítására is. Az identitásképzésnek pedig a jogalkotással szemben természetyszerűleg visszamenőleges hatálya is van: az identitásban végbemenő változások nemcsak a közösség jelenét és jövőjét alakítják, hanem új kereteket nyújtanak a múlt értelmezéséhez is.¹ A maga módján ezt példázza a soproni népszavazás emlékműve is. Az 1928-ra elkészült emlékmű nem különálló műalkotás, hanem a 17. században, középkori elődje

1 A hűség motívumának alkalmazhatóságát illetően Sopron népszavazás előtti, középkori történelmének elbeszélésében lásd SZENDE 2014.

helyén épült Tűztorony új kapuja. A kaput díszítő domborművön a soproniak a *civitas fidelissima* képviselésében fejezik ki hűségüket és hódolatkát a nemzetet megszemélyesítő nőalaknak. Az új identitás nemcsak átvitt értelemben integrálható a közösségi emlékezetet alkotó hagyományokba: az új identitás emlékműve szó szerint, építészeti értelemben is beépül az évszázadok óta a város jelképének számító épületbe.

A Római Birodalomnak is megvolt a maga „leghűségesebb városa”: az Ibériai-félsziget keleti partján fekvő Saguntum. A város annak köszönhet-e hírnevét és azáltal vált emlékezhellyé a római világban, hogy a második pun háború nyitányaként Kr. e. 219-ben hónapokon keresztül ellenállt Hannibal ostromának, hűségesen kitartva Róma mellett. Végül azonban győzött az ostromlók túlereje. Jelen fejezet tárgya ez a történet: a hűséghez a pusztulás árán is ragaszkodó Saguntum mint *civitas fidelissima*² történeti mítoszának megjelenése a *Punicá*ban és más, az eposz irodalmi és kulturális kontextusát adó szövegekben. A mítosz kifejezéssel nem azt kívánom hangsúlyozni, hogy valótlan, torzításokra épülő narratíváról van szó, sokkal inkább azt, hogy e narratíva a múltat felidézve a közösség jelenében is fontos, identitásképző gondolatot juttathat kifejezésre. Nem célom tehát rekonstruálni, hogy mi történt valójában Saguntum ostroma során. Azt vizsgálom, hogy miután a történet „mitikus” változata megfogalmazódott, miként működött: milyen változatokban, milyen hangsúlyokkal jelent meg a római közösségi emlékezetéről tanúskodó és azt egyúttal alakító szövegekben, és azok adott esetben hogyan reflektálnak erre a folyamatra.

2 A *civitas fidelissima* kifejezést a klasszikus latin irodalmi szövegekben egyedül Cicerónál találjuk meg, de nem Saguntummal, hanem három, a rómaiak iránt „rendkívül hűséges” városra vonatkoztatva (Centuripae, *Verr.* II.2,163,5; Gades, *Balb.* 44,6; Massilia, *Phil.* VIII.18,12). Jelen fejezetben mégis használni fogom ezt a megjelölést, kifejezve vele a saguntumi és a soproni történetnek a közösségi emlékezetben betöltött hasonló szerepét.

Saguntum hűsége mint történeti mítosz

A római hagyományban görög alapításúként szereplő, valójában ibér lakosságú³ Saguntum a Kr. e. 230-as években szövetséget kötött az Ibériai-félszigeten állandó jelenlétet ekkor még nem kiépítő, de a pun terjeszkedést aggodalommal figyelő Rómával, és e friss szövetség mellett Róma támogatásában bízva akkor is kitartott, amikor Hannibal ostrom alá vette a várost.⁴ A római segítség azonban nem érkezett időben. Elkerülhető lett volna a késelelem? A kérdés tétje nem kisebb, mint hogy Róma megtette-e mindent, hogy Saguntum iránta tanúsított hűségét viszonzza. Márpedig a *fides*, a jogi, politikai, morális és vallási értelemben vett megbízhatóság/hűség az egyik legalapvetőbb érték kategória volt az antik Rómában. A hagyomány szerint a megszemélyesített Fidesnek már Róma második királya, Numa Pompilius templomot épített.⁵ Ha tehát Róma államként a *fides* ellenében cselekszik, azzal a római identitás stabilitását is veszélybe sodorja.

Van azonban még egy szereplő a történetben, akit a hűség, pontosabban annak hiánya jellemez. A második pun háborúra a rómaiak úgy emlékeztek, hogy abban ellenfelük maga volt a megtestesült csalárdság: közismert a *fides Punica*, vagyis a „pun megbízhatóság = megbízhatatlanság” etnikai sztereotípiája.⁶ Ez a sztereotípia közvetett módon Rómát magát is jellemzi, méghozzá a *fides* védelmezőjeként. Római szempontból nézve tehát azt mondhatjuk, hogy a második pun háború kezdetén Hannibal egy rómaival ellentétes értékrend képviselőjeként intéz támadást a hűséges Saguntum mint Róma idealizált alteregója ellen. Mindezek fényében egyáltalán nem meglepő, hogy a római hagyományban a Saguntum elleni támadás gyakran maga is kifejezetten szerződésszegésként, az Ebro folyót a két nagyhatalom érdekszféráinak határáként kijelölő, az első pun hábo-

3 WICHA 2003, 184–185.

4 Saguntumnak a római utókor szemében legendás történetét elsősorban Livius elbeszélésére (XXI.6–15) támaszkodva foglalom össze az alábbiakban.

5 A *fides* jelentőségéről az ókori Rómában lásd FREYBURGER 1986, MORGAN 2015; a Flavius-kor kontextusában AUGOUSTAKIS–BUCKLEY–STOCKS 2019. A Numa templomépítéséről szóló tudósítás (Liv. I.21,4; Plut. Numa 16.1) valószínűleg egy Kr. e. 3. századi alapítás anakronisztikus visszavetítése: OGILVIE 1965, ad Liv. I.21.4.

6 A *fides Punica* etnikai előítéletének a kialakulásáról és történetéről lásd például PRANDI 1979 és WALDHERR 2000.

rú utáni évtizedekben kötött római-pun szerződésekkkel összeegyeztethetetlen lépésként jelenik meg.⁷

A történet fontos eleme a tragikus végkifejlet is, illetve a város bukásának az *urbs capta* irodalmi toposzának megfelelő részletező leírása. Amikor világozássá válik, hogy az ellenállás reménytelen, a város lakói máglyára hordják és megsemmisítik értékeiket; sokan magukra gyűjtják házukat, és az öngyilkosságot választják.⁸ A saguntumiak tehát politikai közösségként és egyénként egyaránt a pusztulással fizetnek hűségükért; csak ennek vállalása teszi azt megkérdőjelezhetetlenné. Így is maradnak azonban túlélők, akiket rabszolgának adnak el. Őket később a Scipiók gyűjtik össze, hogy újjáépíthessék városukat (Liv. XXVIII.39). A rómaiak iránti hűség és a pusztulás mítoszát tehát kiegészítheti a római segítséggel való helyreállítás mozzanata.

Nehezen megállapítható, hogy mikor fogalmazódott meg Saguntum hűségének történeti mítosza Rómában. Mint látni fogjuk, Livius lényegében azonnal, még a háború lezárulta előtt kimondatja történeti műve szereplőivel, de valószínű, hogy egy későbbi és lassabban lezajló, talán a késő köztársaságkorban vagy még inkább az Augustus-korban tetőző⁹ folyamatot vetít vissza az időben, és sűrít egyetlen pillanatba. Saguntum és Róma kapcsolatáról a késő köztársaságkorban eleve igen keveset tudunk.¹⁰ A régészeti kutatások felszínre hozták egy Kr. e. 2. századi, itáliai építé-

7 Ez a feltételezés egyike a leghírhedtebb problémáknak a Saguntum ostromára vonatkozó történeti szakirodalomban. A történeti forrásokat részletesen vizsgálja HOYOS 1998, 174–232, további szakirodalommal; az Ebro-kérdést illetően lásd továbbá a következő fejezetet.

8 Az elfoglalt város lakóinak öngyilkosságáról mint történetírói toposzról a saguntumi történettel összefüggésben lásd például EDGEWORTH 1989, 141–145; WICHA 2003, 183–184; az *urbs capta* toposzról általában PAUL 1982.

9 Így WICHA 2003, aki a saguntumiak aktív szerepét is hangsúlyozza a mítosz életrehívásában és fenntartásában. ALFÖLDY 1984 a saguntumi feliratos anyag proszopográfiai vizsgálatából kiindulva érvel amellett, hogy a helyi társadalmi és hatalmi elit kifejezetten szűknek és zártnak tűnik más, hasonló adottságú hispaniai városokéhoz képest. Alföldy ezt többek között éppen a hűségének emlékét büszkén őrző Saguntum saját hagyományába való bezárkózásával hozza összefüggésbe. Az értelmezés elgondolkodtató, számomra ugyanakkor túlságosan közvetlennek tűnik a feltételezett oksági kapcsolat az egyébként is inkább római perspektívából ismert mítosz és a megismerni kívánt saguntumi társadalomtörténet között.

10 Részletesebben lásd MIERSE 1999, 37–39, 61–64.

szeti mintát követő, de ismeretlen kultusznak otthont adó templom alapjait. A város talán Iulius Caesar vagy Augustus uralkodása idején kapott *municipiumi* rangot; ekkor épült új *forum*, majd nem sokkal később színház. Saguntum Augustus-kori története minden jel szerint jól illeszkedik a *princeps* Hispania-politikájába, mely a római uralom földrajzi kiterjesztése mellett a félszigetnek a birodalom közigazgatási rendszerébe és egyúttal kulturális vérkeringésébe való szorosabb integrálására is irányult.

Egy, a város ostrom utáni helyreállításának emléket állító szobor talapzatának régóta ismert felirata bepillantást enged a romanizálódó Saguntum egyszerre helyi és római közösségi emlékezetének működésébe (*CIL* II.3836 Hübner = II°/14.327 Alföldy):

P(ublio) Scipioni co(n)s(uli)
imp(eratori) ob restitutam Saguntum
ex s(enatus) c(onsulto) bello Pu-
nico secundo

Publius Scipio consulnak és hadvezérnek, amiért a második pun háború idején a senatus határozata alapján Saguntumot helyreállította

Hübner 1869-ben még a Kr. u. 2. századra datálta a feliratot, az azt 1995-ben újra kiadó Alföldy viszont már korábbiak: Augustus- vagy Tiberius-korinak tartja. Bizonytalan, hogy új emlékműként vagy egy korábbi felújításaként kell-e értelmeznünk; mindenesetre előkerült Saguntum területén ugyanennek a feliratnak egy későbbi, töredékesebb példánya is, mely a 2–3. században készülhetett.¹¹ A több példányban fennmaradt felirat ezáltal nemcsak Saguntum újjáépítésére emlékeztethet, hanem közvetett módon arra is, hogy az emlékművek mindig ki vannak téve a rommá válás veszélyének: a közösségi emlékezet fenntartásához annak anyagi hordozóit időről időre ugyanúgy helyre kell állítani, újra kell teremteni, mint ahogyan Scipio annak idején a várossal tette.

A helyreállítás feliraton hangsúlyozott aktusa az ostrom vizuális nyomainak az eltűnésére utal. Természetesen nem tudjuk, hogy a Scipio Africanusnak köszönhető „helyreállítás” milyen arányban volt metafori-

¹¹ *CIL* II°/14.328 Alföldy.

kus, politikai természetű, illetve építészeti jellegű. Vajon maradtak-e romok a háború utáni Saguntumban, illetve mit sugall erről a felirat szövege? A „romváros” (különösen, ha nemrég vált azzá) a politikai önreprezentáció szempontjából potenciálisan mindig „újjaépíthető város” is egyben.¹² Az augustusi *res publica restituta*¹³ emlékeztető *restituta Saguntum* kifejezés politikai szlogenként olvasva azt hirdeti, hogy Saguntum csupán néhány évig volt „romváros”, utána az élet egy új(jáépített) városban folytatódott, az ostrom emlékét pedig a közösségi emlékezet őrizte szövegek és emlékművek révén, nem pedig az ostrom során romossá vált épületek.

Saguntum mint hűség város a római irodalomban

A *civitas fidelissima* mítoszt kutatva nemcsak azok a szövegek érdekesek számunkra, melyek részletesen elbeszélnek Saguntum ostromát, hanem azok is, melyek csak néhány szóval utalnak a város történetére. Bizonyos szempontból éppen az utóbbiak bizonyulhatnak a legérdekesebbnek: megmutatják ugyanis, hogy a saguntumi hűség a tágabban értett római közösségi emlékezet részévé vált, mely bármilyen kontextusban említhető, és elég csupán hivatkozni rá, hiszen az elbeszélő joggal számíthat arra, hogy olvasói ismerik a történetet. A következőkben ezért az egyes szövegeket nem irodalomtörténeti sorrendben, hanem kifejtettségük szerint tárgyalom, előbb a rövid említéseket, majd pedig Livius elbeszélésének egyes részleteit. Ezután kerülhet majd sor a siliusi Saguntum-epizód vizsgálatára.

A legszűkszavúbb említéseket a földrajzi leírásokban találjuk. Jó kiindulópont az Augustus-korban alkotó görög földrajzi író, Sztrabón rövid leírása a városról: „Saguntum, a zakünthosziak alapítása, amelynek a rómaiakkal kötött szerződés ellenére való elpusztításával Hannibal láng-

12 Jól érzékelteti ezt Livius beszámolója III. Antiokhosz szeleukida uralkodó megérkezéséről a thrákiai Lüzimakhíába: „Amikor látta, hogy a város elhagyatott, és csaknem teljesen romokban hever – néhány éve ugyanis a thrákok elfoglalták, kirabolták és felgyújtották –, elfogta a vágy, hogy újjaépítse ezt a nagynevű és előnyös fekvésű várost” (XXXIII.38,10–11).

13 A *res publica restituta* formula hivatalos használata az Augustus-korban nem bizonyítható (JUDGE 1974), de a politikai és építészeti helyreállítás, illetve a városfejlesztés gondolata kétségtelenül az augustusi propaganda kulcsfontosságú elemét alkotja; erről bővebben LAMP 2013.

ra lobbantotta a második pun háborút” (III.4,6; Földy József fordítása). Sztrabón tehát nem pusztán említi az ostrom megtörténtét, hanem arról kifejezetten a római nézőpontot előtérbe helyezve számol be, hangsúlyozva, hogy Hannibal szerződészegést követett el. A saguntumiak hűségéről azonban a görög író nem emlékezik meg, ellentétben a római szerzők többségével. Az idősebb Plinius a *Naturalis historia* harmadik könyvében az Ibériai-félsziget földrajzát tárgyalva említi Saguntumot, és azt is hozzáteszi, hogy „a város hűségéről híres”: *oppidum fide nobile* (III.1,20). Plinius éppen a *nobile* jelzővel érzékelteti, hogy állítását miért nem fejt ki: a történet közismert, ismerete elvárható az olvasótól.¹⁴ Hasonló leírást ad Plinius kortársa, Pomponius Mela is, aki a Valenciai-öböl városai közül kettőt emel ki: „a leghíresebbek Valentia, valamint a hűségéről és megpróbáltatásairól híres Saguntum”, (*et Saguntum illam fide atque aerumnis inclutam*, II.82). Feltűnő, hogy Valentia hírnevének okát Mela nem jelöli meg, csupán Saguntumét. A hírnév két oka között szoros összefüggés van: a viszontagságok, a várható pusztulás ellenére is vállalt hűséget hangsúlyozza a szöveg. Feltűnően hasonló a szóválasztása a Kr. u. 4. századi Ammianus Marcellinusnak, aki egy földrajzi exkurzus keretei között említi Saguntum ostromát, pontosabban azt, hogy Publius Scipio, a leendő Africanus apja „igyekezett segítségére sietni a megpróbáltatásaik és hűségük miatt emlékezetre méltó saguntumiaknak (*Saguntinis memorabilibus aerumnis et fide*), mikor az afrikaiak kitartó ostrommal támadták őket” (XV.10,10).

Szembeötlő, hogy Mela és Ammianus a kézenfekvő *fides* mellett egyaránt az *aerumna* szóval utalnak Saguntum védőinek megpróbáltatásaira. Lehetséges, hogy Ammianus Melát idézi, de valószínűbb, hogy mindketten a Kr. e. 1. századi Sallustius követik, akinek *Historiae* című munkájából a következő töredéket őrizte meg Ammianus kortársa, Szent Jeromos. A fragmentum nem alkot teljes mondatot, így szükségképpen fordításom is csonka lesz (HIER. *Comm. in Hab.* 2,11 = SALL. *Hist.* II. fr. 26 McGushin):

14 Saguntum további említése Pliniusnál (immár a *fides*-motívum nélkül): *Nat. Hist.* VII.35, XVI.216 (mely szerint a saguntumi Diana-templomot a város alapítói építették 200 évvel Trója bukása előtt, még ma is az eredeti, borókafából készült gerendák tartják, és vallásos félelemből még Hannibal is sértetlenül hagyta), XXXV.160.

Saguntini fide atque aerumnis incluti prae mortalibus, studio maiore quam opibus (quippe apud quos etiam tum semiruta moenia, domus intactae parietesque templorum ambusti manus punicas ostentabant)

a hűségükről és megpróbáltatásaikról minden halandónál híresebb saguntumiak inkább igyekezettel, mint erejükre támaszkodva (hiszen városukban a félig leomlott városfalak, tető nélküli házak, a templomok tűzben megsérült falai még ekkor is a punok keze munkájáról tanúskodtak)

A töredék valószínűleg a Sulla halálától (Kr. e. 78) 67-ig terjedő eseményeket tárgyaló *Historiae* második könyvéből való, melyben a történetíró a Sertorius ellen folytatott harcokat beszélte el: nem lenne meglepő, ha a hispaniai városról e narratíva keretei között esne szó.¹⁵ Az összehasonlítás logikájából az következne, hogy Saguntum, miként a pun háborúban, úgy ezúttal is kitart Róma mellett, dacolva a fenyegető ellenséggel, vagyis ez esetben Sertoriusszal;¹⁶ csakhogy ez a feltételezés, bármilyen kézenfekvő is, nem lehet az elveszett szöveg rekonstrukciójának alapja. Nem tudhatjuk, hogy Saguntum valóban Róma mellé állt-e ebben a konfliktusban is, illetve, hogy Sallustius valóban ilyen összefüggésben hivatkozik-e a saguntumiak egykori emlékezetes tetteire.

Sallustius az *etiam tum* időhatározóval maga is hangsúlyozza, hogy meglepő lehet az állítás, miszerint még közel százötven évvel később is láthatók a pun pusztítás nyomai. A szöveg ráadásul azt sugallja, hogy nem csak elszórt nyomokról van szó. A városfal, valamint az emberek és az istenek hajlékainak többes számú felsorolása, ezenfelül a gyakorító *ostento* ige használata arra enged következtetni, hogy a város egészéről van szó, a pusztítás nyomai lépten-nyomon felbukkannak, és az egész városképet meghatározzák. Saguntum ezúttal mint romváros jelenhet meg az olvasó szeme előtt, melyet újraalapítottak ugyan, de nem építettek újjá, amint azt a Scipio-szobor feliratában szereplő *restituta Saguntum* sugallta.

15 Ennél pontosabban nem határozható meg a töredék közvetlen kontextusa. Korábban úgy vélték, hogy Saguntum mellett kerülhetett sor a háború döntő csatájára, mára viszont konszenzus alakult ki abban a tekintetben, hogy ez az ütközet a hasonló hangzású Segontia mellett zajlott, Saguntum pedig csak a háború korábbi szakaszában játszott valamilyen szerepet: SPANN 1984 és KONRAD 1994.

16 Vö. MCGUSHIN 1992, 199–200.

Nem azt a kérdést érdemes feltennünk, hogy a Sallustius-töredék mint forrás megbízható-e; hogy valóban ilyen rossz állapotban voltak-e a saguntumi épületek, és ha igen, tényleg a hannibali ostrom hagyott-e nyomot rajtuk. Sokkal inkább az tűnik érdekesnek, hogy múlt és jelen viszonyát miként körvonalazza a történetíró, miközben Saguntum korlátozott erőforrásait indokolja. A történeti értelmezést, miszerint a város a pun háborúban elszenvedett pusztítás miatt később sem tudott gazdasági és/vagy katonai erőre szert tenni, a sallustiusi elbeszélő közvetetten fogalmazza meg, még hozzá egy néző közbeiktatásával és az ő szerepébe belehelyezkedve. Ezt a nézői szerepet a szövegben már a romos épületek képszerű felsorolása is implikálja, de végül a töredék utolsó szava, az *ostentabant* teszi nyilvánvalóvá. Az ige sokszor kifejezetten a 'büszke mutogatás', illetve a negatív konnotációval bíró 'kérdés' jelentésében fordul elő a klasszikus latinban.¹⁷ Az épületek tehát saját maguk idegenvezetőiként, sértettséggel vegyes büszkeséggel „mutogatják” sérüléseiket mint „a punok keze nyomát” a feltételezett nézőnek.

A Sallustius-töredék egyik legfeltűnőbb sajátossága az épületeknek mint az értelmezés tárgyának a megszemélyesítése. A töredék fennmaradását is éppen ennek a retorikai eszköznek köszönheti, Jeromos ugyanis ennek példájaként, egy *Vulgata*-részlet stílári párhuzama gyanánt idézi.¹⁸ Éppen a megszemélyesítés segítségével hangsúlyozhatja a szöveg, hogy a rom még az emlékműnél is evidensebb módon van ráutalva a néző értelmező tevékenységére: neki kell a rossz állapotban lévő épületet a múltra emlékeztető romként azonosítania, míg egy emlékművet tervezettsége, kulturálisan kódolt építészeti jellemzői tesznek általában könnyebben felismerhetővé. A romos Saguntumban a mozdulatlan kövek csak abban az átvitt értelemben tudnak megmutatni valamit, hogy a néző nézi őket; sérüléseik pedig csak úgy tudnak a punok keze munkájáról árulkodni, hogy a néző történetesen ezt ismeri fel bennük. A megszemélyesítés tehát arra hívja fel a figyelmet, hogy nézőnk saját, imént körvonalazott

¹⁷ OLD s. v. *ostento* 4b–c.

¹⁸ Habakuk könyvében a próféta az igazságtalan és elbizakodott emberről beszél éppen, aki másoktól szerzett javakkal gazdagodik, de végül nem kerülheti el a büntetést. Ezzel összefüggésben mondja, hogy „a kő is igazságért kiált a falból, és a tetőgerenda válaszol neki” (a *Vulgata* latin szövegében: *lapis de pariete clamabit et lignum quod inter iuncturas aedificiorum est respondebit*, 2,11).

értelmezői pozíciójáról megfélemlkezve az értelmezés aktusát visszavetíti magára az értelmezett látványra. A látvány az ő szemében evidens: önmagát értelmezi és önmagáért beszél. Egy olyan néző alakja körvonalazódik, aki ismeri Saguntum híres múltját, a városban járva (vagy legalábbis azt maga elé képzelve) pedig e múlt vizuális nyomait keresi, és mivel keresi, meg is találja őket. Szemében a romos épületek nyilvánvalóan a pun ostrom idejéből maradtak meg, nem pedig az azóta eltelt időszakban okozta sérüléseiket emberi erőszak, gondatlanság vagy természeti csapás. A megszemélyesített épületek tehát a néző értelmezésében „büszkén mutogatnak valamit, ami igaz” – miközben az *ostentabant* éppenséggel annak a lehetőségét is felveti az olvasó számára, hogy csupán „olyasmivel hencegnek, ami nem (teljes mértékben) igaz”. Lehet, hogy egy-egy épület valóban a pun ostrom nyomait viseli magán, de az is lehet, hogy nem. A néző Saguntum múltjára vonatkozó ismeretei és elképzelései azonban a lepusztult épületeket mindenképpen a közösségi emlékezet hordozóivá avatják. Jelentéssel és jelentőséggel éppen fizikai hiányaik és sérüléseik ruházzák fel őket: ezeknek köszönhetően válnak a szó esztétikai értelmében is rommá, Saguntum pedig romvárossá.

A Róma történetét a Kr. u. 2. század elején kivonatos formában elbeszélő Florus ugyancsak említi a hűséges Saguntum ostromát mint a második pun háború első felvonását. A három hosszabb mondatból álló beszámoló elejét és végét idézem (*Epit.* I.22; ford. Havas László):

Igitur in causam belli Saguntos electa est, vetus Hispaniae civitas et opulenta fideique erga Romanos magnum quidem sed triste monumentum. ... Interim iam novem mensibus fessi fame, machinis, ferro, versa denique in rabiem fide inmanem in foro excitant rogam, tum desuper se suosque cum omnibus opibus suis ferro et igne corrumpunt.

A háború kirobbantására Saguntumot szemelte ki ürügyül [ti. Hannibal], ezt az ősi és gazdag hispaniai várost, a Róma iránti hűség nagyszerű, de szomorú példáját. ... Közben kilenc hónap telt már el, s a saguntumiakat kimerítette az éhezés, az ostromgépek pusztítása és a harc. Hűségük végül is őrült dühbe fordult: a főtéren hatalmas máglyát emeltek, s ezen emésztették el magukat tűzzel és vassal, hozzátartozóikkal és kincseikkel együtt.

Saguntum jellemzése a részlet első mondatában két különböző perspektívát vegyít. Saguntum ősi és gazdag város lehetett már akkor is, amikor Hannibal célpontként kiszemelte, de a hűség példájává csak az utókor szemében, illetve az elbeszélő jelenében válhat, méghozzá éppen annak az eseménysornak az eredményeképpen, melyet Hannibal mozgásba lendít. Saguntum tehát a leírás közepén mintegy átlényegül múltbeli városból a jelenben létező *monumentum* má: történetté, példává, emlékké. A *monumentum* jelenthet a latinban bármit, ami képes valakit valamire emlékeztetni, és ebben az értelemben tekinthető az *exemplum* szinonimájának: a fenti fordításban is a „példa” szó szerepel. Az *exemplum* és a *monumentum* jelentése között éppen az látszik a döntő különbségnek, hogy az *exemplum* önmagában nem hangsúlyozza a kérdéses emlék medialitását, vagyis hogy azt a szóbeli hagyomány, írott szöveg, esetleg képi ábrázolás őrzi. A *monumentum* ezzel szemben erőteljes materiális és vizuális jelentést hordoz. Valamilyen tárgy, illetve annak látványa emlékeztet valakit valamire. Még azokban az esetekben is, amikor a *monumentum* irodalmi művet jelöl, általában kifejezetten leírt, anyagi léttel bíró, látható és megérinthesz szöveggént (tekercsként, könyvként) utal rá. Többek között éppen ez teszi annyira összetetté a büszke horatiusi kijelentést is a költő „emlékművéről”, mely szöveggént több példányban létezik és nem utolsósorban ennek köszönhetően „bronznál maradandóbb” (*monumentum aere perennius*, *Carm.* III.30.1).¹⁹ Florus szóválasztása (*magnum monumentum*) azt sugallja tehát, hogy Saguntum nemcsak történetként „nagyszerű példája” a hűségnek, hanem a maga anyagi-vizuális valójában értett városként a hűség „hatalmas emlékműve” is – egyszóval emlékezhely.

De vajon melyik Saguntum, a múltbeli vagy a jelenbeli rajzolódhat ki emlékműként a császárkori elbeszélő és olvasója szemei előtt? A Florus-szöveg a *triste* jelzővel, valamint a máglyát rakó és azon magukat elpusztító saguntumiak képével mintha elsősorban az ostrom eredményeként romos állapotba került városra utalna, amely szomorú vizuális mementóként emlékeztetheti nézőjét a saguntumi hűségre, de egyúttal sirja is maguknak a saguntumiaknak, akik szimbolikus helyszínen: a *forumon* mint a politikai élet központjában vetettek véget saját életüknek és közösségük létezésének. Azok az olvasók viszont, akik tudnak arról, hogy Saguntum a

római segítséggel történt helyreállításnak köszönhetően még Florus korában is létező város, gondolhatunk erre az új Saguntumra is az egykori város Róma iránti hűségének „emlékműveként”. Florus tehát Sallustiushoz hasonlóan hangsúlyozza az emlékezet helyhez, tárgyhöz, látványhoz kötöttségét, de tovább is megy egy lépéssel. Szavai arra utalnak, hogy nemcsak a romos épületek emlékeztethetnek Saguntumban a híres történetre a múlt vélt vagy valós nyomaiként, hanem maga a város mint olyan, a szó szoros értelmében vett romok nélkül is válhat emlékművé mint „leghűségesebb város”.

A két időbeli perspektíva és Saguntum azokból következő eltérő látképei közül természetesen nem kell egyet választanunk: a szöveg éppen akkor válik a legérdekesebbé, ha a két képet egymásra vetítjük. Florus mondatai ezáltal érzékeltethetik a pun ostromot felidéző emlékműként látott város erőteljesen palimpszeszt jellegét. A szöveg a maga retorikai eszközeivel teszi lehetővé egyrészt, hogy meglássuk az újjáépített Saguntum mögött (vagy alatt?) az egykori romos várost, és teszi másrészt magukat az új épületeket is a régi Saguntum hiányának építészeti jeleivé, ebben az értelemben pedig a romok rokonaivá.

Saguntum hűsége Liviusnál

A római irodalomban Silius előtt csak Livius számol be az ostromról önálló, viszonylag terjedelmes epizódban. A történetírónál Saguntum ostroma a második pun háború elbeszélésének drámai nyitánya: szemben Polübiosszal, aki egyetlen *caput*-ban foglalja össze az eseményeket, Livius tíz *caput*-ot szán az előzmények és az ostrom elbeszélésére (XXI.6–15), és röviden ismét kitér Saguntum sorsára a későbbi könyvekben is. Elbeszélésének minden részletét itt nem szükséges elemezni; csak annak bevezetőjét, illetve egy-egy rövidebb, a siliusi narratíva értelmezése és a saguntumi hűség római közösségi emlékezetben játszott szerepe szempontjából fontos részletet vizsgálók.²⁰ Livius Saguntum-elbeszélése a város előtörténetének felvázolásával kezdődik (XXI.7.2–3):

20 A liviusi Saguntum-narratíváról részletesebben lásd EDGEWORTH 1989.

Civitas ea longe opulentissima ultra Hiberum fuit, sita passus mille ferme a mari. Oriunda Zacyntho insula dicuntur mixtique etiam ab Ardea Rutulorum quidam generis; ceterum in tantas brevi creverant opes seu maritimis seu terrestribus fructibus seu multitudinis incremento seu disciplinae sanctitate qua fidem socialem usque ad perniciem suam coluerunt.

Ez volt az Ebro folyón túl a leggazdagabb város, a tengertől nagyjából egy mérföld távolságra. Lakói a hagyomány szerint Zakünthosz szigetéről származtak, de ardeai rutulusok is keveredtek közéjük. A város rövid idő alatt vált ilyen gazdaggá, és ezt részben tengeri kereskedelmének és szárazföldi jövedelmeinek, részben lakossága gyors növekedésének köszönhetette, valamint annak az elkötelezettségnek, amellyel szövetségi hűségét a végsőkhöz megőrizte.

Más görög és római szerzőkhöz hasonlóan Livius is úgy tudja – bár óvatosan a hagyományra hivatkozik, nem tényként állítja –, hogy a várost Zakünthosz szigetéről érkező görög telepesek alapították.²¹ Livius hozzáteszi azonban, hogy állítólag „néhány rutulus is keveredett közéjük Ardeából”. Erről csak itt és a Liviust feltehetőleg e tekintetben is forrásként használó Siliusnál olvasunk (lásd alább). Saguntum története és annak közösségi emlékezetben elfoglalt helye szempontjából különösen fontos mozzanat, hogy ezen elképzelés szerint Saguntumot és Rómát nemcsak politikai szövetség köti egymáshoz, hanem etnikai rokonság is, ha nem is a legszorosabb értelemben: a saguntumiak ereiben is folyik itáliai vér. Éppen ennek tükrében feltűnő, hogy az itáliai eredetre Livius később egyáltalán nem tér vissza, az nem válik elbeszélése szerves alkotóelemévé. Silius Italicusnál, éppen ellenkezőleg, kulcsszerepet kap majd az etnikai rokonság motívuma.

Saguntum állítólagos gyors felvirágzásának Livius több lehetséges, egymást nem kizáró indokát is említi. Kézenfekvő, hogy a város talán a jóveldelemző kereskedelemnek és/vagy a lakosság növekedésének köszönhetően vált gazdaggá, Livius azonban még egy, és pedig számunkra sokkal érdekesebb lehetőséget is felvet: ez pedig „az erkölcsi szilárdság” (*disciplinae*

21 Ugyanígy SZTRABÓN III.4,6; PLIN. *Nat. Hist.* XVI.216; APPIANOSZ, *Ib.* 7. Az elképzelés alapja nyilvánvalóan a *Saguntum* és a *Zakünthosz* nevek hasonló hangzása.

sanctitate), amely a város pusztulásakor is főszerepet kap majd. Az elbeszélő tehát a virágzás okait kutatva rögtön az epizód elején előrevetíti annak végkifejletét (Florusnál láttunk már hasonlót). Livius szerint a hűség következik az erkölcsi szilárdságból, de mintha az állítás mögött a mítoszképzés éppen ellentétes irányú logikája volna felismerhető. Saguntumot „már mindig is hűséges városként” jeleníti meg a mondat. Adott a saguntumi hűség híres története a második pun háborúból, és ezt vetíti vissza az elbeszélő a még korábbi múltba, általánosítva mint erkölcsi szilárdságot, aminek per-se éppen az ostrom idején tanúsított hűség az egyetlen konkrét példája.

A liviusi elbeszélés tetőpontja értelemszerűen a város bukása. A helyzet kilátástalanságát látva és a megalázó békefeltételekről értesülve a saguntumiak az öngyilkosságba menekülnek, máglyára hordják értékeiket, és sokan magukat is a tűzbe vetik (XXI.14). Pont ekkor omlik össze az egyik bástya. A pun csapatok az alkalmat kihasználva betörnek a városba, Hannibal pedig parancsot ad, hogy az összes férfit öljék meg. A rab-szolgának eladott túlélők később újra szerephez jutnak. Mikor ugyanis Hispaniában a rómaiak szempontjából kedvezőre fordult a háború állása, „a rómaiak végre elszégyellték magukat, hogy Saguntum városa, amely miatt a háború kitört, immár nyolcadik éve az ellenség hatalmában van. Ezért rohammal visszafoglalták a várost, kiűzték belőle a pun helyőrséget, és visszaadták régi lakóinak, akiket a háború vihara megkímélt (*oppidum ... receperunt cultoribusque antiquis ... restituerunt*)” (XXIV.42,9–10). A rómaiak Saguntum sorsa miatt bizony éreztek némi lelkiismeret-furdalást. Ennek okaként Livius nem az ostrom idején késlekedő segítséget jelöli meg, hanem azt, hogy a város eleste után nem siettek a visszafoglalásával. Feltűnő továbbá, hogy ugyanúgy a *restituo* igét találjuk itt, mint a korábban már említett saguntumi feliratokon (igaz, Livius nem az utóbbiakon ünnepelt ifjabb Scipiónak, hanem apjának és nagybátyjának tulajdonítja a helyreállítás gesztusát). Livius ráadásul, mint rögtön látni fogjuk, később is konzekvensen ezt a terminust alkalmazza még három alkalommal, de más-más aspektusát megvilágítva a helyreállításnak: az imént tárgyalt szöveghelyen a tulajdon jogos tulajdonosának való visszaszolgáltatását hangsúlyozza vele.

Később Livius beszámol arról, hogy a háború végéhez közeledve, Kr. e. 205-ben a frissen consullá választott Scipio, a leendő Africanus fogadja Rómában a saguntumiak követeit, akik azért érkeztek, hogy hálájuk

kat fejezzék ki, és áldozatot mutassanak be a capitoliumi Iuppiternek.²² Terjedelmes beszédüket saját megpróbáltatásaik ecsetelésével kezdik: „Több csapást már nem is szenvedhattünk volna el azért, hogy a végsőkhig megtartsuk hozzátok való hűségünket (*ut ad ultimum fidem vobis prae-staremus*)” (XXVIII.39,1; Muraközy Gyula és Kopeczky Rita fordítását e helyütt és a következő idézetekben helyenként módosítottam). A követek tehát úgy emlékeznek, vagy úgy akarják emlékeztetni a rómaiakat, hogy a Róma iránti hűség bizonyítása nem csupán következménye, velejárója volt viselkedésüknek, hanem kifejezetten a célja is. Nem egyszerűen hűség- gesnek bizonyultak, hanem azok akartak lenni, mintegy tudatosan építve a „hűséges város” mítoszáét, és próbálva megfelelni az utókor perspektívájából velük szemben megfogalmazott elvárásnak. A folytatásban aztán a követek rátérnek a rómaiak tetteire (XXVIII.39,2–5 és 9–12):

Értünk vállaltatok magatokra a háborút ... Egyik consuloakat Hispaniába küldtetek seregével, hogy „hajótörésünk” (*naufragii nostri*) után összegyűjtse a megmaradtakat.²³ ... [A Scipiók] Mindenekelőtt visszaadták nekünk városunkat (*iam omnium primum oppidum nobis restituerunt*), aztán küldötteik útján egész Hispaniában felkutatták rabszolgának eladott honfitársainkat, és visszaadták szabadságukat (*ex servitute in libertatem restituerunt*). ... Bár nem is reméltük, elküldtetek hozzánk P. Scipiót, és mi vagyunk a saguntumiak közül a legszerencsésebbek, mert láthatjuk, hogy consullá választottátok őt, a mi reményünket, támogatónkat, megmentőnket, és beszámolhatunk majd erről honfitársainknak is. Amikor Hispaniában ellenségeink sok-sok városát elfoglalta, a saguntumiakat mindenütt kiválogatta a foglyok seregéből, és visszaküldte hazájukba. Végül pedig a turdetanusokat, akik annyira ádáz ellenségeink, hogy amíg ez a nép élt és virult, Saguntum megmaradása nem volt biztosítva, úgy tönkreverte, hogy – el ne kiabáljam – nemcsak nekünk, de utódainknak

22 A liviusi jelenetről és lehetséges forrásairól az annalista történetírói hagyományban lásd RICHARDSON 1986, 63.

23 Az államhajó-metaphora ritkán idézett előfordulása ez: míg a kortárs Horatius ódájának (*Carm. I.14*) bevett értelmezésében a hajó a polgárháború tengerén hanykolódik, itt a külső ellenség ellen vívott háború tengerén szenved végzetes hajótörést. A metafora történetéről részletesen lásd BLUMENBERG 2006, 7–104; a Horatius-óda allegorikus értelmezéséről és a lehetséges alternatív interpretációkról lásd ZUMWALT 1978.

sem kell többé rettegnünk tőlük. Már csak a romjait látjuk azok városának (*deletam ... urbem*), akiknek a kedvéért Hannibal lerombolta Saguntumot.

A dicsőítő szavakat nem utolsósorban az motiválja, hogy Scipio nemcsak folytatta a saguntumi túlélők repatriálását, hanem segítette is őket helyi ellenlábasaikkal, a turdetanusok törzsével szemben, akik kedvéért (legalábbis a követek szerint) Hannibal elpusztította Saguntumot. A hálalkodás és hízeltetés retorikájától függetlenül is feltűnő, hogy a követek mennyire Saguntum-centrikus képet adnak a háborúról. Az ő szemükben városuk ostroma és pusztulása nem csupán *casus belli*, hanem a rómaiak minden további lépésének motiválója. Mintha Róma nem a saját védelmében és saját érdekeit szem előtt tartva harcolt volna a punok ellen, hanem Saguntum kedvéért.²⁴ Nyilvánvaló túlzás ez, de éppenséggel a rómaiaknak is kapóra jöhet. A követek szavaiból ugyanis végső soron az is következik, hogy Róma ugyanúgy hű volt Saguntumhoz, mint Saguntum Rómához: a szövetségi viszonyból fakadó kötelezettségeit ha a város megóvásával nem is, de a háború végigharcolásával és Saguntum helyreállításával mégis teljesítette. A rómaiak ki is használják a követek szavaiban rejlő lehetőséget (XXVIII.39,17–18):

A senatus ezt válaszolta a saguntumi követeknek: Saguntum lerombolása és helyreállítása egyaránt például fog szolgálni minden nép számára, hogy milyen az, amikor mindkét fél híven megtartja szövetségi hűségét (*et dirutum et restitutum Saguntum fidei socialis utrimque servatae documentum omnibus gentibus fore*). A római vezérek jól és helyesen, a senatus akarata értelmében cselekedtek, mikor Saguntumot újraépítették (*restituerint*), lakóit kiszabadították a szolgaságból.

Kulcsmondatok ezek Saguntum hűségének történeti mítosszá válása szempontjából. Livius ugyanis azt a jelenetet viszi színre, amikor a római szenátus kijelentése szerint, sőt annak mint beszédaktusnak köszönhetően Saguntum hűsége átalakul példázattá (Livius a *doceo* 'tanítani' igéből képzett *documentum* főnevet használja), részeként Saguntum, Róma, sőt az egész emberiség (*omnibus gentibus*) közösségi emlékezetének. A római-

24 Vö. WICHA 2003, 188.

iak persze nem volnának rómaiak, ha nem egy erőteljes – bár, mint láttuk, maguk a saguntumiak által is javasolt – átértelmezés keretében vennék át a mítoszt, és vállalnák fenntartását: a mítosz római variánsában a szövetségi hűség kölcsönös, megnyilvánulása pedig Saguntum bukása és helyreállítása. Livius elbeszélése minden elfogultságával együtt érzékelteti, hogy Róma nemcsak hálából emlékezik Saguntum hűségére, hanem azért is, mert egy kölcsönösen előnyös paktum alapján egyúttal saját hűségére ugyancsak emlékezhet általa.

Nem tudjuk megválaszolni a kérdést, hogy Livius milyen arányban vegyít itt valóságot és fikciót: hogy valóban sor került-e erre a követségjelenetre, és abban tényleg ilyen beszédek hangoztak-e el. Értelmezésem szempontjából nem is ez tűnik fontosnak, sokkal inkább az, hogy Livius a *civitas fidelissima* mítoszt nem fokozatosan kikristályosodó, hanem egy, a benne elbeszélte eseményekhez igen közeli ünnepélyes pillanatban, és pedig a szenátus által rögtön kanonizált változatban megfogalmazott történetként tárja az olvasó elé. A történetíró tehát egy mítosz alapítás-történetét beszéli el az imént tárgyalt jelenetben. Nem hallgat azonban arról sem, hogy létezett, vagy legalábbis létezhettek egy „ellenmítosz” is. A hispaniai volcianusok törzsének képviselője még a háború elején, nem sokkal Saguntum pusztulása után felháborodottan válaszol a katonai segítségben reménykedő római követeknek (XXI.19,9–10):

Szégelyellhetnétek magatokat, rómaiak! Azt várjátok tőlünk, hogy becsüljük többre a ti barátságotokat, mint Karthágóét, miközben azokat, akik így tettek, ellenségeik, a punok sem mészárolták le könyörtelenebbül, mint ahogy ti, a szövetségeseik cserbenhagytátok őket! Azt ajánlom, olyan vidéken keressetek szövetségeseket, ahol még nem hallottak Saguntum pusztulásáról! Hispania népeit Saguntum romjai gyászos és kiáltó példaként intik, hogy ne bízzanak római szövetségesek védelmében (*Hispanis populis sicut lugubre, ita insigne documentum Sagunti ruinae erunt ne quis fidei Romanae aut societati confidat*).

A részletet több kifejezés is a fent tárgyalt római követségjelenettel állítja párba. Saguntum esete mindkét helyütt ugyanannak a példája (*documentum*), csak éppen nem ugyanazok számára és nem ugyanazzal az előjellel. A rómaiak szerint az egész világ a szövetségi hűség (*fidei*

socialis) pozitív példajaként fog emlékezni Saguntum és Róma kapcsolata a második pun háború idején; a volcianusok szerint viszont az Ibériai-félsziget lakói szemében Róma Saguntummal szembeni eljárása a szövetségi hűség (*fidei aut societati*) megszegéséről tanúskodik.²⁵ Liviusnál tehát a Saguntum-mítosz két variánsa áll szemben egymással: az egyik az egész ismert világra kiterjed (amennyiben „minden nép” számára példa) és Rómára nézvést kedvező, a másik viszont helyi, hispaniai és Rómát kedvezőtlen színben tünteti fel.

Livius a mítosznak sem a Róma-párti, sem a Róma-ellenes olvasatát nem vállalja fel egyértelműen: nem az elsődleges elbeszélő mondja ki őket mint történetírói értékelést, hanem az érintett népek képviselőivel fogalmaztatja meg őket. Ez persze nem jelenti azt, hogy a két olvasat szükségképpen egyenrangúvá is válna az elbeszélésben. Ez alatt nemcsak azt értem, hogy a Róma-párti olvasat kifejtettebb, az olvasó pedig feltételezheti, hogy Livius mint római elbeszélő mégiscsak ezt érzi magához közelebb állónak. Az egyenrangúság hiányáról lehet szó abban az értelemben is, hogy a római variáns a formálódó birodalom központjában, nyilvánvalóan a domináns, hivatalos narratíva igényével fogalmazódik meg. A második pun háborút Róma regionális, itáliai hatalomként kezdte, és így kötött szövetséget a hozzá képest persze csekély hatalmú, de mégis távoli és szuverén Saguntummal; a háborút azonban úgy fejezi be, hogy nyitva áll előtte az út a mediterrán birodalommá váláshoz. E folyamat Hispániában történetesen épp az Augustus-korban, a liviusi mű születésével egy időben fog kiteljesedni. Ebből a történelmi perspektívából nézve a szuverén szövetségesek között kölcsönösen megtartott hűség története mögött felsejlik az elvárt, majd pedig adott esetben jutalmazott hűség története is. Saguntum mint *civitas fidelissima* mítosza Liviusnál még nem a birodalom nyelvéen fogalmazódik meg, de éppen a birodalommá válás fordulópontjának tekinthető történelmi pillanatban; az ilyen körülmények között alapított mítoszt pedig már a Mediterráneum egészét átfogó *imperium* római és nem római tagjai fogják fenntartani és alakítani.

25 Hasonló jelenetről olvasunk a 190-es évek elbeszélésében is. A háború után, amikor egyes hispaniai törzsek már a terjeszkedő Rómával szemben kísérlnek meg az ellenállást, az illeges törzs hajlandó Róma mellé állni, de csak abban az esetben, ha azonnali segítséget kap: mint követelik mondják, nem akarnak Saguntum sorsára jutni (XXXIV.11,8).

A *Punica* Saguntum-epizódja

Livius, mint láttuk, tíz *caput*ban beszéli el Saguntum nyolc hónapon át tartó ostromát és bukását. A *Punica* elbeszélője Liviusnál is nagyobb jelentőséget tulajdonít a háború első felvonásának: az epizód másfél éneket és mintegy 1100 sort tesz ki (I.271–II.707).²⁶ Nem pusztán a terjedelem bővítéséről van szó. Silius az epikus műfaj hagyományainak megfelelően át is alakítja az elbeszélés szerkezetét, megváltoztatja egyes szakaszok sorrendjét. A hosszú ostromot nem folyamatában ábrázolja, hanem három – természetesen nem egymást követő – napba sűrítve. Saguntum történetének bemutatása (I.271–295) után az első napon bezárul az ostromgyűrről, és megindul a küzdelem; Hannibal megsebesül (330–555). A második napon a homéroszi eposzokat idéző párviadalokkal folytatódik az ostrom: az amazon Asbytét Theron, Theront pedig Hannibal öli meg (II.56–269). A harmadik napon a pun vezér új fegyverzetet kap ajándékba hispaniai szövetségeseitől, Saguntum végső vereséget szenved, a város elpusztul (391–707). E három nap elbeszéléseit követségjelenetek választják el egymástól. A saguntumiak az ostrom megindulása után küldenek követséget Rómába (I.556–694), majd a rómaiak indítanak követséget először Hannibalhoz, Saguntum alá azzal az utasítással, hogy ha a tárgyalások nem vezetnek eredményre (márpedig nem vezetnek: II.1–55), akkor rögtön hajózzanak tovább Karthágóba, és ott követeljék a harcok beszüntetését. A karthágóiak heves politikai vitát követően nem teljesítik a követelést, így hát a római követek hadat üzennek (270–390).

A saguntumi ostrom jelentősége Siliusnál nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy az epikus elbeszélésben a hispaniai város végül már-már idealizált Rómává válik,²⁷ amikor a végsőkig megőrzi hűségét, miközben a valódi Róma éppen Saguntum katonai segítségével késlekedve nem

26 A *Punica* Saguntum-elbeszéléséről általában lásd VESSEY 1974; KÜPPERS 1986, 164–170; MCGUIRE 1990, 33–41 és 1997, 207–219; DOMINIK 2003 és 2006; BERNSTEIN 2008, 179–187; AUGUSTAKIS 2010b, 113–136. A *fides* kérdéskörét állítja középpontba VON ALBRECHT 1964, 55–86 és POMEROY 2010a. A siliusi időkezelésről a saguntumi epizód kapcsán lásd még WALLACE 1968, 85 és WILSON 1993, 229–230.

27 Saguntumról mint Róma tükörképéről a *Punicá*ban lásd pl. DOMINIK 2003, 474–480; BERNSTEIN 2008, 179; a késő köztársaság és kora császárkori római kultúrában WICHA 2003, 180.

tud maradéktalanul megfelelni a vele szemben megfogalmazott erkölcsi elvárásoknak. Saguntumot ugyanakkor a narrátor már rögtön az epizód elején is mint Róma kicsinyített mását és helyettesítőjét mutatja be: a pun vezér a város megostromlásával „a világ végéről is a Capitoliumot támadja” (*extremis pulsat Capitolia terris*, I.270).

Saguntum alapítástörténete 1. – Héraklész és Zakünthosz

Livius és mások fent tárgyalt beszámolói szerint Saguntumot zakünthoszi görög telepesek alapították. A kutatók rendre megjegyzik azt is, hogy a *Punica* az egyetlen ismert forrás, melyben nemcsak a zakünthosziakról esik szó Saguntum alapítása kapcsán, hanem a görög sziget névadó hērószaról, sőt Héraklészről is.²⁸ Nem csupán a *Punica* és az irodalmi hagyomány többi képviselője között tapasztalhatunk azonban eltérést a város alapítástörténete kapcsán, hanem a Saguntum előtörténetéről szóló siliusi összefoglalót magát is ellentmondások terhelik. Az ostrom megindulása előtt olvasható szövegrész a város elhelyezkedésének és látványának leírásával kezdődik (I.273–275):

*Haud procul Herculei tollunt se litore muri,
clementer crescente iugo, quis nobile nomen
conditus excelso sacravit colle Zacynthos.*

A tengerparttól nem messze emelkednek a héraklészi városfalak egy lakás hegyen; nevét és hírét a hegy csúcsán eltemetett Zakünthoszról kapta.

Az alapítás tehát két mitikus hős nevéhez fűződik: Héraklészéhez és a korántsem oly híres Zakünthoszéhoz, és mintha az elbeszélő nem is tudná eldönteni, melyiküké a főszerep. Héraklész és Zakünthosz alapítói szerepének tisztázatlan viszonya, mint látni fogjuk, a későbbiekben is jellemzi

28 BERNSTEIN 2008, 180. ASSO 1999, 79 szerint a korábbi források hiánya ellenére is valószínű, hogy nem Silius önálló mítoszalkotásával van dolgunk, hanem a szerző (számkra ismeretlen) előzményekre támaszkodott. NICOL 1936, 84 és 145 erről teljességgel meg van győződve, és könnyen elképzelhetőnek tartja, hogy Silius Zakünthosz történetét nem historiográfiai, hanem geográfiai forrásból vette át.

az elbeszélést. A történet felfejtéséhez az első segítséget a Zakünthosz eltemetésére vonatkozó megjegyzés nyújtja. A majdani városalapítást megelőlegező gesztus ez, amint azt a kettős jelentésű *condo* ige participiuma is sugallja: „Zakünthosz temetését” (*conditus Zacynthos*) latinul csupán a grammatikai nem különbözteti meg „(az új) Zakünthosz alapításától” (*condita Zacynthos*).²⁹ Az ige kettős jelentése ismét előtérbe kerül majd mintegy kétszáz sorral később, amikor a saguntumi Murrus egy csatajelenetben így szólítja meg Héraklést (I.505–507):

*Conditor Alcide, cuius vestigia sacra
incolimus terra, minitantem averte procellam,
si tua non segni defenso moenia dextra!*

Városalapító Héraklész, kinek lába nyoma által megszentelt földön élünk!
Hárítsd el a fenyegető vihart, ha városod falait nem erőtlen kézzel védem!

Héraklész két értelemben is *conditor*: ő alapította a várost, illetve jelölte ki a helyét, méghozzá azzal, hogy ő temette el Zakünthoszt (ez majd a II. énekben derül ki: lásd alább). A „nyomok” (*vestigia*), melyeket Murrus szerint a saguntumiak tisztelnek, lehetnek Héraklész lábnyomai is akár, ahogyan a kommentátorok értelmezik a szöveghelyet,³⁰ de Héraklész nyomának tekinthető éppenséggel a Zakünthosznak emelt síremlék is, mely egyszerre őrzi az eltemetett névadó és az őt eltemető hērószt emlékét. Ketten osztoznak tehát a városalapításra emlékező saguntumiak tiszteletén.

Az alapítástörténet folytatásból kiderül, egyáltalán mit keresett a két mitikus hős a későbbi Saguntum vidékén (I.276–284):

*Hic comes Alcidae remeabat in agmine Thebas
Geryone extincto caeloque ea facta ferebat.
Tris animas namque id monstrum, tris corpore dextras
armarat ternaque caput cervice gerebat.*

29 Vö. FEENEY 1982, ad I.275.

30 DUFF 1934 és FEENEY 1982, ad loc.

*Haud alium vidit tellus, cui ponere finem
non posset mors una viro, duraeque sorores
tertia bis rupto torquerent stamina filo.
Hinc spolia ostentabat ovans captivaque victor
armenta ad fontis medio fervore vocabat...*

Zakünthosz Héraklész útitársa volt, Gérüön megölése után a csapat tagjaként hazafelé tartott Thébaiba, és a hőstettet az egekig magasztalta. Ennek a szörnynek ugyanis három lelke volt, három jobbkeze s három nyaka, fejfelé mindegyiken. Senki mást nem látott a föld, akit egyetlen halál nem tudott elpusztítani, és akinek a kedvéért a Sors szigorú nővérei még harmadszorra is megfonták az élet fonálát, miután az kétszer is elszakadt. Mutogatta a zsákmányt győztesként, és a megszerzett marhákat a déli hőségben forrásvízhez terelte...

Zakünthosz tehát Héraklész társa (*comes*) a Gérüön marháinak megszerzésére irányuló küldetésen, a hazaúton pedig dicshimnuszokat zeng a tetről. A háromtestű szörnyről szóló sorok (278–282) éppen Zakünthosz énekének adhatják összefoglalóját. Zakünthosz azonban a forrásnál, ahol a marhákat itatják, rálép egy kígyóra, mely halálosan megmarja (I.285–287):

*... cum tumidas fauces accensis sole venenis
calcatus rupit letali vulnere serpens
Inachiumque virum terris prostravit Hiberis.*

... ám ekkor rálépett egy kígyóra, mely halálos harapásra tátotta ki a nap hevítette méregtől duzzadó száját, s az inakhoszi [görög] hőst Ibéria földjén leterítette.

Héraklész és Zakünthosz történetét az elbeszélő a II. énekben, közvetlenül a város pusztulását megelőzően fejezi be. Iuno Tisiphonét idézi meg az alvilágból, hogy segítsen megtörni a saguntumiak ellenállását (II.526–552). A fúria Murrus özvegyének, Tiburnának az alakját ölti magára, reménytelenséget sugalló beszédben szól a polgárokhoz (553–579), majd végül felmegy a fellegrárba, és mintha az ő szemével látnánk Zakünthosz síremlékét (II.581–594):

*Inde petit tumulum, summo quem vertice montis
Amphitryoniades spectandum ex aequore nautis
struxerat et grato cineres decorarat honore.
Excitus sede, horrendum, prorumpit ab ima
caeruleus maculis auro squalentibus anguis.
Ignea sanguinea radiabant lumina flamma,
oraque vibranti stridebant sibila lingua.
Isque inter trepidos coetus mediamque per urbem
volvitur et muris propere delabitur altis
ac similis profugo vicina ad litora tendit
spumantisque freti praeceps immergitur undis.
Tum vero excussae mentes, ceu prodita tecta
expulsi fugiant manes, umbraeque recusent
captivo iacuisse solo.*

Aztán a síremlékhez ment, melyet Amphitruón fia [Héraklész] épített a hegy csúcán, hogy a tengerről is lássák a hajósok, és megadta az elhunyt-nak jóleső végtisztességet. Ekkor – félelmetes látvány – egy felzavart kígyó mászott elő rejtékhelyéről: sötét pikkelyeit aranyfoltok borították, szemei vérvörös tűzben égtek, és hangosan sziszegett, szájából öltögetve nyelvét. A rettegve összegyűlt polgárok között végigtekeregve a városon végül gyorsan lekúszott a magas városfalakon, s mint egy számkivetett, a közeli parthoz érve azonnal elmerült a tajtékzó tenger hullámaiban. Csak ekkor ijedtek meg igazán a polgárok: mintha a kiszolgáltatottá vált városból még a holtak is menekülnének, s árnyaik nem lennének hajlandók elfoglalt földben nyugodni.

Zakünthosz sírját tehát maga Héraklész építette. A szöveg ugyan nem jelzi explicit módon, hogy helyi tradícióról van szó, mégis kézenfekvőnek tűnik az értelmezési lehetőség, hogy a síremlék eredetére utaló megjegyzést is a helyszínre érkező Tiburna/Tisiphone és a többi saguntumi által fokolizáltként olvassuk. Az I. ének tárgyalt részletében a „héraklészi falak” (*Herculei ... muri*, I.273) sem szükségképpen jelentik azt, hogy a félisten saját kezűleg építette őket: a Héraklész városalapítói szerepét hangsúlyozó saguntumi közösségi emlékezetben az ősi városfalak majdhogynem automatikusan „héraklésziek”. A kígyó motívuma is nyilvánvalóan erős

kapcsolatot teremt a két szövegrész között. Noha a Zakünthosz sírjából előbújó kígyóban mindenekelőtt az elhunyt *genius*ának tradicionális megtestesítőjét ismerhetjük fel (vagyis ölthetné kígyó alakját ez a *genius* akkor is, ha Zakünthosz történetesen másként hal meg),³¹ mégis lehetetlen nem visszagondolni a városalapító halálának mikéntjére. A két kígyó megjelenése mintegy keretbe foglalja Saguntum történetét az alapítástól a pusztulásig: a sírból előbújó és a várost elhagyó kígyót a saguntumiak is a közelgő végre utaló jelként értelmezik.

A Saguntum történetét keretező kígyómotívum ellenére is látványos feszültség tapintható ki azonban az alapítástörténet különböző részletei között. Az I. és II. énekből idézett szövegrészek igencsak eltérő képet sugallnak Zakünthoshról. A II. ének imént tárgyalt szakasza mintha a saguntumiaknak (itt természetesen mint a *Punica* szereplőinek) a közösségi emlékezetét, a saját múltjukról alkotott narratívájukat közvetítené az olvasó felé; ezt sugallja mindenekelőtt az, hogy a kérdéses sorokban Tisiphone/Tiburna és a városlakók a feltételezhető fokalizátorok (lásd fent). E narratíva szerint Zakünthosz a nagy Héraklész méltó társa volt. Viszonyuk személyes és közeli, és még ha nem is minden tekintetben egyenrangú hősök, Héraklész mégis hálával emlékszik segítőtársára. Amikor meghal, Héraklész hősnek kijáró temetésben részesíti, és hatalmas sír-emlékkel biztosítja neve fennmaradását (*grato cineres decorarat honore*, II.583). A *decus* főnévből képzett ige itt hangsúlyosan az epikus hírnévre, a görög *kleos*ra utalhat, a *gratus* jelző pedig egyszerre érzékelteti azt, hogy Héraklész hálás tisztelettel emlékezik társára, illetve azt, hogy ez a tisztelet az elhunyt társ számára kedves, szívesen fogadott. A *gratus* kettős jelentésében is kifejeződő reciprocitás arra utal, hogy Héraklész és Zakünthosz együttműködése azon túl, hogy történetesen Saguntum alapításához vezet, egyúttal a saguntumi identitás alapját adó *fides*nek is első, mintául szolgáló példája a leendő város történetében.

Az I. énekben az elbeszélő még másként foglalta össze az alapítás előzményeit. Mennyire fontos szereplője valójában Zakünthosz a Gériüon-történetnek? A mítosz más ismert elbeszéléseiben nem esik szó róla, és

31 BERNSTEIN 2017, *ad loc.*, aki részletesen tárgyalja (243–246) a siliusi kígyó két fontos vergiliusi intertextuális előzményét is: a Laokoönt és fiait megölő, Trója pusztulását előre jelző kígyókat (*Aen.* II.199–233) és az Anchises *genius*át jelképező kígyót (V.84–103). A kígyó motívum további előfordulásairól a *Punicában* vö. MARKS 2005a, 86–88.

itt is az az érzésünk támadhat, hogy csak azért kap epizód szerepet a történetben, hogy legyen magyarázat, mit keresett egyáltalán az Ión-tenger szigetének névadó hőse az Ibériai-félszigeten.³² Az *in agmine* (I.276) további kétségeket ébreszt szerepét illetően: úgy tűnik, nem ő az egyetlen kísérlő (*comes*), csupán egy népesebb kíséret tagja, és semmit nem tudunk meg arról sem, hogy tevékeny segítséget nyújtott volna Héraklésznek a küldetés végrehajtásában. Zakünthosz szerepe a narrátor összefoglalója szerint arra korlátozódik, hogy megéneklie a hőstettet (*caeloque ea facta ferebat*, 277), illetve tereli a csordát (284). Az elbeszélő tehát nem elsősorban hősként mutatja be, mint Héraklészt, hanem inkább bukolikus dalnokként.³³ Mindezek ellenére Zakünthosz a hősi dicsőségre a jelek szerint mégis igényt tart: úgy mutogatja a zsákmányt (*spolia*), és hajtja a foglyokat (ez esetben a marhákat, *captivaque ... armenta*), mint egy győztes hadvezér a diadalmeneten (*ovans ... victor*). A Héraklészt illető dicsőség „eltulajdonításának” intertextuális dimenziót ad az a tény, hogy a tárgyalt sorok néhány kulcsszava az *Aeneis* VIII. énekét visszhangozza, ahol a hős hajtja – természetesen a *saját* – győzelmére és zsákmányára büszkén a Gériúontól szerzett marhákat (VIII.201–204, aláhúzással kiemelve a Siliusnál is megjelenő szavakat):³⁴

*nam maximus ultor
tergemini nece Geryonae spoliisque superbus
Alcides aderat taurosque hac victor agebat
ingentis, vallemque boves amnemque tenebant.*

32 Az antik hagyományban másutt is találkozunk híres hősök egyébként ismeretlen, de városalapító útítársaival (a mitográfiai technika végső soron a filmgyártásból ismert spin-off rokonának tekinthető). A siliusi Zakünthosz-történet szempontjából legérdekesebb párhuzam a SPALTENSTEIN 1986, ad I.273 által egyebek mellett említett Balias, aki állítólag (Liv. Per. 60) ugyancsak Héraklész kísérlője volt a Gériúon-küldetés során (következésképpen a Livius-kivonat és a *Punica* szövege által alkotott intertextuális térben Zakünthosz útítársa is!), és róla kapták nevüket az Ibériai-félszigettől keletre, épp Saguntummal átellenben fekvő Baleár-szigetek lakói. FEENEY 1982, ad I.276 a vergiliusi Misenusszal (korábban Hector, az *Aeneis* cselekményének idején Aeneas társával) való párhuzamot hangsúlyozza; Misenusról és a vergiliusi epika további mellékszereplő hőseiről lásd DINTER 2005.

33 Zakünthosz mint pásztor: ASSO 1999, 79.

34 Vö. SPALTENSTEIN 1986, ad I.276.

Eljött ugyanis Alkidész [Héraklész], a hatalmas bosszúálló: a háromtestű Gérüön megölésére és a tőle szerzett zsákmányra büszkén a mi vidékünön hajtotta keresztül hatalmas marháit a győztes. A marhák betöltötték az egész völgyet és a folyópartot.

Zakünthosz minden jel szerint hajlamos rá, hogy idegen tollakkal ékeskedjen, és ezáltal részesüljön a Héraklésznek kijáró hírnévből – banális halála mindezek tükrében a hübriszért, és az inkább a hűtlenség, mintsem a hűség jeleként értelmezhető hengegésért járó sorsszerű büntetésnek tűnik. A hengegés, illetve a Héraklész szerepébe helyezkedés ráadásul – mintegy a városalapító Zakünthosz örökségeként – kifejezetten saguntumi sajátosságnak tűnik a *Punicában*. Az ostrom elején Hannibal dárdája öli meg az „alaptalanul fenyegetőző” Caicust (*minitantem vana Caicum*, I.306), a második énekben pedig Héraklész papja, Theron egyenesen Héraklésznek öltözve, bunkósbottal és oroszlánbőrben jelenik meg a csatatéren (II.148–159).³⁵

A két narratíva közti feszültség, a két szövegrész közti inkonzisztencia³⁶ értelmezése során többféle stratégiát követhetünk. Megtehetjük, hogy az egyiket előnyben részesítjük a másikkal szemben, eldöntve, melyik az igaz és melyik a hamis az epikus világon belül. Ha így járunk el, narratológiai érvek alapján feltehetőleg az I. énekben olvasott változatra esik majd a választásunk, hiszen ott az elbeszélő a saját nevében, mindentudó narrátorként beszél, és sem alexandriai lábjegyzettel (*dicitur* stb.) nem jelzi, hogy a bizonytalan megbízhatóságú hagyományt követi, sem nyilvánvaló fokalizációval azt, hogy valamelyik szereplő nézőpontját közvetítené. A II. énekben a Zakünthosz síremlékéről szóló részletben ezzel szemben legalábbis feltételezhető a szereplői fokalizáció. Tekinthet-

35 Hannibal egyébként maga is Héraklész isteni támogatásában reménykedik Saguntum ostromakor, később pedig alpesi átkelésakor hivatkozik Héraklészre mint elődjére és példaképére; bővebben lásd ASSO 2010, 180–189.

36 Az egymás mellett megférő inkonzisztens, tisztázatlan viszonyban álló elemek megletére az antik epika műfaji sajátosságaként tekinthetünk: lásd O'HARA 2006 a római epikáról Lucanusig; a Flavius-kori eposzokról FERENCZI–KOZÁK–ZISSOS 2025; az *Aeneis*ről FERENCZI 2010 *passim* és különösen 37–52 a Palinurus-történet ellentmondó elbeszéléseiről az eposzban. Az Ebro folyó földrajzi helyével és a Hannibal átkelésével kapcsolatos földrajzi és időrendi inkonzisztenciáról lásd továbbá a következő fejezetet.

jük azonban a két narratívát egymással egyenrangúnak is. Így olvasva a szöveget a két narratíva közti különbség nem annyira azok igaz vagy hamis voltából fakad, hanem inkább abból, hogy a saguntumi, illetve nem saguntumi elbeszélők és fokalizátorok mást és mást tartanak érdekesnek és fontosnak Zakünthosz történetéből. A saguntumiak érthető módon arra emlékeznek elsősorban, hogy városuk névadóját Héraklész hősnek kijáró tisztelettel temette el. Az epikus narrátor ezt nem cáfolja, de az ő szemében Zakünthosz láthatólag inkább attól válik érdekes (és persze nevetséges) figurává, hogy henceg, és banális halált hal. A saguntumiakat az eltemetett és ezáltal a városalapításban szerepet kapó Zakünthosz, a közösségi emlékezet tárgya érdekli, az epikus narrátort viszont a Gériüón-mítoszban valódi, aktív szerep nélkül maradó és hencegésével talán éppen ezt ellensúlyozni igyekvő Zakünthosz foglalkoztatja.

Saguntum alapítástörténete 2. – Zakünthosz és Ardea

Van a fent tárgyalt szövegrésznek egy eddig nem vizsgált, de az alapítástörténet folytatása szempontjából annál fontosabb eleme is. A leírást adó elbeszélő és/vagy a fokalizátorként értelmezett saguntumiak hangsúlyozzák, hogy a síremlék a tengerről is jól látható, sőt akár úgy is értelmezhető a kérdéses megjegyzés, hogy Héraklész kifejezetten ezzel a szándékkal emelte a síremléket a hegy tetején: [*tumulus*] *summo quem vertice montis Amphitryoniades spectandum ex aequore nautis struxerat* („[a síremlék], melyet Amphi-trüón fia, Héraklész épített a hegy csúcsán, hogy a tenger-ről is lássák a hajósok”, II.581–583). Nem csupán a mindenkori hajósokra gondolhatunk itt, hanem kifejezetten a később Zakünthosz felől érkező telepésekre is, akik talán éppen azért itt alapították meg új városukat, Saguntumot, mert látták a hegyen magasodó sírt, mely éppen szülőhazájuk névadó hősének az emlékét őrizte. Zakünthosz tehát nevével és halálával, Héraklész pedig a navigációs támpontként is szolgáló síremlékkel vonzotta a telepéseket új otthonuk földjére. Saguntum mitikus alapításához még nem kellett telepések, elegendő volt Héraklész és Zakünthosz. A zakünthosziak érkezése emeli át a várost a mítosz világából a – természetesen még mindig legendás – történelem világába.

Zakünthosz halála után a zakünthosziak érkezésével folytatja a *Punica* narrátora is a város alapításáról szóló összefoglalót az I. énekben, de rögtön említést tesz egy másik etnikai csoport csatlakozásáról is (*Pun.* I.288–293):

*Mox profugi ducente Noto advertere coloni,
insula quos genuit Graio circumflua ponto
atque auxit quondam Laertia regna Zacynthos.
Firmavit tenues ortus mox Daunia pubes
sedis inops, misit largo quam dives alumno
magnanimis regnata viris, nunc Ardea nomen.*

Később számkivetett telepeseket sodort ide a déli szél: a görög tenger által körbevett Zakünthosz szigete – egykor Laertész birodalma – szülte és táplálta őket. Az erőtlen kezdet után a város helyzetét új hazát kereső dauniai telepések szilárdították meg. Őket a gazdag népességű Ardea küldte: egykor bátor férfiak kormányozta város, ma már csak név.

Saguntum alapításának tehát három fázisát különíti el az elbeszélő. Héraklész és Zakünthosz történetét követi a zakünthosziak betelepülése, majd pedig a rutulusoké. A *coloni* szó azt sugallja, hogy a második fázisban érkező görögök nem annyira Saguntumot alapítják meg, mint inkább egy zakünthoszi kolóniát: mintha az új településnek még nem volna saját identitása és neve, hanem anyavárosához képest értelmezné magát.³⁷ A zakünthosziak ráadásul a mondat állítmánya szerint nem „alapítanak”, hanem „odairányítják” (*advertere*) figyelmüket és hajójukat (a hiányzó tárgy egyszerre lehet az *animus* és a *navis*), ahol Zakünthosz messziről látható síremlékének felépítésével Héraklész kijelölte az új kolónia helyét. A zakünthosziak tehát nem a pusztaságban alapítanak új várost, hanem folytatják a Héraklész által megkezdett munkát, és éppen Zakünthosz eltemetése válik első alapító aktusként a kolónia egyszerre régi és új (zakünthoszi és ibériai) identitásának alapjává. Amikor aztán megérkez-

37 Az *Aeneis*ben a trójai túlélők sem alapvetően Rómát, hanem az „új Tróját” akarják megalapítani; egyelőre mintha csak az istenek, az elbeszélő és az olvasó érzékelnék, hogy a végső célként megjelölt városalapítás – amint azt Iuno az utolsó énekben ki-harcolja – új identitás kialakítását és a régi feladását is feltételezi.

nek az itáliaiak is, a zakünthoszi kolonizáció már nem elsősorban mint folytatás, hanem mint „kezdet” (*ortus*) kerül említésre, melyet majd az itáliai betelepülők fognak megerősíteni, beteljesíteni (*firmavit*). A leírás azt sugallja, hogy az alapítás folyamata voltaképpen ekkor zárul le: a kolonizáció második, itáliai fázisa teszi végérvényesen megalapítottá a várost.

A kolonizáció két üteméről látványosan egyenlőtlen képet fest az elbeszélő. A zakünthosziakról csak annyit tudunk meg, hogy menekültek (*profugi*), csakúgy, mint a római epikus hagyomány leghíresebb menekülte, Aeneas; csakhogy számkivetettségük oka rejtve marad, és nem is a *fatum* hozza őket új hazájukba, mint Aeneast, hanem egy sokkal hétköznapibb erő: a déli szél (*ducente Noto*). Az általuk alapított település gyenge (*tenues ortus*), és majd csak az Itáliából érkező rutulusok fogják helyzetét stabilizálni (*firmavit*). Az ő érkezésük körülményeit a szó szoros értelmében vett kolonizációként vázolja a *Punica* szövege: a „népességben bővelkedő” (*largo ... dives alumno*) anyaváros „küldi” (*misit*) őket, mert ők már „nem fértek el” (*sedis inops*) a virágzó és túlnépesedő városban. A siliusi kijelentésben könnyű ráismerni az „erős Nyugat (Itália) vs. gyenge, elpuhult Kelet (Hellasz)” sztereotip gondolatára, bár az korántsem egyértelmű, hogy kinek tulajdoníthatjuk: a magát rómaiként azonosító epikus elbeszélőnek vagy maguknak az Ardeából érkező telepeseeknek, esetleg mindkettejüknek; mindenesetre a siliusi elbeszélés másutt is a saguntumiak itáliai, nem pedig a görög eredetét hangsúlyozza.³⁸

Következő kijelentésével azonban az elbeszélő rögtön árnyalja a képet, és bonyolultabb viszonyt sugall a saguntumi népességet alkotó két fő etnikai csoport között. Ardeáról nemcsak azt tudjuk meg, hogy „bátor férfiak kormányzása alatt állt” (*magnanimis regnata viris*, I.293), hanem ugyanazon sor második felében azt is, hogy „most (már csak) név” (*nunc Ardea nomen*, 293).³⁹ Az utóbbi kijelentés feltűnő sűrűsége és szokatlan szórendje miatt több szövegkiadó is szövegromlást feltételez;⁴⁰ egy kije-

38 WICHA 2003, 185; BERNSTEIN 2008, 179–185.

39 Ardea virágzásának és bukásának történetéről a római irodalomban (elsősorban Liviusnál, Vergiliusnál, Ovidiusnál) lásd HENDERSON 2000.

40 Blass szerint (kritikai apparátusában idézi Delz: SILIUS 1987, *ad loc.*) a *nunc* előtt két felsor hiányzik, a kérdéses kijelentés tehát egy elveszett mondat vége volna; Delz maga *cruxok* közt közli a *nunc ... nomen*-t; DUFF 1934 Bauer konjektúráját fogadja el: *clarum Ardea nomen*. FEENEY 1982, *ad loc.* elismeri ugyan a hagyományozott szó-

lentés sűrűsége azonban, ameddig érthetősége megmarad, önmagában nem lehet szövegkritikai ellenérv, és a hagyományozott szöveg mellett szól egy Vergilius-intertextus is. Az *Aeneis* elbeszélője Ardea történetét összefoglalva ugyancsak a város dicső múltját és pusztulását állítja szembe egymással (VII.409–413):

... *quam dicitur urbem*
Acrisioneis Danae fundasse colonis
praecipiti delata Noto. Locus Ardea quondam
dictus avis, et nunc magnum manet Ardea nomen,
sed fortuna fuit.

Ezt a várost a hagyomány szerint Danaé alapította akriszioszi [argoszi] telepésekkel;⁴¹ a gyors déli szél hozta őket. A helyet őseink egykor Ardeának hívták, és Ardea még most is nagy név – de virágzása már a múlté.

A *Punica* elbeszélője láthatólag a Vergilius-részlet második mondatát sűríti három, már az *Aeneis* szövegében is szereplő szóba: ettől is lesz olyan hangsúlyos a *regnata perfectuma* által képviselt múlt idő és a *nunc* jelene közti ellentét. Ardea lehetett ugyan virágzó és erős, de végül mégis elpusztult; emlékét többek között éppen a Saguntumba kivándoroltak leszármazottainak (mint a *Punica* szereplőinek) kell fenntartaniuk. A virágzó, ám városuktól távoli Ardea az ő szemükben és az ő jelenükben sem lehet más, mint név, a hagyomány tárgya – mint ahogyan a *dicitur* Vergiliusnál is hangsúlyosan a hagyomány tárgyaként, nem pedig tényként beszél Ardea argoszi alapításáról. Ebben az összefüggésben válhat végül érdekessé a *Punica*-részlet első pillantásra érdektelen megjegyzése is arról, hogy a zakünthoszi telepéseket a déli szél vezette Saguntum vidékére (*ducente Noto*). A Vergilius-intertextust felismerve nyilvánvaló, hogy az *Aeneis*ből átvett elem ez is: az Ardea alapítástörténetét őrző vergiliusi hagyomány

veg problematikus voltát, a nyilvánvaló vergiliusi intertextuális háttérre tekintettel azonban nem tartja szükségesnek korrekció alkalmazását.

41 A vergiliusi kijelentés természetesen nehezen egyeztethető össze a monda ismertebb változatával, mely szerint Danaé és gyermeke egy ládába zárva vészelték át a tengeri utat, Servius *ad loc.* éppen ezért az *Acrisioneis* szót a *Danae* görögösen ragozott jelzőjének veszi, nem a *colonisszal* egyeztetni; vö. FEENEY 1982, *ad Pun.* I.661.

része, melyet a siliusi elbeszélő visszavetít Saguntum alapításának előző, zakünthoszi fázisára. Ezzel egy olyan saguntumi közösségi emlékezet körvonalazódik a szövegben, mely őrzi ugyan a rutulus telepeseek által magukkal hozott tradíciót, ám annak egyes atomi alkotórészeit – így azt a tudást, hogy az alapítók a déli széllel érkeztek – újrendezi, és a mitikus múlt eltérő szereplőihöz, korszakaihoz kapcsolja.

Az intertextuális kapcsolat az Ardea alapítástörténetét összefoglaló *Aeneis*-részlettel az „erős Nyugat vs. gyenge Kelet” fent tárgyalt szembeállítását is megkérdőjelezi. A *Punica* elbeszélője és/vagy a saguntumi hagyomány azt hangsúlyozza ugyan, hogy az itáliai telepeseek stabilizálták a görög alapítást, csakhogy Vergilius éppen azt hangsúlyozza Ardeával kapcsolatban, hogy a várost görögök alapították Danaé vezetésével.⁴² A Saguntumot „megerősítő” itáliai telepeseek tehát végső soron maguk is „gyenge” görögök. Ami pedig a zakünthosziakat illeti, szigetük (és egyben Saguntum) névadó hőse, Zakünthosz Dardanosznak, a trójaiak ősnének a fia, aki – Vergilius szerint legalábbis – Itáliából vándorolt Kisázsiaiba.⁴³ Ha tehát a trójaiak régi-új hazájukat találják meg Itáliában, és ha e vergiliusi hagyományt a *Punica* költői világában is érvényesnek tekintjük, akkor Silius zakünthoszi telepesei is a trójaiak rokonai, és végső soron Itália az őshazájuk. A halikarnasszoszi Dionüsziosz még arról is tud, hogy Aeneas és a trójai túlélők Zakünthosz szigetén is kikötöttek, és a helyiek éppen a rokonságra tekintettel barátságosan fogadták őket (*Ant. Rom.* I.50,3). Ha a múlt (és az irodalmi hagyomány) mélyebb rétegeit feltárjuk, kiderül, hogy az itáliainak hitt rutulusok görögök, a görögnek hitt zakünthosziak pedig itáliaiak. Így már nehéz volna eldönteni, vajon keletről vagy nyugatról származik-e a Saguntum virágzását lehetővé tevő, a frissen alapított városnak erőt adó népesség – így leplezi le az orientalizáció sztereotipikus jellegét a *Punica* szövege és annak intertextuális háttere.

42 Latinus király felesége, Amata maga is erre emlékezteti férjét az *Aeneis*-ben: Turnus ereiben is folyik görög vér, így hát rá is illik a jóslat, nem csak Aeneasra, miszerint Laviniát (Latinus és Amata lányát) idegenből érkező férfihöz kell férjhez adni (*Aen.* VII.367–372).

43 PAUSZANIASZ VIII.24,3; VERG. *Aen.* III.163–171, VII.205–208.

A *fides*-identitás építése és rombolása

Az elbeszélő Saguntum alapítástörténetéről adott összefoglalójában feltűnő módon nem esik szó a *fides*ről mint a város lakóinak jellemző tulajdonságáról. A Zakünthoszt eltemető Héraklészban felfedezhetjük a baráti hűség példáját a saguntumi *fides* előképeként, de a két hős közeli, bajtársi viszonyát – mint láttuk – inkább a *Punica* II. éneke, és azon belül is egy feltehetőleg szereplők által fokalizált szövegrészlet hangsúlyozza. Az ostrom mintegy másfél ének terjedelmű elbeszélésében azonban a *fides* már gyakran előtérbe kerülő motívum. Az alábbiakban először azt tekintem át, hogyan erősíti, illetve alkotja meg Saguntum a *fides*re épülő identitását, majd pedig azt, hogy Hannibal miként támadja nemcsak a várost, hanem ezt az identitást is.

Az ostrom elbeszélésének elején a narrátor bemutatja a támadók és a védők előkészületeit. A punok ostromépítményeket ácsolnak (I.327–328), a védők pedig ezt látva eltökélten készülnek a közelgő támadásra (329–333). A két félre vonatkozó kijelentéseket egymástól elválasztó másfél sorban az elbeszélő saját érzelmi érintettségét sugallva kiált fel,⁴⁴ és szembeállít két korszakot: amikor a *Fides* még istenség volt (*numen*), és amikor már csak pusztá név (*nomen*). A *fides* azután a szövegrész zárószavaként újra megjelenik, ezúttal már a saguntumiak gondolataként (327–333):

*Cura subit collem turrita cingere fronte
castelloque urbem circumvallare frequenti.
Heu priscis numen populis, at nomine solo
in terris iam nota fides! Stat dura iuventus
ereptamque fugam et claudi videt aggere muros,
sed dignam Ausonia mortem putat esse Sagunto
servata cecidisse fide.*

Ezután arra volt gondjuk, hogy a dombot, melyen a város állt, ostrom-tornyok és sűrűn épített erődök gyűrűjével vegyék körül. Ó, Hűség, kit a

44 Míg SPALTENSTEIN 1986, *ad loc.* a római költészetre jellemzőnek vélt szentenciózus fogalmazás példáját látja a siliusi sorokban, FEENEY 1982, *ad loc.* azt jegyzi meg, hogy a *Punica* szövege itt felidézheti a vergiliusi Anchises szavait, aki a majdan megszűlendő Marcellus árnyát mutatja meg az alvilágban Aeneasnak (*Aen.* VI.878–879).

régiek istenségként tiszteltek, most viszont csak névről ismerik az egész földkerekségen! Az eltökélt védők álltak és látták, hogy a menekülés reménye elveszett, a városfalat az ostromlók sáncai veszik körbe – de úgy vélték, hogy az volna Ausoniához [Itáliához] méltó pusztulás Saguntum számára, ha hűségét megőrizve bukna el.

A hősi múlt és a nem hősi jelen szembeállítását Homérosz óta hagyományos toposza az antik epikának. A fenti szövegrészben azonban nem egyértelmű, hogy a *iam* („már”) az elbeszélő és a mindenkori olvasó jelenére vonatkozik-e, vagy az elbeszélés fő idősíkjára, a második pun háború korára. A végső soron megválaszolhatatlan kérdés azért fontos az értelmezés szempontjából, mert az előbbi esetben Saguntum hűsége korjelenség, a hősi múltként láttatott Kr. e. 3. század általános jellemzője (kivéve persze a punokat), az utóbbi esetben viszont a külvilág már akkor is zajló erkölcsi hanyatlásával szemben képviselt korszerűtlen tulajdonság. Mindennek figyelembevételével érdemes olvasnunk a következő mondatot is. A védők látják, hogy az ostromgyűrű bezárult (330–331), de úgy vélik, akkor pusztulna el városuk méltó módon, ha Itália, illetve Róma iránti hűségét megőrizné (332–333). Saguntum nem egyszerűen hűségesnek bizonyul az elbeszélés szerint, hanem tudatosan választja a hűséget, méghozzá normatív megfontolásból: ez volna Itáliához (következésképpen: mint a *fides* legjobb példájához)⁴⁵ méltó. Az *Ausonia* azonban – tekintettel a saguntumiak már tárgyalt itáliai eredetére – akár a nőnemű (és így értve nem dativusban, hanem ablativusban álló) *Sagunto* jelzőjeként is értelmezhető: „az volna az ausoniai Saguntumhoz méltó halál, ha hűségüket megőrizve buknának el”.⁴⁶ Szerencsére nem kell választani a két grammatikai értelmezés között: a kijelentés éppen akkor tűnik a legkifejezőbbnek, ha egyszerre mindkét lehetséges fordítást figyelembe vesszük. A saguntumiak itáliai eredete egyrészt adottság, másrészt viszont bizonyításra szorul, és éppen a hűség megőrzése az, amivel bizonyítható.

45 A Hannibal pajzsáról adott leírásban az elbeszélő is hasonló nézetet vall (vagy tulajdonít a pajzs megrendelőinek, nézőjének), hiszen a pajzson ábrázolt Regulus szerint „a hűség kiváló példáját mutatja Saguntumnak” (*fidei dat magna exempla Sagunto*, II.436).

46 SPALTENSTEIN 1986, *ad loc.* ezen értelmezés mellett, FEENEY 1982, *ad loc.* ellene foglal állást.

Úgy tűnik, hogy a hűség a saguntumiak szemében már ebben a világban sem magától értetődő, hanem a külvilág (vélt vagy valós) erkölcsi hanyatlásával szemben képviselhető érték, és éppen ettől válik az identitásképzés hatásos eszközévé. Nem kevésbé fontos, hogy maguk a saguntumiak kapcsolják össze saját hűségüket és elkerülhetetlennek látott pusztulásukat. A *Punica* elbeszélője itt lényegében azt a pillanatot ragadja meg, amikor Saguntum a külvilág és majd az utókor szemében is hűségéről híres és ennek következtében tisztelt városként definiálja magát. A hűség politikai értelemben lehet olyasvalami, amivel Saguntum eddig is rendelkezett, és a fenyegetés dacára is megőriz (*servata*, 333), de a közösségi emlékezet tárgyaként hűségét nem megőriznie kell, hanem feltalálni.

Az imént elemzett szövegrész párját a II. énekben találjuk. Ott a *fides*-identitás isteni megerősítésére kerül sor: a Saguntum alapításában fontos szerephez jutó, azóta az istenek közé emelkedett Héraklész a védők szenvedéseit látva a hűség megszemélyesített istennőjéhez, *Fides*hez fordul, kérve, hogy segítsen a városon (II.475–525).⁴⁷ Az istennő éppen az ég távoli, félreeső részén tartózkodik (*polo tum forte remoto*, 481), és el is mondja, miért (496–498):

*sed me pollutas properantem linquere terras
sedibus his tectisque Iovis succedere adegit
fecundum in fraudes hominum genus.*

Én azonban el akartam hagyni a bűnökkel szennyezett földet, és az emberek végtelen csalárdsága arra kényszerített, hogy ide, Iuppiter égi palotájába költözzek.

Ezúttal tehát választ kapunk az I. énekben még eldöntetlenül hagyott kérdésre: az erkölcsi hanyatlás – legalábbis, ha hihetünk a Hűség istennőjének – már az elbeszélte cselekmények idején is érzékelhető volt. A fent idézett sorokat követően *Fides* még részletesebben taglalja az emberiség bűneit (II.499–506). Felmerülhet a kérdés, hogy az istennő miért nem Saguntumba, az általa megtestesített értéket képviselő városba vonult vissza. Úgy tűnik, mintha még Saguntumban sem bízott volna eléggé

47 A jelenetről részletesebben lásd pl. VESSEY 1974, 30–32.

a pun ostromot megelőzően, nem lett volna meggyőződve arról, hogy Saguntum valóban a hűség városa. A megbízhatóság istennője elvesztette bizalmát „saját” népében – vagy egyelőre még nem is a saját népe volt az. Saguntum itt és most, a pusztulás órájában válik (újra vagy eredendően) a hűség – az értéként kezelt vagy akár megszemélyesített *Fides* – városává. A különböző szövegrészekből tehát kezd kirajzolódni a kép: Saguntum csak az ostrom megindulásakor ismer rá önmagában a hűség városára és alkotja meg a maga *fidesre* épülő identitását. Az új identitás részét képezi azonban annak a múltra való visszavetítése is. A saguntumiak úgy érzik, hogy ők csupán megőrzik hűségüket (*servata ... fide*, I.333), és hogy hazájuk nemcsak az utókor szemében lesz híres a hűségéről, hanem már most is az: a Rómába küldött követek hajójuk fedélzetén a „hűség/Hűség híres hazájaként” emlegetik városukat (*o patria, o fidei domus inclita*, I.598).⁴⁸

Ahogy Saguntum lakói a város megerősítésén túl a *fides*-identitás építésével is el vannak foglalva, Hannibal sem csak katonai eszközökkel támadja Saguntumot, hanem a lélektani hadviselés eszközeit bevetve identitását is próbálja rombolni. Ezt jól érzékelteti a fent tárgyalt alapítástörténetet követő szakasz az első énekben (I.294–304).

*Libertas populis pacto servata decusque
maiorum, et Poenis urbi imperitare negatum.
Admovet abrupto flagrantia foedere duxor
Sidonius castra et latos quatit agmine campos.
Ipse caput quassans circumlustravit anhelos
muros saevus equo, mensusque paventia tecta
pandere iam dudum portas et cedere vallo
imperat et longe clausis sua foedera, longe
Ausoniam fore, nec veniae spem Marte subactis:
scita patrum et leges et iura fidemque deosque
in dextra nunc esse sua.*

48 Mint FEENEY 1982, *ad loc.* megjegyzi, a Silius-szöveg ismét az *Aeneis*t idézi (a vergiliusi szöveg pedig Ennius *Andromache* című tragédiáját), ahol Aeneas Tróját szólítja meg hasonló szavakkal, épp a faló bevontatásakor (II.241–242).

Saguntum népeinek szabadságát, az ősi dicsőséget szerződés garantálta, melynek értelmében a punok nem terjeszthették ki uralmukat a városra. A szidóni [karthágói] vezér e szerződést megszegte, és harci vágytól égő seregével letáborozott a város közelében. Katonáinak menetelésétől remegett a föld. Fejét rázva Hannibal lihegő lován körbelovagolta és megsemmisítette a városfalakat, s a rémülettől dűledező épületek állapotát felmérve megparancsolta, hogy rögvest nyissák meg a kapukat, és vonják vissza a védőket a sáncokról. Fenyegette őket, hogy ha az ostromgyűrű bezárul, nem segíthetnek rajtuk a szerződések, nem segíthet a távoli Ausonia [Itália], s nem remélhetnek könyörületet, ha fegyverrel kell legyőznie őket: most az ő keze szabja meg, hogy mire elegendők az atyák határozatai, a törvények, a hűség, az istenek.

Az idézet első két sora zárja az alapítástörténeti összefoglalót, utalva az első és a második pun háború között Róma és Karthágó között kötött szerződésre, mely Silius szerint kifejezetten Karthágóval szemben garantálta Saguntum függetlenségét. A *decus maiorum* – különösen, ha a *libertas* értelmezőjeként olvassuk – egyértelműen jelzi, hogy a szerződés a kifejezetten jogi tartalomtól túl Saguntum identitását is megerősíti. Az ősi dicsőség része, hogy a város őrzi függetlenségét. Az elbeszélő szavai azt sugallják, hogy Hannibal támadása előtt a saguntumi identitást még inkább az egyébként a köztársaság kori Róma értékrendjében is főszerepet játszó *libertas*, mint a *fides* értéke határozta meg. A hűség ideája akkor kerül az előtérbe, amikor próbára teszik, és amikor szövetségesre van szükség – vagyis a háborúban. Mint láttuk, Fides istennő és maguk a saguntumiak is ekkor kezdik tevékenyen (újra)építeni a hűsége alapozott identitást. Hannibal mintha ösztönösen is érzékelné ezt, hiszen ő már nem Saguntum függetlenségéről, hanem hűségéről beszél, és a szerződésre is a *fidesszel* etimológiai rokonságban álló *foedusszal* utal. Ezt a szót már a 296. sorban használja az elbeszélő (miként az eposz bevezetőjében is: l.9) annak érzékeltetésére, hogy Hannibal megszegi a szerződés Karthágóra vonatkozó passzusait. Hannibal szavaiból azonban az is kiderül, hogy a saguntumi *libertas*on túl még valamiről szólt a kérdéses szerződés, melyről az elbeszélő a 294–295. sorokban nem tett említést: Saguntum és Róma szövetségéről. A szerződés, mely e szövetséget megalapozza, Hannibal függő beszédben közölt szavait szó szerint fordítva „túl mesz-

sze van”, csakúgy, mint maga Itália (*longe ... sua foedera, longe | Ausoniam fore*, 301–302). A szerződés szövegét őrző táblák materiális értelemben minden bizonnyal megtalálhatók Saguntumban, de a szövegben rögzített szövetségi viszonynak nem lehet érvényt szerezni. Ebben az értelemben a saguntumi szenátus által kötött szerződések, az általuk hozott törvények, pontosabban az ezek szövegét őrző táblák – ismét szó szerint fordítva a pun vezér szavait – „Hannibal kezében vannak” (*in dextra nunc esse sua*, 304). De Hannibal szerint az ő kezében van még más is: a hűség és az istenek (*fidemque deosque*, 303). Nyilvánvaló, hogy az istenekre vonatkozó kijelentés a leginkább hübrisztikus, de jelen értelmezés szempontjából mégsem ez, hanem a *fides*re vonatkozó megjegyzés a legérdekesebb. Hannibal ugyanis ezzel a szóval éppen azt az értéket foglalja le retorikai értelemben a maga számára, melyre Saguntum az identitását építené. Hannibal szavaival (talán tudatosan, talán öntudatlanul) elvitatja Saguntumtól az önrendelkezés jogának azt a maradékát is, hogy legalább identitását maga alakítsa. Fenyegető állítása szerint rajta múlik Saguntum *fides*re alapozott identitásának sorsa – és bizonyos értelemben igaza is van, hiszen ostrom hiányában vagy a város gyors behódolása esetén ez az identitás fel sem épülhetne. Hannibal nem így fogalmaz, de szavaiból következik, hogy a védőknek a *fides* és a túlélés között kell választaniuk. A pun vezér akkor téved, amikor azt állítja, hogy ez is tőle függ, pedig ez a döntés – az egyetlen lényegi döntés – továbbra is a saguntumiak kezében van, és mint láttuk, meg is hozzák nem sokkal később: „az a méltó pusztulás Saguntum számára, ha hűségét megőrizve bukik el” (332–333).

Az épülő saguntumi identitás elleni támadás másik példáját Saguntum végóráinak leírásakor találjuk meg. Iuno, hogy ellensúlyozza Fides jelenlétét, az alvilágból Tisiphonét küldi Saguntumba (II.526–542), aki mindent megtesz, hogy aláássa a védők harci szellemét. A fúria, mint már láttuk, az özvegy Tiburna alakját ölti magára (553–560), és így kérdezi a polgárokat: „Hol a határ? Eleget áldoztunk már Fidesnek és az őseinknek” (*quis terminus? ... | Sat Fidei proavisque datum*, 560–561).⁴⁹ Az álcázott Tisiphone tehát azt sugallja a saguntumiaknak, hogy az átélt szenvedések egy pon-

49 E sorok vergiliusi intertextuális háttéréről, Hector Aeneashoz álmában intézett szavairól (*sat patriae Priamoque datum*, „eleget áldoztál már a hazáért és Priamuserért”, *Aen.* II.291) lásd BERNSTEIN 2017, *ad loc.*

ton túl megkérdőjelezzük az elvek (elsősorban a *fides*) és az ősökhez való viszony alapján meghatározott identitás fenntartását és az élethez való ragaszkodást (beszédében ugyanis nem behódolásra, hanem kollektív öngyilkosságra buzdít). Csakhogy Tisiphone végül mégsem jár sikerrel, legalábbis ami a *fidest* illeti: a saguntumiak az életükről és a közösség továbbéléséről lemondanak ugyan, de a *fides*-identitásról nem. Sőt, éppen a halál vállalása az, ami (ha nem is feltétlenül Iuno és Tisiphone szándékai szerint) ezt az identitást végleg megerősíti és biztosítja, csakhogy már nem mint egy élő közösség identitását, hanem mint az utókor emlékeztetésében a saguntumi identitásról őrzött képet.

A saguntumi követség Rómában

Róma Saguntum iránti szövetségi hűsége a *civitas fidelissima* történeti mítoszának legalább annyira fontos eleme, mint Saguntum hűsége Róma iránt. Valószínűleg éppen ezért igyekeznek egyes történétírók (így Livius is) eloszlatni a késedelmes segítségnyújtás miatt a rómaiak hűségével kapcsolatban felmerülő kétségeket. A kérdés a *Punicá*bán is felmerül, még hozzá az első ének végén olvasható követségjelenetben, melynek bevezetőjét, a római szenátus üléstermékének leírását már tárgyaltam az előző fejezetben. Ezúttal a saguntumi követeket vezető öreg Sicoris beszédének a *fidesszel*, illetve Saguntum és Róma viszonyával kapcsolatos részleteit kell megvizsgálunk.

Sicoris már beszédének első mondatában a hűséget állítja középpontba. Kezdőszavaival implicit módon rögtön megjelöli, hogy a római katonai segítségre vonatkozó kérését a két nép közti kölcsönös *fides*re alapozza. Retorikai stratégiája⁵⁰ azonban az, hogy a *captatio benevolentiae* eszközöként nem saját népe hűségét hangsúlyozza, hanem a rómaiakét (I.634–636):

*Sacrata gens clara fide, quam rite fatentur
Marte satam populi ferro parere subacti,
ne crede emensum levia ob discrimina pontum.*

50 A beszéd retorikai felépítéséről lásd FEENEY 1982, 318–339 *passim*.

Szent esküi hűséges megtartásáról híres római nép, melyről a fegyverrel meghódított népek méltán ismerik el, hogy Mars szülötte! Ne higgyétek, hogy apró veszély miatt szeltük át a tengert.

Sicoris – talán az ülésteremben látható zsákmánygyűjteményre adott reakcióként – a hűség mellett Róma katonai erejét is hangsúlyozza a 635. sorban.⁵¹ A hűséges és erős nép, sugalmazza Sicoris, nyilván segítség nyújt majd szintén hűséges, ám katonailag gyengébb szövetségesének. Nem a *fides* közösen vallott értéke azonban az egyetlen, amire a saguntumi követek vezetője hivatkozhat. Miután ijesztő leírást adott Hannibálról és seregéről, illetve hangsúlyozta, hogy a pun vezér végcélja nem lehet más, mint Róma elpusztítása (637–652), beszédének második felében népe itáliai gyökereire emlékezteti hallgatóságát (653–661 és 665–671):

*Quamquam o, si nullus terror, non obruta iam nunc
semina fumarent belli, vestraene Sagunto
spernendum consanguineam protendere dextram?
Per vos culta diu Rutulae primordia gentis
Laurentemque larem et genetricis pignora Troiae,
conservate pios, qui permutare coacti
Acrisioneis Tirynthia culmina muris.*

...

*Vetus incola Dauni,
testor vos, fontes et stagna arcana Numici,
cum felix nimium dimitteret Ardea pubem,
sacra domumque ferens et avi penetralia Turni
ultra Pyrenen Laurentia nomina duxi.
Cur ut decisa atque avulsa a corpore membra
despiciar, nosterque luat cur foedera sanguis?*

51 FEENEY 1982, *ad loc.*, hozzátéve, hogy a *populi ferro parere subacti* a vergiliusi Anchises Róma hivatását összefoglaló kijelentését idézi (*tu regere imperio populos, Romane, memento*; | ... | *parcere subiectis et debellare superbos*, „ne feledd, római: a te művészeted az lesz, hogy hatalmaddal uralkodsz a népek fölött; ... hogy megkíméled a legyőzötteket, és levered azokat, akik dölyfösen ellenállnak”, *Aen.* VI.851–853), csak éppen Róma helyett a meghódítottak perspektívájából.

Ám ha nem fenyegetne titeket semmilyen veszély, ha nem keltenének már most füstöt a háború egyelőre rejtett szikrái, vajon megvetnétek és elutasítanátok, hogy segítő rokon kezét nyújtsatok a veletek szövetséges Saguntumnak? A rutulus nép eredetének hosszú időn át ápolt emlékére, Laurentum házi isteneire és szülőházánk, Trója továbbélését garantáló Vesta-lángra kérek titeket: mentsétek meg azt az istenfélő és kötelességtudó népet, mely arra kényszerült, hogy Akrisziosz városából [Ardeából] Héraklész dombjára költözzön. ... Én Daunus ősi alattvalója vagyok: tanul hívlak titeket, Numicus forrásai és titkos tavai! Amikor a túlnépesedő Ardea útnak indította fiait, én a szent tárgyakat, a szentélyt őszünk, Turnus házából és a laurentumi neveket magammal hoztam a Pireneusokon túlra. Miért kellene lenézni engem, mint valami törzsről levágott-leszakított végtagot, és miért a mi vérünkkel kellene megfizetni a teljes árát a szövetségi szerződésnek?

A népek közti vélt vagy valós rokonság rendszeresen megjelenő érv az antik diplomáciában,⁵² és Sicoris még a *fides*nél is nagyobb hangsúlyt szentel neki kérésében. A rokonságra épített érvelést kiegészíti egy hasonlattal is, melynek értelmében a rómaiak és a saguntumiak a jelenben is egyazon politikai test alkotórészei: ha Itália a törzs, akkor Saguntum egy végtag, a test szerves része. Az Itália és Saguntum közti kölcsönös *fidest* kifejező szerződéses viszony (*foedus*, 671) kapcsolja össze a törzset és a végtagot. Hűség és rokonság tehát szorosan kapcsolódik egymáshoz.

A beszédnek a közösségi emlékezet szempontjából legfigyelemreméltebb részletét azok a sorok alkotják, melyekben Sicoris itáliai ősei szűkebb pátriáját említi. A szónok meglepő módon egyes szám első személyben beszél az egykori kivándorlásról (*duxī*), belehelyezkedve az Itáliát elhagyó rutulusok egyikének szerepébe.⁵³ Ugyanebben a mondatban a Numicus

52 JONES 1999 és BATTISTONI 2009, további szakirodalommal; kifejezetten a *Punicáról* (Saguntum és Capua példáján keresztül) BERNSTEIN 2010, 389–397.

53 Az első személyben álló igealak annyira meglepő, hogy egy 15. századi kézirat korrektora *duxitra* javította, ezt pedig más késői kódexek és egyes korai nyomtatott kiadások is átvesszik; a szövegrészt további szövegkritikai problémák is terhelik (lásd Delz kritikai apparátusát: SILIUS 1987, *ad loc.*): *Dauni/Daunus* (az utóbbi konjektúra), *nomina/numina* – mindkettőről lásd Delz *apparatus criticus*át, illetve FEENEY 1982, *ad loc.*, aki a *Daunus*, illetve *numina* olvasatok mellett foglal állást, és SPALTENSTEIN

folyót hívja tanúul, hiszen az tanúsíthatja egyrészt, hogy valóban a rutulusok vándoroltak ki nyugatra, és másrészt azt is, hogy Sicoris valóban az egykori kivándorlók leszármazottja. Sicoris a Numicust megszólítva úgy fogalmaz, mintha közélről ismerné az itáliai ősei által lakott tájat.⁵⁴ Bizonyos értelemben ismeri is, de nem személyes tapasztalatból, hanem a közösségi emlékezet közvetítette információk alapján. Éppen ezen ismeretek megőrzését hangsúlyozza az idézett szakasz legvégén: a kivándorlók magukkal vitték és mindmáig őrzik identitásuk részeként a házi isteneiket és hozzájuk köthető rítusokat (*sacra domumque ... et ... penetralia*), továbbá a „laurentumi neveket”. Kérdés lehet persze, hogy mire utal ez utóbbival Sicoris. Noha szólnak érvek a *nomina* szó *numinara* való javítása mellett – az isteneiket jelölő szó jobban illene az előző sorban kezdett felsorolásba –, ám a *nomina* olvasat erőteljesebb és hatásosabb szöveget eredményez. Feltűnő ugyanis, hogy az idézett sorokban Sicoris halmozza az itáliai topográfia és „történeti” hagyomány ismeretéről tanúskodó tulajdonneveket: Ardeát nemcsak név szerint, hanem görög anyavárosán keresztül is említi (661), majd következik Daunus (Ardea királya, Turnus atyja), a Numicus folyó, maga Turnus, végül Laurentum. Ez a felsorolás pedig nem más, mint maga a *nomina duxi* kijelentést alátámasztó bizonyíték. A Numicus nem csupán mint folyamisten tanúsíthatja Sicoris állítását, hanem mint szó is, pusztán azzal, hogy az Itáliában valószínűleg első ízben járó saguntumi követ szájából elhangzik. A *nomina* kiválóan érzékelteti, hogy az itáliai őshazával fűződő kapcsolatot a saguntumiak számára nemcsak a vérrokonság biztosítja, hanem a nyelvi közegben, nevek és elbeszélések segítségével fenntartott közösségi emlékezet is.⁵⁵

1986, ad 1.665, határozott állásfoglalás nélkül. A részlet értelmezésekor a Delz által elfogadott, radikálisabb értelmezést lehetővé tévő szöveget követem.

54 Sicoris neve egyébként az Ebro egyik mellékfolyójának nevével egyezik.

55 Vö. ASSMANN 1999b, 40: „a kollektív emlékezet saját hordozóihoz tapad, és nem ruházható át tetszőlegesen. Akinek része van benne, a csoporthoz tartozását tanúsítja ezáltal”.

A saguntumi epizód epilógusa

A második pun háborút a legendás múlt részeként elbeszélő Silius szemében Saguntum mindenekelőtt mítosz, csak éppen olyan mítosz, melyet a korábbi elbeszélők még kevésbé dolgoztak ki, mint a görög-római mítikus és legendás hagyomány sok más történetét. Egy mítosz mindenkorilevanciáját elsősorban az bizonyítja, hogy az adott kor nézőpontjából újrafogalmazható, és Silius éppen erre vállalkozik. A *Punica* terjedelmes, mintegy ezersoros Saguntum-epizódjára tehát nemcsak úgy tekinthetünk, mint a történetírók által feljegyzett lényegyet epikus eszközökkel már-már kényszeresen feldíszító elbeszélésre. Észrevehetjük benne a lényegyet magát érintő mítoszalkotás gesztusait is. Az első és egyben talán leglátványosabb példája ennek rögtön az epizód legelején, az alapítástörténet összefoglalójában olvasható. A Héraklészt kísérő és a városnak nevét kölcsönző Zakünthosz története, melynek más szövegekben nem találjuk nyomát, valószínűleg Silius saját alkotása. Nem csupán a hagyományból átvett alapítástörténet kalandregénybe illő kiegészítése, hanem felismerhető benne a hűséges Saguntum mítoszáat irányító logika, hiszen a két hős kapcsolata, mint láttuk, maga is a *fides* diskurzusába illesztve értelmezhető. Silius ráadásul két értelmezési utat is kínál az I. és a II. énekben. Az egyik szerint – mely az alapító emléket őrző saguntumiak nézőpontjával rokonítható – a két hős viszonya szimmetrikus és kölcsönös hűségről tanúskodik: Zakünthosz Héraklész hű kísérője, sikereinek megéneklője, aki sorsszerű módon pont ott hal meg, ahol a hazájából érkező telepések várost alapítanak majd, és akit a félisten méltó módon temet el, síremlékének megépítésével egyúttal a majdani Saguntum első emlékezethelyét is kialakítva. Csakhogy a másik értelmezés szerint – mely hangsúlyozottan nem saguntumi nézőpontból fogalmazódik meg – a *fides* nem kölcsönös: Zakünthosz idegen tollakkal ékeskedik, és úgy énekel Gérúon megöléséről, mintha ő maga aratta volna a fényes diadalt. A kettős elbeszélés azon túl, hogy valamilyen mértékben inkonzisztenssé teszi a költői szöveget, azt sugallja, hogy Saguntum történetét nem önmagában a hűség motívuma segít megérteni, hanem a hűség/hűtlenség ellentétpárja, illetve a hűség felvállalásának és adott esetben megszegésének gesztusai. Az utókor szemében híressé váló saguntumi hűség csupán a mítosz felszíne, alatta azonban további rétegek válnak felismerhetővé, a költői mítoszteremtés

eszközével konstruálhatóvá. Ebbe az értelmezési keretbe illeszkedik és a mítosz felszín alatti rétegét alkotja Siliusnál Héraklész és Zakünthosz történetét követően a zakünthoszi kolónialapítás (hiszen a telepések az őshazából magukkal hozott identitást őrzik meg hűségesen, amikor Zakünthosz sírja mellett alapítják meg városukat), a rutulusok csatlakozása (Sicoris hangsúlyozza, hogy Saguntum őrzi az itáliai hagyományokat), a saguntumiak identitásépítő döntése, miszerint hűen ki kell tartaniuk Róma mellett, Róma részéről pedig a háború felvállalása, de azzal együtt, hogy Saguntumba nem sikerül időben segítséget küldeni, ami Róma szövetségese iránti hűségét legalábbis relativizálja, végül pedig az általa (is) alapított várost hűen segítő Héraklész közbenjárása Fides istennőnél.

A megsemmisített Fides felléptetése azon túl, hogy a hagyományos epikus istenapparátus alkalmazásának példáját is nyújtja, a siliusi mítoszalkotás és -alakítás utolsó, és pedig hangsúlyosan önreflexív gesztusa a *Punica* Saguntum-epizódjában. Már Valerius Maximusnál (tehát a *Punica* megírása előtt néhány évtizeddel) is olvasunk arról, hogy „valószínűleg maga Fides istennő is szomorú arccal nézte” a saguntumiak szenvedését és pusztulását (*crediderim tunc ipsam Fidem humana negotia speculantem maestum gessisse vultum*, VI.6ext,1), Siliusnál azonban többről van szó, mint szánakozásról. Az istennő azzal zárja Héraklésznek adott válaszát, hogy Saguntumot megmenteni nem tudja, de garantálja, hogy a hűség városaként emlékezzenek rá: „haláluk dicsőségét tartóssá teszem, és átörökítem az eljövendő századokra” (*extendam leti decus atque in saecula mittam*, II.511). Az istennő, aki korábban a halandók bűneit látva elhagyta a földet, vagyis minden jel szerint a saguntumiakban sem bízott eléggé, most visszanyerte a hitet városának lakóiban. Most rajta a sor, hogy a saguntumiak hűségét hűséggel viszonzozza. Amire garanciát vállal, az végső soron nem más, mint a közösségi emlékezet fenntartása. Fides az emlékezet istennőinek, Mnemoszüné lányainak, a Múzsáknak a szerepét tulajdonítja ezáltal magának.⁵⁶ „Tizedik Múzsaként” is szüksége van azonban a halandók segítségére: a közösségi emlékezet őreire, köztük a történetírókra és a költőkre. Fides istennő *Punicában* tett ígérete tehát olvasható úgy is, mint a múltba visszavetített múzsai felszólítás az ebben

56 *Fides* és *memoria*, illetve a Múzsák kapcsolatát illetően vö. CAT. 30,11; LIV. VI.1,2; VERG. *Aen.* IX.77–79.

a fejezetben tárgyalt szövegek által képviselt hagyomány megalkotására, a hűséges Saguntum mítoszának megfogalmazására és ismétlődő elbeszélésére, valamint értő befogadására a mindenkori hallgatóság részéről. Silius tehát a Fides-Múza iránti hűség kötelezettségének tesz eleget akkor, amikor kiemelt helyet biztosít eposzában a saguntumi ostrom elbeszélésének, és ugyancsak az ő papjaként fogalmazhatja meg a II. ének legvégén, a Saguntum-epizódot záró epilógusban közvetlenül Hannibal majdani bukására, de közvetetten a saguntumi mítosz egészére is utalva a példaértékű történet tanulságát: „halljátok, népek, és ne szegjétek meg a békeszerződéseket, ne tekintsétek a hatalmat fontosabbnak a hűségnél!” (*audite, o gentes, neu rumpite foedera pacis | nec regnis postferre fidem*, II.700–701).

3. HANNIBAL RUBICONJA: ÁTKELÉS AZ EBRÓN

Pontosan melyik egy háború kitörésének a pillanata? Amikor a hadüzenet elhangzik, amikor a támadó csapatok átlépnek egy határvonalat, vagy amikor az első csata lezajlik, az első települést eléri a támadás? Vagy esetleg valamilyen másik cselekmény következtében jutnak el a felek arra a pontra, ahonnan nincs visszatérés? Nem könnyű tehát megmondani, mikor „lépi át valaki a Rubicont”. Ez a metafora – ismereteink szerint – az ókorban még nem volt bevett. Iulius Caesarnak valódi folyóra volt szüksége ahhoz, hogy a saját metaforikus aktusát végrehajtva „elvesse a kockát”.⁵⁷ A polgárháborúról írott saját beszámolójában Caesar hírhedt módon hall-

⁵⁷ Az *Oxford English Dictionary Online* „Rubicon” szócikke szerint (utolsó elérés: 2025.03.20) a szó első dokumentált metaforikus használatára az angol irodalomban 1624-ben került sor. II. Rákóczi Ferenc önéletírásában ugyancsak használja a metaforát a szabadságharc kitörésével összefüggésben: amikor a lengyel-magyar határon a felkelők élére állt, majd pedig átkelt a Kárpátokon, „átlépte a Rubicont” (*Rubiconem transii*, RÁKÓCZI 1876, 145–146; köszönöm Jármí Viktóriának, hogy erre a szöveghelyre felhívta a figyelmemet). Ha a Rubicon nem is, a folyó mint olyan erős metaforikus potenciált hordozott az antikvitásban: gondolhatunk akár a homéroszi Akhilleusz harcára a Szkamandrosz folyóval az *Ilias* XXI. énekében, a hordalékot magával sodró széles „asszír folyóra” az epikus műfaj metaforájaként Kallimakhosznál (*H. Apoll.* 108–109), vagy akár Horatius heves sodrású, áradó folyóhoz hasonlított Pindaroszára (*Carm.* IV.2,5–8). A határfolyók fontosságáról a római birodalmi gondolkodásban lásd továbbá BRAUND 1996 és PURCELL 2012; a folyón való átkelés nehézségeiről mint az antik irodalom toposzáról ECHOLS 1953; a folyóról mint irodalmi motívumról elsősorban Vergiliusnál JONES 2005.

gat a folyón való átkeléséről: mintha nem akarna megemlékezni arról, hogy a szenátus határozatának ellenében cselekedett, amikor fegyveres csapatok élén lépte át Itália közigazgatási határát.⁵⁸ Lucanus, éppen ellenkezőleg, hangsúlyozza az átkelés szimbolikus fontosságát és részletesen beszámol róla (*Phars.* I.182–232). Kiemeli, hogy az egyébként keskeny folyó éppen árad (185, 217–219), fellépteti a megszemélyesített hazát (*patria*) Caesar látomásában (186–192), az átkelést magát pedig kétszer is elbeszéli, először röviden Caesar nézőpontjából, majd pedig valamivel részletesebben a katonák perspektívájából is (204–205, 220–224). Nem sokkal később azonban a lucanusi elbeszélésben arról olvasunk, hogy a Var folyó jelenti Itália határát (404). A Rubicon-átkelés kétszeres elbeszélése és mindkét folyó határként való megjelölése ellentmondást kelt a szövegben, a lucanusi elbeszélő Caesar sietségét ellensúlyozó halogató taktikája pedig nehézzé teszi annak eldöntését, mikor jut el a hadvezér arra a pontra az eposzban, ahonnan már nincs visszatérés.⁵⁹

A földrajzi megjegyzések az inkonzisztencia gyakori forrásai az antik irodalmi szövegekben. Még azokban az esetekben is, amikor a költői elbeszélés az olvasók által is lakott és ismert világban zajlik, ezt a világot – mely már eleve emberi tevékenység eredménye, amennyiben a geológiai valóságról térképek és szövegek, a geográfia termékei adnak képet – az irodalmi szövegben újra kell teremteni. Ugyanannak a világnak a költői és nem költői változatai között az átfedés, legalábbis elméletileg, mindig csak részleges lehet: egyes helyszínek hiányoznak a világ költői változatából, mások éppen abban jelennek csak meg, megint mások pedig máshol helyezkednek el, vagy másmilyenek. Azt a földrajzi teret tehát, melyben az elbeszélt események megtörténnek, azonosítjuk is saját világunkkal, de különbözőnek is érezzük attól. Az egyezések olyan várakozásokat keltenek az olvasóban, melyeknek az elbeszélés az eltérések következtében valószínűleg nem tud maradéktalanul eleget tenni. Egyes olvasók az adott világ költői és nem költői változata közti eltéréseket szerzői tévedésként,

58 A Rubicon-átkelés antik elbeszéléseiről lásd újabban RONDHOLZ 2009 és BENEKER 2011.

59 A folyón való átkelés kettős elbeszéléséről és a Var folyóra vonatkozó megjegyzésről Lucanusnál lásd részletesebben BEXLEY 2014, 390–391, illetve MASTERS 1992, 1–3; Lucanus földrajzi ellentmondásairól a thessaliai epizódban MASTERS 1992, 150–178. Az átkelés lucanusi leírását a kallimakhoszi folyó-metaphora tükrében értelmezi ANTONIADIS 2018, 921–929.

mások a költői kreativitás jeleként könyvelik el. Lehetnek ugyanakkor az elbeszélésen belüli ellentmondások kiváltói is – vagy talán éppen fordítva: minthogy a költői világ térképe eleve nem is létezhet az elbeszélést megelőzően, hanem éppen az elbeszélés és az olvasás folyamata során rajzolódik ki fokozatosan, az elbeszélői ellentmondások is sugallhatnak az olvasó számára inkonzisztens térképet a költői világról. A Rubicon-átkelés kettős elbeszélése az, ami Lucanus olvasóiban azt az érzést keltheti, hogy a folyón kétszer kellett átkelni, és az elbeszélőnek a Var folyóról tett megjegyzése implikál egy olyan politikai térképet, melyen Itáliának egyszerre két határa is fel van tüntetve.

E fejezetben egy olyan folyón való híres átkelésről, illetve annak siliusi tárgyalásáról lesz szó, melynek főszereplője nem Caesar, hanem Hannibal. A két hadvezér közti kapcsolatot azonban már eleve sugallja a lucanusi Rubicon-jelenet. Caesar az Alpokon való átkelés után érkezik a folyóhoz (*Phars.* I.183), az elbeszélő afrikai oroslánhoz hasonlítja (205–212), a Rubicont pedig az egyszerre ‘vörös’ és ‘pun’ jelentésű *puniceus* jelzővel illeti (214). Caesart tehát a *Pharsalia* szövege implicit módon Hannibalhoz hasonlítja, akinek a második pun háború kitörésekor, vagy éppenséggel a háború kirobbantásának aktusaként ugyancsak át kellett kelnie egy folyón: az Ebrón, az Ibériai-félsziget egyik legjelentősebb folyóján. Az Ebróról és Hannibal átkeléséről a *Punica* elbeszélője, mint látni fogjuk, sok tekintetben ellentmondásos beszámolókat ad. Ezek az ellentmondások nem önmagukban teszik jelen kötet értelmezései szempontjából érdekessé a Saguntum előző fejezetben tárgyalt ostromához szorosan kapcsolódó Ebro-kérdést, hanem azáltal, hogy árulkodnak az Ebro-átkelésnek a római közösségi emlékezetben betöltött helyéről. Az átkeléssel kapcsolatos források (ön)ellentmondásai jól mutatják, hogy egy társadalom közösségi emlékezete akár egy geológiai képződmény, jelen esetben egy folyó földrajzi helyét is megváltoztathatja a hagyományban.

Az Ebro-szerződés az antik forrásokban

Már az ókorban sem volt egyetértés azt illetően, hogy pontosan mely eseményhez kapcsolható a második pun háború kitörése. A háború kezdődhetett Hannibal Saguntum elleni támadásával vagy az Ebro folyón való átkelésével, vagy akkor, amikor a római követek a karthágói szenátus előtt bejelentették a hadiállapot beálltát. A kérdést a rendelkezésünkre álló források jogi és földrajzi ellentmondásai tovább bonyolítják.⁶⁰ A rómaiak valószínűleg Kr. e. 226-ban szerződést kötöttek a karthágóiakkal, pontosabban a hispániai pun területeket irányító hadvezérükkel, Haszdruballal. E megállapodásra szokás Ebro-szerződésként hivatkozni, mely megtiltotta a pun katonai jelenlétet a folyótól északra, és a félszigetet ezáltal kimondva-kimondatlanul római és pun érdekszférákra osztotta, más területi rendelkezést viszont nem tartalmazott. Ezt olvassuk legalábbis Polübiosznál (II.13,7; Muraközy Gyula fordítása):

[οἱ Ῥωμαῖοι] διαπρεσβευσάμενοι πρὸς τὸν Ἀσδρούβαν ποιήσασθαι συνθήκας, ἐν αἷς τὴν μὲν ἄλλην Ἰβηρίαν παρεσιώπων, τὸν δὲ καλούμενον Ἴβηρα ποταμὸν οὐκ ἔδει Καρχηδονίους ἐπὶ πολέμῳ διαβαίνειν...

Ezért azután, követséget küldve Haszdrubalhoz, [a rómaiak] vele szerződést kötöttek, amelyben lényegében Ibéria más részeiről nem is volt szó, csupán abban állapodtak meg, hogy a karthágóiak nem kelhetnek át háborús szándékkal az Ebro folyón.

Polübiosz összefoglalója szerint tehát az Ebro-szerződés nem garantálhatta a folyótól mintegy 150 km-re délre fekvő Saguntum biztonságát sem – legalábbis, amennyiben a biztonságot római szemszögből, a pun befolyástól való mentességgént definiáljuk. Saguntum továbbá valamikor a 220-as években (tehát lehet, hogy az Ebro-szerződés előtt, de az is lehet, hogy utána) szövetségre lépett Rómával, ám hogy pontosan milyen szoros és milyen jellegű szövetségről volt szó, illetve milyen kötelezettségeket vállaltak a felek, arról nincsen elegendő információnk.

60 Az alábbiakban csak röviden foglalom össze a problémát; részletesebben lásd ASTIN 1967; ECKSTEIN 1984; SCULLARD 1989, 25–40; WALBANK 1957, 168–171 *ad* POL. II.13,7.

A fentiek tükrében nem könnyű tehát megítélni, hogy Hannibal támadása Saguntum ellen önmagában a szó szoros értelmében vett *casus belli* volt-e. Az Ebro-szerződésben, ha hihetünk Polübiosznak, a városról nem esett szó, a terület pedig a karthágói érdekszférába tartozott. A Róma és Saguntum közötti szerződés viszont tartalmazhatta (bár nem biztos, hogy valóban tartalmazta) a kölcsönös katonai segítségnyújtás kötelezettségét. Nem nehéz belátni, hogy Róma szempontjából miért volt megfelelőbb és kényelmesebb az a narratíva (akár hiteles történetileg, akár nem), mely szerint Saguntum megtámadása szerződésszegésnek és egyúttal a közmondásos *fides Punica* példájának minősült, következésképpen pedig Karthágót tette felelőssé a második pun háború kirobbanásáért. Könnyen lehet, hogy a Kr. e. 2–1. század római történeti emlékezetében, az annalista történetírói hagyomány közreműködésével alakult ennek az értelmezésnek megfelelően a háború elbeszélése,⁶¹ lehetővé téve, hogy a rómaiak tiszta lelkiismerettel, az erkölcsi fölény biztos tudatában emlékezzenek arra a konfliktusra, mely egyrészt végveszélybe sodorta Rómát, másrészt viszont meg is alapozta a 2. században felgyorsuló birodalmi terjeszkedését. Az Ebro tehát ebben az értelemben a hűségéről ismert Saguntumhoz mint emlékezhelyhez földrajzilag és diszkurzív értelemben is közel elhelyezkedő, azt mintegy kiegészítő emlékezhely.⁶²

Ennek a római közösségi emlékezet alakulása szempontjából nagy jelentőségű folyamatnak a nyomaként értékelhető, hogy egyes források szerint az Ebro-szerződésben Saguntum nevesítve szerepelt, és noha az Ebrótól délre feküdt, függetlenségét garantálták. Így számol be a szerződésről Livius (XXI.2,7):

Cum hoc Hasdrubale ... foedus renovaverat⁶³ populus Romanus ut finis utriusque imperii esset amnis Hiberus Saguntinisque mediis inter imperia duorum populorum libertas servaretur.

61 SCULLARD 1989, 31; WALBANK 1957, 171–172. A háborút részletesen tárgyaló historio-gráfiai munkákat felsorolja POMEROY 2010b, 27–28.

62 Vö. van ROOKHUIJZEN 2019, 13–15 a „térbeli sűrítés” jelenségéről a közösségi emlékezetben: egy emlékezhely közelében további, ugyanahhoz a hagyományhoz kapcsolódó emlékezhelyek is elkezdnek felbukkanni a hagyományban.

63 Livius itt minden bizonnyal az első pun háborút lezáró békeszerződésre céloz, melynek megújítása lett volna az Ebro-szerződés.

Haszdruballal ... a római nép megújította a szerződést, amelybe belefoglalták, hogy a két birodalom érdekszférájának határa az Ebro folyó legyen, és biztosítani kell a kettő között álló Saguntum szabadságát.

A liviusi beszámoló egyrészt megszünteti a Polübiosz idézett sorai által implikált ellentmondást az Ebro-szerződés és a római-saguntumi szövetség között, másrészt viszont a mondat második felének szóválasztásaival és azáltal, hogy a Saguntummal kötött szerződést egyáltalán nem említi, azt is sugallja, hogy a város nem Rómával szövetséges enklávé volt a karthágói érdekszférán belül, hanem a két nagyhatalom érdekszféráit elválasztó, szabadságát megőrző köztes terület, melynek biztonságát végső soron az garantálta, hogy mindkét birodalom lemondott arról, hogy hatalmát közvetlenül kiterjessze rá. Ez a sugalmazás kétségtelenül kevésbé veszi figyelembe a földrajzi tényeket: Saguntum valójában csak akkor helyezkedne el *inter imperia*, hogyha sziget volna a Livius által határvonalnak tekintett Ebro folyón.⁶⁴

Még egyértelműbb azonban a földrajzi torzítás azoknak a beszámolóknak az esetében, melyekben az Ebro és Saguntum egymáshoz viszonyított helyzete felcserélődik. Saguntum ezekben a folyótól *északra* fekvő városként jelenik meg, így pedig már helyzetének köszönhetően is az Ebro-szerződés hatálya alá esik és védelmet élvez Karthágóval szemben. Appianosz a következőket állítja (*Ib.* 7.):

Ζακανθαῖοι δέ, ἄποικοι Ζακυνθίων, ἐν μέσῳ τῆς τε Πυρήνης καὶ τοῦ ποταμοῦ τοῦ Ἰβήρος ὄντες...

A saguntumiak pedig, a zakünthosziak telepesei, akik a Pireneusok és az Ebro folyó között éltek...

Appianosz másutt is azt feltételezi, hogy az észak felé előrenyomuló Hannibal már a város megtámadása *előtt* átkelt a folyón (*Ib.* 10, *Hann.* 3). Viszonylag késői forrásról van szó, és könnyű lenne ezzel magyarázni téves földrajzi adatát; de valójában egy helyütt már a Saguntum helyét illetően

64 Vö. BONA 1998, 46, 80. j.

egyébként helyes információkat közlő Polübiosz is az Ebrótól északra helyezi a várost (III.30,3).⁶⁵

A háború kitörésével kapcsolatos bizonytalanságok tehát legalább háromfélék: jogi, földrajzi és kronológiai természetűek. Kérdéses, hogy Saguntum megtámadása szerződösszegés volt-e a karthágóiak részéről; az antik források eltérnek a tekintetben, hogy a város az Ebrótól északra vagy délre fekszik, és következésképpen abban a tekintetben is, hogy az ostrom vagy az átkelés zajlott le először.

Az Ebro-átkelés a *Punicában*

A történeti forrásokat röviden áttekintve rátérhetünk annak vizsgálatára, hogy miként számol be Silius a háború kitöréséről, illetve hol tüntethető fel Saguntum és az Ebro a *Punica* költői világának képzeletbeli térképén. Alfred Klotz már korán hangsúlyozta, hogy Siliusnál esik ugyan szó az Ebrón való átkelésről, de annak megtörténtét az elbeszélő nem jelenti be az elsőleges elbeszélésben,⁶⁶ így hát nem tudjuk eldönteni, vajon Saguntum ostroma előtt vagy után kerül rá sor, és végső soron megállapíthatatlan, hogy a *Punica* elbeszélőjének földrajzi ismeretei helytállóak-e.⁶⁷ Ez természetesen

65 Appianosz földrajzi tévedéseiről vö. PITCHER 2012, 222–224. Az említett Polübiosz-szöveghely részletes tárgyalására itt nincs lehetőség, elég annyit megjegyezni vele kapcsolatban, hogy a történetíró e helyütt más szerzők véleményét összegzi kritikusan, így hát könnyen lehet, hogy – mint WALBANK 1957, *ad loc.* feltételezi – csak anynyiban pontatlan, hogy nem hívja fel a figyelmet az ő földrajzi tévedésükre.

66 KLOTZ 1933, 15–16, vö. KÜPPERS 1986, 126, 481. j.; NESSEL RATH 1986, 210; ŠUBRT 1991, 229.

67 A *Punica* földrajzáról és a Silius által használt földrajzi forrásokról szóló szakirodalom az Ebro-kérdést csupán röviden (BONA 1998, 46 és 50–51) vagy egyáltalán nem tárgyalja (NICOL 1936). SANTINI 1991, 63–113 a folyóval mint olyannal a *Punicában* fontos szerepet játszó irodalmi motívumként foglalkozik; elemzése a homéroszi „folyómenti csatával” vont intertextuális összehasonlításokra épül, így az Ebro – nem lévén csata helyszíne – nem képezi interpretációja tárgyát. A *Punicában* szerepet játszó folyókat tárgyalja újabban HASELMANN 2018 is, lásd kül. 54–66, az Ebróról első-sorban mint határfolyóról, érintve az alábbiakban általam is vizsgált szövegrészek többségét, továbbá 276–297 a tengeri és folyóparti csaták helyszíneiről mint pun és római emlékezhelyekről. Értelmezéseink néhány ponton keresztezik egymást, de fő irányuk eltérő, Haselmann ugyanis nem helyez hangsúlyt az itt tárgyalt földrajzi-kronológiai bizonytalanságra a *Punica* szövegében, illetve az Ebróval nem első-sorban emlékezhelyként foglalkozik.

még nem nevezhető ellentmondásnak, legfeljebb a narratíva egy ponton megnyilvánuló földrajzi és kronológiai határozatlanságának. Ellentmondássá annak következtében és abban az értelemben válik, hogy az eposzban Hannibal átkelését ugyan nem jelenti be az elbeszélő, de a szövegben nem kevesebb mint tíz alkalommal ejt róla szót, ebből hétszer mint a háború első szakaszának jelentős eseményéről.⁶⁸ Az ellentmondás tehát egyrészt az átkelés retorikai és politikai fontossága, másrészt az elbeszélésben betöltött jelentéktelen szerepe közötti feszültségben érhető tetten.

A jelenség értelmezéséhez először természetesen a vonatkozó szöveghelyeket kell áttekintenünk, melyek különböző nézőpontokat helyeznek előtérbe: az elbeszélőét, Hannibalét és hispaniai szövetségeseiét, valamint a saguntumiakét. Az értelmezésben a *Punica* első két énekére fogok koncentrálni, a későbbi szöveghelyek közül egyelőre csak egyet tárgyalok röviden. Az első szövegrész Saguntum ostromának kezdetéhez kapcsolódik. Így zárul az elbeszélő Saguntum alapításáról és történetéről adott, az előző fejezetben már tárgyalt összefoglalója (I.294–297):

*Libertas populis pacto servata decusque
maiorum, et Poenis urbi imperitare negatum.
Admovet abrupto flagrantia foedere ductor
Sidonius castra et latos quatit agmine campos.*

Saguntum népeinek szabadságát, az ősi dicsőséget szerződés garantálta, melynek értelmében a punok nem terjeszthették ki uralmukat a városra. A szidóni [karthágói] vezér e szerződést megszegte, és harci vágytól égő seregével letáborozott a város közelében. Katonáinak menetelésétől remegett a föld.

Az elbeszélő nem említi az Ebrót, és a 295. sor azt is inkább csak valószínűvé teszi, hogy Karthágó az egyik szerződő fél – hiszen értelmezhetőnek tűnik a kijelentés úgy is, mint egy római-saguntumi deklaráció, mely a punoknak megtiltja, hogy hatalmukat megpróbálják a város fölé kiterjeszteni. A *libertas servata* kijelentés ugyanakkor feltűnően hasonlít Silius egyik

68 Az átkelésre utalva: I.480, 643, II.449, V.161, VIII.323, XI.144, XVI.633. Nem az átkelés-sel összefüggésben: VII.110, IX.195, XVII.641–642.

legfőbb forrása, Livius szóválasztására az Ebro-szerződéssel kapcsolatban: *libertas servaretur* (XXI.2,7, lásd fent). Ez az intertextuális kapcsolat azt az értelmezést látszik erősíteni, mely szerint a *Punica* elbeszélője itt a szakirodalomban „Ebro-szerződésnek” nevezett dokumentumra céloz, csak-hogy átalakítja azt „Saguntum-szerződéssé”, mely már egyáltalán nem (vagy legalábbis nem elsősorban) a folyón való átkeléstől tiltja el a punokat, hanem Saguntum megtámadásától.

A siliusi elbeszélő által így összefoglalt szerződés értelmében Hannibal támadása természetesen eleve és kétséget kizáróan szerződésszegésnek minősül, és az elbeszélő ezt hangsúlyozza is a következő sorban (*admovet abrupto ... foedere ... castra*, „a szerződést megszegve letáborozott a város közelében”). Mivel azonban a megelőző sorokban említés sem esett az Ebróról, lehetetlen eldönteni, hogy a *Punica* világában e szerződésszegés megtörténte implikálja-e a folyón való átkelést, vagyis hogy az Ebro Saguntumtól északra vagy délre folyik-e. Egy biztos: Róma így is, úgy is túl messze van. Ezt Hannibal hangoztatja is a saguntumiakat fenyegető beszédében már egy (feltehetőleg) másik szerződésre, Saguntum és Róma szövetségére célozva. A rómaiak nem siethetnek időben Saguntum segítségére: *longe clausis sua foedera, longe | Ausoniam fore* („ha az ostromgyűrű bezárul, nem segíthetnek rajtuk a szerződések, nem segíthet a távoli Ausonia”, I.301–302).

A fenyegető szavakat rövidesen tettek követik, és megkezdődik Saguntum ostroma. A saguntumi Murrusszal vívott, az eposz műfaji követelményeinek megfelelően beiktatott párharca közben Hannibal így gúnyolja ellenfelét (I.478–480):

*En, qui res Libycas inceptaque tanta retardet,
Romani Murrus belli mora! Foedera, faxo,
iam noscas, quid vana queant et vester Hiberus.*

Íme a férfi, aki majd hátráltatja Libya [Karthágó] terveit és hatalmas vállalkozását; íme Murrus, a Róma elleni háború késleltetője! Gondoskodni fogok róla, hogy megtudd, mit érnek az üres szerződések és folyótok, az Ebro.

Ezúttal egyazon mondatban esik szó az Ebróról és egy szerződésről: köztelenebbnek tűnik a célzás az olvasók által más forrásokból ismert „Ebro-

szerződésre”, mint az elbeszélő fent idézett szavaiban. De vajon mikor kel át a folyón Hannibal? A *faxo* archaizáló *futuruma*⁶⁹ a jövő felé mutat, és ezáltal mintha azt sugallná, hogy az Ebrón való átkelés még nem történt meg. A választott igeidő azonban a kijelentést mindenképpen furcsává teszi. Ha az Ebro a várostól északra folyik, és Hannibal csak Saguntum eleste után fog átkelni rajta, akkor sem a szövegben mintegy harminc sor múlva (496–517) életét vesztő Murrus, sem a város elestekor öngyilkosságba menekülő saguntumiak nem lesznek tanúi az átkelésnek. Ha viszont – tételezzük fel – az Ebro Saguntumtól délre folyik, akkor Murrus és saguntumi polgártársai már megtapasztalhatták, mennyire hatástalan a folyó mint határvonal.

Az Ebrót a saguntumi követek is említik a Rómában, a szenátus előtt elhangzó beszédükben, melyben katonai segítséget kérnek (I.639–650).

*... vidimus Hannibalem. Procul his a moenibus, oro,
arcete, o superi, nostroque in Marte tenete
fatiferae iuvenem dextrae! Qua mole sonantes
exigit ille trabes! Et quantus crescit in armis!
Trans iuga Pyrenes, medium indignatus Hiberum,
excivit Calpen et mersos Syrtis harenis
molitur populos maioraque moenia quaerit.
Spumeus hic medio qui surgit ab aequore fluctus,
si prohibere piget, vestras effringet in urbes.
An tanti pretium motus ruptique per enses
foederis hoc iuveni iurata in bella ruenti
credit, ut statuatur superatae iura Sagunto?*

...láttuk Hannibalt. Kérlek titeket, Istenek, tartsátok távol e városfalaktól az ifjú vezér halált hozó kezét, és csak az ellenünk vívott háborút engedjétek neki! Micsoda erővel hajítja a dárdákat! Mily hatalmasak a fegyverei! Túl a Pireneusok hegyláncán, megvetve a határként útjában álló Ebrót,

69 Az epikus szövegekben a *faxo* alak nem kizárólag, de feltűnően gyakran a hősi párharcokat és (a valóban bekövetkező vagy képzelt) csatákat megelőző dicsekvés és fogadkozás segédigéje, lásd pl. VERG. *Aen.* IX.154 (Turnus vs. Aeneas); VAL. FL. *Arg.* IV.191, 220 (Amycus vs. Pollux); STAT. *Theb.* VIII.78 (Pluto vs. Iuppiter); SIL. *Pun.* VII.115 (Hannibal vs. Fabius).

már harcra szította Calpét [Gibraltárt], fegyverbe szólítja a Syrtis [Észak-Afrika] sivatagában rejtőző népeket, és hatalmasabb városok falait szemeli ki magának. Ez a hömpölygő hullám, mely most a tenger közepén emelkedik, a ti városaitokat fogja előtenni, ha késlekedtek az ellenállással. Vajon úgy gondoljátok, hogy az esküvel vállalt háborúba rohanó ifjú számára mindössze annyi e hatalmas hadjárat és a fegyveres szerződészegés remélt nyeresége, hogy azt tehet a legyőzött Saguntummal, amit csak akar?

Az elbeszélőhöz hasonlóan a saguntumiak is úgy értékelik, hogy Hannibal támadása városuk ellen egy szerződés megszegését (*rupti foederis*, 648–649) jelenti. A követek ugyanakkor azt is kiemelik, hogy Hannibal valódi célpontja Itália, és ha a rómaiak nem küldenek időben segítséget Saguntumnak, a karthágói vezért hamarosan ők is saját szemükkal lesznek majd kénytelenek látni. Retorikai stratégiájuk tehát – a népeik közötti rokonság előző fejezetben tárgyalt hangsúlyozása mellett – azon alapul, hogy megpróbálják a veszélyt még a valóshoz képest is felnagyítani. Ez a szándék érhető tetten véleményem szerint abban is, ahogyan Hannibal pillanatnyi hollétééről beszámolnak, és amilyen sorrendben említik az egyes földrajzi helyeket. Nem az észak-afrikai Syrtist és a két földrész közötti határként értelmezhető Calpét, vagyis Gibraltárt említik elsőként, hanem az Ibériai-félszigetet északkelet felől határoló Pireneusokat. A *trans iuga Pyrenes* („túl a Pireneusokon”) kétértelműsége nyilvánvaló: földrajzi jelentése azon múlik, honnan nézzük. Utalhat arra, hogy Hannibal Róma felől nézve még a hegység túloldalán, vagyis a Pireneusoktól délre tartózkodik; de érthető a helyhatározó úgy is, hogy Hannibal már átkelt a hegységen, vagyis északra van tőle. Olvasóként persze tudjuk, hogy Hannibal még a Pireneusok közelébe sem jutott, délebben tartózkodik, méghozzá Saguntumnál, melynek ostroma még tart. A követek azonban feltűnően kerülnek, hogy mindezt pontosan és félreérthetetlenül adják a rómaiak tudtára. Nem objektív beszámolót akarnak nyújtani a katonai helyzetről, hanem megijeszteni és meggyőzni szövetségeseiket.

A követek azzal folytatják, hogy Hannibal „méltatlankodik a határként útjában álló Ebro miatt” (*medium indignatus Hiberum*, 643). A kifejezés ismét kétértelmű: nem derül ki, hogy Hannibal méltatlankodása egyelőre csak szavakban nyilvánul meg, vagy már tettekben is, azaz, hogy már átkelt-e a folyón vagy sem. A követek feltehetőleg az akarják sugallni, hogy

igen, és a vergiliusi intertextuális háttér első pillantásra ugyanezt az értelmezést erősítheti. Aeneas pajzsán az actiumi győzelmet ünneplő diadalmeneten felvonultatott, az Augustus által meghódított területeket reprezentáló megszemélyesített alakok között látható volt „az Araxes folyó is, méltatlankodva a híd miatt” (*pontem indignatus Araxes*, *Aen.* VIII.728). A diadalmenet mint kontextus implikálja, hogy a felette vert híd a folyó legyőzését szimbolizálja, és ilyen értelmezést őriz az antik kommentárhagyomány is. Xerxész állítólag sikertelenül próbált hidat építeni a folyón keresztül, később Nagy Sándor hídját vihar pusztította el, Augustusnak azonban sikerült tartósan hidat vernie az Araxes felett.⁷⁰ Csakhogy az *Aeneis*-részlet éppenséggel el is bizonytalaníthat minket abban, hogy vajon a siliusi *indignatus* valóban egy, már megtörtént Ebro-átkelésre utal-e. Függetlenül attól, hogy Augustus valóban hidat vert-e a folyó felett vagy sem,⁷¹ a vergiliusi *indignatus* már eleve kétértelmű (legalábbis a serviusi jegyzet tükrében), mivel pontos jelentése a választott időbeli vonatkoztatási kerettől függ. A folyónak a hídveréssel szembeni aktív ellenállása a görög múltban passzív méltatlankodássá enyhül az augustusi jelenben, mint ahogyan a pajzson ugyancsak ábrázolt Euphratész is „*immár* szelídebben hullámozik” (*Euphrates ibat iam mollior undis*, 726). A vergiliusi *indignatus* kettős jelentése tükröződhet a *Punica*-részletben is, de a kétértelműség még hangsúlyosabb: ebben az esetben sem a belső római hallgatóság, sem a siliusi szöveg olvasói nem tudják eldönteni teljes bizonyossággal, hogy Hannibal éppen melyik fázisánál tart a méltatlankodásnak.

Az utolsó szövegrész, melyet az Ebro Silius költői világán belüli földrajzi helyzetével kapcsolatban meg kell vizsgálnunk, Hannibal pajzsának *ekphraszisa* (II.395–456).⁷² A pajzsot a hadvezér ajándékba kapja hispaniai szövetségeseitől Saguntum ostroma közben. Az elbeszélő először azokról a jelenetekről ad leírást, melyek Karthágó mitikus és történeti múltját elevenítik fel: a város alapítását, Dido és Aeneas történetét, majd az első pun háborút és Hannibal gyermekkorát. Ezt követi az észak-

70 DSEV. *ad loc.*

71 Vö. THOMAS 1982, 43–44, 63 és FRATANTUONO–SMITH 2018, *ad loc.*

72 A pajzsleírás a *Punica* egyik legtöbbet elemzett részlete: részletesen lásd pl. VON ALBRECHT 1964, 173–177; VESSEY 1975; KISSEL 1979, 185–192; KÜPPERS 1986, 154–164; LOVATT 2013, 172–175; a siliusi *ekphraszisz*okról általában MANUWALD 2009; HARRISON 2010.

afrikai nomádok életét ábrázoló, többé-kevésbé időtlen jelenet leírása, mely csupán átvezet a jelent ábrázoló két utolsó jelenethez. A pajzson valószínűleg középen látható Saguntum ostroma, valamint az Ebro a pajzs peremén (II.446–456):

*Eminet excelso consurgens colle Saguntos,
quam circa immensi populi condensaue cingunt
agmina certantum pulsanque trementibus hastis.
Extrema clipei stagnabat Hiberus in ora,
curvatis claudens ingentem flexibus orbem.
Hannibal abrupto transgressus foedere ripas
Poenorum populos Romana in bella vocabat.
Tali sublimis dono, nova tegmina latis
aptat concutiens umeris celsusque profatur:
„Heu quantum Ausonio sudabit, arma, cruore!
Quas, belli iudex, poenas mihi, Curia, pendes!”*

Kiemelkedő látványt nyújtott a hegy tetején épült Saguntum; hatalmas seregek vették körül, a katonák sűrű hadsorai, s rezegve célt érő dárdáikkal támadják. A külső peremen az Ebro lassan áradt, kígyózó kanyarulataival körbezárva a hatalmas pajzsot. A szerződést megszegve a túlpartra átkelő Hannibal a punok mellett álló népeket a Róma elleni háborúba hívta. Elragadtatva ettől a csodálatos ajándéktól az új fegyverzetet megkongatta és a vállára vette, majd kihúzva magát így szólt: „Mily sok itáliai vér fog áztatni titeket, fegyvereim! Micsoda büntetést fog fizetni nekem a Curia, háború és béke önjelölt bírója!”

Az Ebro szerepeltetése és elhelyezése kétségtelenül Akhilleusz pajzsának homéroszi leírását idézi fel. Héphaisztosz a híres pajzs peremén az Ókeanoszt ábrázolta (II. XVIII.607–608), melyet a homéroszi elbeszélő ugyancsak folyóként (ποταμός) nevez meg. Míg azonban a homéroszi folyó erős sodrású (μέγα σθένος), addig az Ebro folyamát Siliusnál a *stagnabat* ige jellemzi. Amint arra Helen Lovatt felhívta a figyelmet, az ige egyszerre utal arra, hogy a folyó árad, tehát széles és hatalmas, ugyanakkor azonban arra

is, hogy folyása lassú.⁷³ A pajzseírás tehát nem az egyébként széles folyó vadságát és veszélyességét emeli ki, hanem inkább annak hiányát: az Ebro nem nehezíti meg különösebben a rajta átkelő Hannibal dolgát. De értelmezhető a *stagnabat* másként is: az *ekphraszisz* önreflexív természetének megnyilvánulását is érezhetjük benne – amit a pajzson látunk, az nem igazi folyóvíz, csupán annak ábrázolása, kimerevített képe.⁷⁴

A homéroszi intertextuális háttér a fejezetben tárgyalt földrajzi elmentmondással összefüggésben is fontos. Ha a homéroszi pajzs, melynek peremén az Ókeanosz fut körbe, a világ sematikus térképeként is értelmezhető, akkor az intertextuális kapcsolat ugyanezt a lehetőséget veti fel Hannibal pajzsát illetően is. Ha azonban így, világértépként tekintünk rá, akkor feltűnően torznak vagy akár szürreálisnak is fog tűnni: lehet, hogy valami fontosat árul el a *Punica* világáról és politikai viszonyairól, földrajzi tekintetben mégsem vehetjük készpénznek azt, ahogyan ábrázolja. Az Ebro olyan folyóként tűnik fel a pajzson, amely körbeveszi nem csak Saguntumot, hanem Karthágót (mely Dido és Aeneas történetének helyszíneként szerepel a pajzson) és annak észak-afrikai környezetét is, ahol a pajzson ábrázolt csordák vándorolnak szabadon. Ezt a földrajzi torzítást Silius talán Lucanustól kölcsönzi, aki kétszer is azt állítja, hogy az Ebro „körbefolyik” az Ibériai-félsziget (nagyobb része) körül.⁷⁵ A homéroszi és lucanusi intertextusokat értelmezhetjük úgy, hogy a siliusi pajzs maga is a karthágói érdekszférának és Hannibal jogos ambícióinak végső határaként jelöli meg az Ebrót.⁷⁶ Ezt az értelmezést akár a Hannibalnak a pajzsot ajándékozó hispaniai népek korlátozott geopolitikai perspektívájából is levezethetjük: számukra az Ibériai-félsziget és azon belül Saguntum a háború fő hadszíntere, sőt a világ közepe – míg a rómaiak, maga Hannibal és az olvasók egyaránt tudják, hogy Róma és Karthágó verseng a vi-

73 LOVATT 2013, 181–182.

74 Vö. BERNSTEIN 2017, *ad loc.*, lehetséges modellként említve egy Lucanus-helyet (*Phars.* IV.335), ahol a *rapidus* jelzővel ellátott Ebróról és mellékfolyójáról, az éppen áradó (*stagnans*) Sicorisról esik szó.

75 *Phars.* VII.15 (*ambit*), X.476 (*circumfluus*), II.449 (*claudens*). Az Ebro valójában persze csak a Földközi-tenger és az Atlanti-óceán (melynek közelében forrása található) segítségével tudja „körbefolyini” a félszigetet.

76 Így VON ALBRECHT 1964, 174, VESSEY 1975, 404, KISSEL 1979, 190, HASELMANN 2018, 61–62.

lág központjának szerepéért.⁷⁷ Értelmezhetjük végül a pajzs szolgáltatott torzító térképet azzal összefüggésben is, ahogyan a *Punica* elbeszélője az Ebrón való átkelést kezeli. Földrajzi elvárásunknak, hogy az Ebro vagy Saguntumtól délre, vagy tőle északra kell helyezkedjen el, és következésképpen az átkelés elbeszélésére az ostrom előtt vagy után kerüljön sor, látványosan nem tesz eleget ez a térkép, hiszen az Ebrót mintegy a várost körbevevő, vízzel teli várárokként ábrázolja, mint ahogyan nem tesz eleget ezeknek az elvárásoknak az elbeszélő sem, aki elmulasztja megemléteni az átkelést annak megtörténtekor.

A pajzsról leírást adó elbeszélő a folyón való átkelést szerződésszegésnek minősíti,⁷⁸ méghozzá ugyanazokkal a szavakkal, mint korábban Saguntum megtámadását (*abrupto foedere*, II.451; vö. I.296), és ezzel arra utalhat, hogy a két tettel Hannibal ugyanazt a szerződést szegte meg: az „Ebro-szerződés” és a „Saguntum-szerződés” egy és ugyanaz. Az *ekphraszisz* továbbá az Ebrón való átkelést befejezett, a szövetséges népek összehívásához képest előidejű eseményként írja le a *transgressus* participiummal. Csakhogy erre a bejelentésre egy képzőművészeti alkotáson ábrázolt jelenetek leírása teremt alkalmat; a Vergilius utáni epikában pedig, valahányszor pajzsleírást olvasunk, érdemes kétszer is átgondolnunk, vajon a pajzs a múltat vagy a jövőt ábrázolja-e. Stephen Harrison a *Punica* *ekphraszisz*ainak proleptikus elemeit vizsgálva Hannibal pajzsának leírásában is sok narratív előreutalást fedez fel, de nem tárgyalja annak a lehetőségét, hogy az Ebro-jelenet is ábrázolhatja a jövőt. Mint írja, „Aeneas profetikus pajzsával szemben Hannibalé nem képes az elbeszélést a jelenen túlra kiterjeszteni”.⁷⁹ Pomeroy is úgy vélekedik, hogy az Ebrón való átkelés ábrázolása arra utal, hogy már a fő cselekményben is lezajlott eseményről van szó.⁸⁰ Velük ellentétben Bona és Venini úgy gondolják – minden bizonnyal a valós földrajzi viszonyokra alapozva –, hogy az átkelés a Hannibal által legyőzendő

77 Vö. *quaesitumque diu, qua tandem poneret arce | terrarum fortuna caput* („sokáig bizonytalan volt, végül melyik fellegvárt teszi meg Fortuna a világ fővárosának”, I.7–8; a részletről bővebben lásd az 1. fejezetet).

78 Mint VESSEY 1975, 401 megjegyzi, a pajzson egy további „szerződésszegés” is látható: Aeneas Didót elhagyva elhajózik Karthágóból, az elbeszélő pedig kapcsolatukat és az *Aeneis*ből emlékezetes találkozásukat a barlangban a *furtiva foedera amantum* megjelöléssel illeti (416).

79 HARRISON 2010, 284.

80 POMEROY 2003, 361, 2. j.

következő akadályként jelenik meg a pajzson.⁸¹ Csakhogy a kérdés végső soron eldönthetetlen. Nem állapítható meg egyértelműen a leírás alapján, hogy az átkelés már megtörtént, vagy a jövőben fog megtörténni; hogy az ismeretlen művész Hannibal már végrehajtott haditettét ábrázolja és ezáltal dicsóíti, vagy a Saguntum elpusztítása utáni következő hadmozdulatot előlegezi meg, és láttatja ezáltal könnyen végrehajthatónak.

A kérdést az olvasó később sem fogja tudni eldönteni, ugyanis a folyóról és az átkelésről nem esik több szó a *Punicában* azt megelőzően, hogy Hannibal Itália felé tartva átkel a Pireneusokon a III. ének közepén (III.406–441) – márpedig erre, ha Silius térképe csak kicsit is hasonlít az általunk használtakra, biztosan az Ebrón való átkelés után kell, hogy sor kerüljön. A négy, fentebb tárgyalt szövegrész áll tehát rendelkezésünkre, melyek mindegyike különböző mértékben és eltérő eszközökkel ugyan, de elbizonytalanítja az olvasót az átkelés időpontját és ennek következtében a folyó földrajzi helyét illetően. Ez a bizonytalanság kevésbé volna feltűnő, ha egyetlen szövegrészt érintene; de mivel háromszor is megnyilvánul a szövegben, értelmezést kíván. Miért említi a szöveg az átkelést ismétlődő módon az első két énekben – a későbbiekben pedig még négyszer (lásd fent) – mint jogi, politikai, morális, katonai szempontból jelentős eseményt, várakozást keltve ezáltal az olvasóban, hogy az elbeszélő részletes leírást ad majd az átkelésről, ha azután ezt a várakozást végül nem elégíti ki? Az alábbiakban erre igyekszem lehetséges válaszokat adni.

A hiányzó jelenet jelentősége

A legegyszerűbb és talán legkézenfekvőbb volna azt állítani, hogy Silius egyszerűen elfelejti megemlíteni az átkelést, amikor végül megtörténik, vagyis az ifjabb Plinius hírhedt értékelése szerint egyébként „nagyobb gondossággal, mint tehetséggel” (*Epist.* III.7,5) alkotó költő kivételes mulasztásáról beszélhetünk, mely magyarázatot ad a szöveg állapotára, de semmilyen interpretáció kiindulópontjává nem érdemes tenni. Intertextuális eszközökkel talán meg is határozhatjuk, az elbeszélésnek pontosan mely pontján lett volna esedékes az átkelés megtörténtének bejelentése.

81 VENINI 1991, 1197; egyetértve idézi BONA 1998, 50–51.

A Saguntum eleste utáni események siliusi elbeszélése ugyanis a harmadik énekben sok tekintetben követi Livius elbeszélését,⁸² de felfedezhetünk néhány árulkodó különbséget is:

<i>Punica</i> III	Livius XXI
Hannibal Hercules gadesi templomában (1–157)	Hannibal Hercules gadesi templomában (21)
–	H. Új-Karthágóba, majd az Ebróhoz vonul (22)
Hannibal álma Gadesben (158–221)	Hannibal álma az Ebrónál (22)
<i>Hannibal csapatainak katalógusa</i> (222–414)	<i>Átkelés az Ebrón</i> (23)
Átkelés a Pireneusokon (415–441)	Átkelés a Pireneusokon (23–24)

Hannibal tehát mindkét szövegben meglátogatja Hercules templomát, majd álmot lát. Siliusnál ez utóbbi még ugyancsak Gadesben történik, Liviusnál viszont már az Ebro partján. Livius ezt követően említi az átkelést, mégpedig szorosan az álomhoz kapcsolva, de igen szűkszavúan: *hoc visu laetus Hiberum copias traiecit* („ettől a látomástól fellelkesülve csapataival átkelt az Ebrón”, 23). A történetíró a következő mondatban pontosítja a kijelentést, és Hannibal seregének létszámát is közli: *Nonaginta milia peditum, duodecim milia equitum Hiberum traduxit* („90 ezer gyalogossal és 12 ezer lovassal kelt át az Ebrón”).⁸³ Mintha a *Punicában* az átkelés említése helyett, ugyanakkor a „kilencvenezer gyalogos, tizenkétezer lovas” szűkszavú történetírói adatközlés részletező, epikus kibővítéseként olvasnánk a csapatok katalógusát. A történetíró az átkelés ténye és a számok érdeklik, az epikus elbeszélő figyelmét a Hannibalt segítő egyes népek és vezérek kötik le.⁸⁴

A katalógust záró hasonlat megerősítheti feltételezésünket, hogy Siliusnál a katalógus került az átkelésjelenet helyére. Az elbeszélő Han-

82 A Silius és Livius elbeszélése (illetve a *Punica* lehetséges további historiográfiai forrásai, illetve modelljei) közti kapcsolatról, illetve a kérdés kutatástörténetéről jó áttekintést ad POMEROY 2010.

83 Vö. Polübiosz leírásával: παραγενομένης τῆς ταχθείσης ἡμέρας, προῆγε, πεζῶν μὲν ἔχων εἰς ἑννέα μυριάδας, ἵππεις δὲ περὶ μυρίους καὶ δισχιλίους. καὶ διαβάς τὸν Ἰβηρα ποταμὸν... („a kijelölt napon megindult serege élén, amelyet mintegy kilencvenezer gyalogos és körülbelül tizenkétezer lovas alkotott. Miután átkelt az Ebrón...”, III.35.1).

84 Erről a siliusi katalógusról historiográfiai kontextusban, de a liviusi háttér tárgyalása nélkül lásd GIBSON 2010, 53–54.

nibalt, aki a síkságon tart szemlét csapatai felett, Neptunushoz hasonlítja, amint az isten az Óceán legtávolabbi pontja felé halad kocsján, a Néreiszek csapatától kísérve (III.406–414). A hasonlat kissé furcsának tűnhet a *Punica* további, katonai kontextusban olvasható tengeri hasonlataival és metaforáival összehasonlítva.⁸⁵ Egyedül ebben az esetben hangsúlyozza ugyanis a szöveg, hogy „a síkság portól sötét” (*campos ... pulvere nigrantes*, 406–407), szemben „a tenger átlátszó vizével” (*perspicuo ... ponto*, 414), melyhez az elbeszélő a sereg mustrájának helyszínét hasonlítja: az egyik száraz és poros, a másik éppen ellenkezőleg, nedves és tiszta. Ez a már-már képzavarba forduló ellentmondás olvasható „negatív allúzióként”,⁸⁶ vagyis egy hangsúlyosan nem követett irodalmi előképre tett utalásként is, mely ebben az esetben arra emlékezteti a *Punica* olvasóját, hogy Livius elbeszélésében ezen a ponton a sereg egy folyón, nem pedig egy síkságon kelt át.

Ezzel az értelmezéssel szemben természetesen felvethető egy komoly módszertani ellenvetés: kétséges, hogy egy (az idéző szövegben ráadásul jelöletlen, így szükségképpen „csak” feltételezett) intertextust használhatunk-e a szöveg belső ellentmondásainak feloldására. Bármilyen szorosan követi is Silius a liviusi elbeszélést a *Punica* ezen énekében, nem biztos, hogy az Ebro földrajzi helyzete és az átkelés időpontja tekintetében is egyetért a történetíróval. Az intertextuális értelmezés ugyanakkor segíthet is abban, hogy elfogadjuk a szöveg bizonyos ellentmondásait. Ha Silius felismerte a különböző források beszámolóinak ellentmondásos voltát az Ebro földrajzi helyzetét illetően, akkor az a lehetőség is felmerül, hogy az átkelés bejelentésének elmulasztásával éppenséggel azt próbálta meg elkerülni, hogy választania kelljen forrásai közül. Abban a poszt-alexandriai költői hagyományban, melybe a *Punica* illeszkedik, a több és akár egymásnak ellentmondó (mítosz)variáns és intertextus egyidejű felidézése – és következképpen annak elfogadása, hogy ez belső ellentmondásokat hozhat létre – legalább annyira jellemző költői eljárás, mint egy bizonyos variánst kiválasztani és azt konzekvensen követni. Ha ez történik a *Punica* tárgyalt szövegrészeiben is, akkor az elbizonytalanító és

85 *Pun.* V.395–400, 503, VIII.426–427, IX.282–286, 319–320, XV.713–714, melyekről (és lehetséges párhuzamaikról a görög-római epikában) lásd MANOLARAKI 2010, 307–308.

86 A terminust – az „intertextuális *praeteritio*” mellett – ZISSOS 1999 javasolja az intertextualitás e speciális esetének megjelölésére.

ellentmondásos kijelentések az Ebróval kapcsolatban, illetve az elbeszélő hallgatása az átkelésről kifejezetten ötletes megoldás – éspedig talán az egyetlen megoldás – arra, hogy a költő az Ebróra vonatkozó hagyományokat egyszerre kövesse anélkül, hogy meg kelljen kettőznie a folyót a *Punica* költői világában, és két átkelésről kelljen beszámolnia.

Az ellentmondás értelmezhető továbbá intratextuális, narratológiai szempontból is. Feltűnő, hogy a *Punicában* az Ebro összes említése vagy szereplői beszédben, vagy pedig *ekphrasziszban* (Hannibal pajzsának, illetve Scipio *triumphusának* a leírásában) olvasható. Az elbeszélő idézi a szereplőket, nem hallgatja el, amit mondanak, és részletes leírást ad Hannibal pajzsáról is; de amikor maga beszél el a történetet, a folyót egyáltalán nem említi. Az I. énekben hivatkozik arra a szerződésre, melyet Hannibal támadásával megszeg, de Saguntumot említi, nem az Ebrót; az átkelésről magáról pedig, bármikor következzen is be, hallgat. Úgy tűnik tehát, hogy az elbeszélő és az eposz szereplői alapvetően eltérő nézeteket képviselnek azt illetően, hogy miként kellene megírni a második pun háború történetét: míg a szereplők (rómaiak és karthágóiak egyaránt) az Ebro-kérdésnek legalább akkora teret szentelnének benne, mint Saguntum ostromának, a narrátor olyan történetet beszél el, melyben az Ebro egyáltalán nem játszik fontos szerepet.⁸⁷ A *Punica* első három énekében több, Hannibal által meglátogatott helyszín és általa maga mögött hagyott természeti akadály is verseng az elbeszélő figyelméért: ilyen mindenekelőtt Saguntum, melynek ostroma másfél éneket tesz ki, majd Gades (III.1–405, beleértve Hannibal álmát és seregeinek katalógusát), a Pireneusok, a Rhone és a Druentia folyamai (406–476), végül pedig az Alpok, mely uralja a *Punica* harmadik énekének második felét a 477. sortól kezdve.⁸⁸ Közülük Saguntum, Gades és még az Alpok is értelmezhető úgy, mint Hannibal Róma elleni hadjáratának kiindulópontja. Saguntum ostroma az első katonai cselekmény; Hannibal Gadesből indítja útnak seregét Itália felé; az Alpok pedig az utolsó természeti akadály, melyet maga mögött kell hagynia, mielőtt megérkezne Itáliába és közvetlenül a rómaiak ellen kezdene harcolni. A *Punica* narrátora egyiket sem választja mint egyértelmű és ki-

87 Vö. NESSELRATH 1986, 211.

88 Az Alpok szimbolikus jelentőségéről a *Punicában* lásd VON ALBRECHT 1964, 24–46 a *moenia Romae* motívummal összefüggésben; továbbá ŠUBRT 1991 és CHAUDHURI 2014, 233–243.

zárólagos kiindulópontot, de minden jel szerint egy földrajzi helyet, az Ebrót eltávolíthatónak érez a jelöltek listájáról. Több oka is lehet erre. Talán „epikus történetíróként” úgy érzi, hogy az Ebrón való átkelés megtörténik ugyan, de nem elég fontos ahhoz, hogy történelmi eseménynek tekintsük. Ha így gondolja, akkor a véleménye – mint láttuk – különbözik műve sok szereplőjének a véleményétől. Az is lehetséges azonban, hogy elbeszélőként érzi úgy, hogy az Ebrón való átkelés nem eléggé érdekes ahhoz, hogy jelenetté fejlesztve elbeszélje. Két folyami átkelést azonban mégis megemlít az elbeszélő a III. énekben nem sokkal egymás után. A Rhone és a Druentia folyókon való átkelésről van szó (442–476): csakhogy Silius mindkettőt gyors folyású és ezáltal az átkelést a csapatok és különösen az állatok számára megnehezítő folyóként írja le.⁸⁹ Közvetlenül az átkelések leírása után arról olvasunk, hogy „a korábbi nehézségek minden emléket elhomályosította a félelem, amikor [Hannibal katonái] közelebből is megpillantották az Alpokat” (*sed iam praeteritos ultra meminisse labores | conspectae propius dempsere paventibus Alpes*, 477–478). Ezzel az akadályal összehasonlítva az Ebro talán tényleg jelentéktelennek tűnhet; de mégis ez az egyetlen az említett korábbi megpróbáltatások közül, melyről nemcsak Hannibal katonái feledkeznek meg az előttük tornyosuló Alpok félelmetes látványának hatására, hanem a narrátor is már eleve elfelejtette megemlíteni Hannibal útjának elbeszélése során.

Végül még egy értelmezési lehetőséget javaslok, mégpedig a II. énekben olvasható pajzsleírás egy furcsa jellemzőjéből kiindulva. Abban a jelenetben két Hannibal szerepel: az egyik a pajzson ábrázolt, az Ebrón átkelő Hannibal, a másik pedig Hannibal mint a *Punica* szereplője, a pajzs tulajdonosa és a tárgy, illetve a rajta ábrázolt Hannibal nézője. Csakhogy a leírás és az elbeszélés közötti határvonal, mely egyúttal a két Hannibalt is megkülönbözteti egymástól, elmosódik. Ennek egyrésről vizuális jele is van. Ha az Ebro a pajzs peremén van ábrázolva, Hannibal pedig éppen átkelt rajta, akkor ez vagy a pajzs középpontja, vagy a széle felé irányuló mozgást feltételez. Mintha Hannibal vagy elhagyná a pajzs felületét, vagy pedig belépne oda: az ábrázolt Hannibal vagy kitörni készül az ábrázolás

89 Feltűnő, hogy ugyanezeket az átkeléseket Livius is részletesen elbeszéli (XXI.26–29 és 31). Silius természetesen az Ebrón való átkelést is megnehezíthette volna Hannibal számára, ha akarja, még akkor is, ha Liviusnál nem találja meg ennek előzményét.

keretei közül,⁹⁰ hogy egyesüljön Hanniballal mint szereplővel, vagy pedig az utóbbi azonosul Hanniballal mint azzal a szereppel, melyet a pajzson ábrázolt jelenetek körvonalaznak. A leírás és az elbeszélés közti határvonal elmosódásának nyelvi jele is van. A leírás utolsó (II.451–452) és a folytatódó elbeszélés első mondatának azonos a grammatikai alanya: *Hannibal ... transgressus ... populos in bella vocabat. Tali sublimis dono nova tegmina latis aptat concutiens umeris* („Hannibal ... átkelve ... a népeket háborúba hívta. Elragadtatva ettől a csodálatos ajándéktól az új fegyverzetet megkongatta és a vállára vette”, 453–454). Az utóbbi mondat alanya tehát nem más, mint az előző mondatból odaértendő *Hannibal*, és ez egy pillanatra azt sugallja az olvasónak, mintha az ábrázoláson szereplő és az azt néző hadvezér azonos volna, csakhogy ez – legalábbis narratológiai értelemben – nem igaz.

A két Hannibal tehát egy pillanat erejéig összeolvadni látszik. A szereplő Hannibal már nem csupán nézője saját pajzson ábrázolt tetteinek: legalábbis felmerül annak a lehetősége, hogy miközben nézi, mintegy végre is hajtja azokat, persze csak gondolatban. A pajzsleírás is egyike lehet tehát a pun vezér *Punicá*ban többször említett álmainak és álmodozásainak: vágyai elragadják, és nem képes azokat a valóságtól megkülönböztetni.⁹¹ A pajzsleírás jelenetében ráadásul ez az ábrándozás folytatódik is abban a beszédben, melyet az elbeszélő Hannibálnak a pajzsra adott reakciójaként idéz, a hadvezér ugyanis elképzei, hogy mekkora vérontást fog rendezni Itáliában, és hogyan fogja elpusztítani a Curia épületét Rómában (II.455–456, lásd fent). A pajzsleírás tehát mégis az a részlete lehet a *Punicá*nak, melyben az Ebrón való átkelés nemcsak ábrázolva vagy említve van, hanem meg is történik, csak éppen Hannibal elméjében: ez az a pillanat, amikor Hannibal megéli az átkelést. Az elbeszélő ezt a pszichológiai értelemben megélt átkelést említi, ennek fontosságát hangsúlyozza, nem pedig a *Punica* költői világában ténylegesen bekövetkező átkelését. Éppen ez utóbbi hangsúlytalansága miatt lehet végső soron mellékes szempont, hogy a pajzs szemlélése közben megélt átkelés előtt vagy után kerül rá sor ténylegesen is.

90 Így értelmezi a pajzson ábrázolt átkelést az Ebrón LOVATT 2013, 182.

91 Lásd pl. I.64–69 (vö. FEENEY 1982, *ad loc.*), 116–117, VI.698–713.

A folyó neve és a közösségi emlékezet

A fejezet lezárásaként még egy szövegrészt érdemes bevonni az értelmezésbe. Az ötödik énekben a Trasimenus-tó menti csata előtt Flaminius a következő szavakkal buzdítja a katonáit, emlékeztetve őket Hannibal és a punok eddigi tetteire (V.160–162):

... *perfractas Alpes passamque infanda Saguntum,*
quosque nefas vetiti transcendere nomen Hiberi,
tangere iam Thybrim.

... hogy áttörtek az Alpokon, Saguntumnak kimondhatlan szenvedést okoztak, s hogy miközben a tiltott határ, az Ebro nevén sem kelhettek volna át, már a Tiberishez közelednek.

A *transcendere nomen Hiberi* rendkívül meglepő megfogalmazás: hogyan lehet átkelni egy folyó *nevén*? Nem csoda, hogy a kézirati hagyományban szereplő *nomen* lecserélve többen is konjektúrával éltek: a 18. század végén Ernesti a *limen*, Ruperti a *flumen* szót javasolta. A jelenleg mérvadó szövegkiadásban Delz ellenáll e konjektúrák csábításának, és megtartja a hagyományozott olvasatot.⁹² Döntésének alátámasztásaként a VII. ének egy sorára hivatkozik, melyben Hannibal bosszankodva, hogy nem képes a halogatásáról híres hadvezért, Fabius Maximus Cunctator csatára kényszeríteni, felteszi a kérdést, hogy vajon a Trebia folyó és a Trasimenus-tó neve „ismeretlen maradt volna-e” (*nulla ... nomina*, VII.148), ha annak idején Fabiusszal kerül szembe – hiszen ő minden bizonnyal elkerülte volna az összecsapást. Ennek a szöveghelynek a tükrében tehát a *nomen Hiberi* az V. énekben a *nobilem Hiberum* körülírásaként értelmezhető. Mégsem gondolom, hogy ez minden tekintetben jó párhuzam lenne, és magyarázatot adna a vizsgált kifejezésre.⁹³ A *nomen* a *transcendere* tárgyaként

92 SILIUS 1987, *ad loc.*

93 Más siliusi párhuzamok bizonyos szempontból relevánsabbnak tűnnek: *magnanimis regnata viris, nunc Ardea nomen* („Ardea, egykor bátor férfiak kormányozta város, ma már csak név”, I.293; erről lásd az előző fejezetet); *iacet aequare nomen | clarum Maeonio atque Italiae pars magna ruinae | Appius* („ott feküdt holtan az etrusiai harcmeszőn Appius, a híres név, nagy vesztesége Itáliának”, V.328–330). Regulus, noha él,

mindenképpen rendkívül furcsa szóválasztás. Így hát vagy belátjuk, hogy mégiscsak konjektúrára van szükség,⁹⁴ vagy pedig megkíséreljük a *nomen Hiberit* metonimikusan értelmezni: azáltal, hogy maga a folyó helyett annak nevét lépi át Hannibal, a szöveg azt a benyomást kelti az olvasóban, hogy az Ebro átlépése nem önmagában mint történés érdekes és fontos, hanem mint jogi és történelmi esemény, márpedig utóbbivá csak a dokumentumok (szerződések), a historiográfiai, költői, politikai narratívák által utólag teremtetett nyelvi és kulturális közegben, vagyis hosszú távon a közösségi emlékezetben válhat.

A *Punicában* tehát az átkelésnek nem (csak) a fizikai világban kell megtörténnie, hanem (éspedig elsődlegesen) a nyelv és a gondolatok szférájában, ahol az Ebro nem tereptárgy, hanem szó. Az Ebro ebben az összefüggésben szemlélve lehet Hannibal Rubiconja. Nem elsősorban abban az értelemben, hogy összehasonlítható Lucanus és mások elbeszéléseivel arról, ahogyan Caesar átkelt az Itália északi határát jelentő folyón. Az intertextuális összehasonlítás több szempontból is érdekes volna,⁹⁵ de itt és most a Rubicon szót az újkori, teljes mértékben metaforikus értelmében használom. Nekünk már nincs szükségünk egy valódi folyóra, hogy átlépjük a saját Rubiconunkat. Az Ebro státusza a *Punicában* – valódi, de mégis elsősorban gondolatban keresztezendő folyóként – éppen annak a folya-

úgy beszél magáról, mintha csak egy név volna már, mások emlékezetének tárgya: *exsanguis spectatis corpore nomen* („akit láttok, az egy név, halott testben”, VI.478), a szelek istene pedig „nem tapintható erőként” uralkodik a földek fölött: *quid referam Aeolio regnatas nomine terras* („minek is említsem a földeket, melyek fölött Aeolus neve az úr”, XIV.70). Az ötletet, hogy a *nomen* szót ilyen kontextusban és jelentésben használja, Silius talán Ovidiustól veszi, aki ugyancsak többször sugallja azt, hogy a *nomen* megérintható és ilyen értelemben helyettesítheti a jelöltjét (pl. *nomen tenuisse puellae*, *Met.* I.712, ahol a Syrinx szerelmével üldöző Pan csak „a lány nevét tarthatja meg magának”, illetve a Syrinx „nevét viselő pánsípót érintheti meg”; a meg sem történt hódításokkal dicsekvő nőcsábászok pedig „ha a nők testét nem érinthetik, azt veszik birtokba, amit tudnak – a nevüket”, *corpora si nequeunt, quae possunt, nomina tangunt*, *Ars am.* II.633). A *nomen*ről Ovidiusnál lásd részletesen HARDIE 2002, 239–257, kitekintéssel a Silius-interpretáció szempontjából sem mellékes Lucanusra; a *nomen* siliusi használatairól pedig STOCKS 2014 *passim*.

94 Ha választani kell a két konjektúra közül, nyilvánvalóan a *límen* a kifejezőbb (bár ez önmagában nem szövegkritikai érv), hiszen még jobban érzékeltetné, hogy tiltott határátlépésről van szó, szemben a *flumennel*, mely csupán földrajzi adat volna.

95 Lásd KISSEL 1979, 190; KÜPPERS 1986, 126, 481. j. szerint Silius éppen azért nem dolgozza ki az Ebro-átkelés jelenetét, mert különbözni akart Lucanustól.

matnak a megindulásáról tanúskodhat, melynek eredményeképpen a Rubicon a visszafordíthatatlan határátlépés metaforájává vált kultúránkban. Az Ebro metaforizálása irányába tett lépés a *Punicá*ban ugyanakkor a folyó emlékezethely-jellegét is érzékelteti: az a folyó ugyanis, melynek átlépésével (legalábbis az egyik lehetséges narratíva szerint) Hannibal kirobbantotta a második pun háborút, legalább annyira folyik a közösségi emlékezet teremtette diszkurzív térben, mint az Ibériai-félszigeten. Ugyanezt érzékelteti majd a *Punicá*nak az utolsó fejezetben tárgyalt, Scipio Africanus *triumphusát* leíró zárójelenete is, melynek során az elbeszélő az Ebrót is említi (XVII.641–642) – de az akkor már nem a Hannibal előrenyomulását korlátozni nem képes határfolyóként, hanem a háború későbbi szakaszában aratott római sikerek helyszíneként, hogy a római seregek által való átlépése történeti távlatban már a birodalmi terjeszkedés mérföldköveként tűnhessen fel.

4. EGY VERESÉG EMLÉKEZETE: A TICINUSI CSATA

Amikor Vergilius *Aeneis*ének első énekében Iuppiter Venus megnyugtatósára jóslatot ad, kijelenti, hogy Aeneas utódainak jövőbeni hatalmát nem korlátozza: „nekik sem térbeli, sem időbeli határokat nem szabok: korlátlan uralmat adtam nekik” (*his ego nec metas rerum nec tempora pono: | imperium sine fine dedi*, I.278–279). A jóslat egy olyan római birodalom képét vetíti előre, melynek adott pillanatban természetesen lesznek térbeli határai, de mindig kiterjeszthetők maradnak. Nem lesz a terjeszkedésnek olyan csúcspontja, amely után már szükségképpen hanyatlásnak, visszavonulásnak kellene következnie. Egy folyamatosan táguló római univerzum ígérete ez, melyben a „határtalan birodalom” határai Róma városától fokozatosan egyre messzebbre kerülnek majd. A római *imperium sine fine* története eszerint nem más, mint győzelmek sorozata. Éppen ilyen történelem képét sugallja a vergiliusi elbeszélő is az Aeneas pajzsának leírását bevezető sorokban: Vulcanus a pajzson „az itáliai történelem eseményeit és a rómaiak győzelmeit ..., az egymás után végigharcolt háborúkat ábrázolta” (*illic res Italas Romanorumque triumphos | ... fecerat ignipotens | ... pugnataque in ordine bella*, VIII.626–629). Az *ekphrasisz*ból nemsókára kiderül ugyan, hogy a pajzson nem kizárólag katonai győzelmek láthatók, ám az idézett bevezető mondat mégis azt sugallja, hogy a római történelem nem más, mint háborúk és a háborúkat lezáró győzelmek, illetve dialmenetek sorozatára felfűzhető narratíva.

Az utóbbi évtizedekben a kutatók egyre gyakrabban tették fel a kérdést, hogy milyen szerephez jutnak (ha egyáltalán jutnak) a vereségek ebben a győzelmek által dominált történeti narratívában, melyet maguk a rómaiak konstruáltak, ám a kezdetektől fogva befolyásolja az ókortudomány kérdésfeltevéseit és nézőpontjait is. Azt várnánk, hogy az arisztokrata politikusok versengése által meghatározott köztársaságkorban egy-egy csata vagy hadjárat elvesztése derékba töri az érintett hadvezér politikai karrierjét; csakhogy, mint azt Rosenstein vizsgálta, az esetek többségében meglepően kis mértékben rontotta a katonai kudarc az azt elszenvedő hadvezér esélyét további tisztségek elnyerésére.¹ A rómaiak jellemzően nem a hadvezért tették felelőssé a vereségért, hanem az alatta szolgáló katonákat, vagy éppen az istenek haragjával magyarázták a csata kedvezőtlen kimenetelét. A legritkább esetben került csak sor hivatalos vizsgálatra, a vesztes hadvezér perbe fogására. Ennek oka Rosenstein szerint abban keresendő, hogy az arisztokrata hozzáértés mítoszának rendszerszintű megóvása általában fontosabbnak bizonyult, mint az egyéni politikai haszonszerzés a riválisok kárára. Ezt az interpretációt többen is kritika tárgyává tették, hangsúlyozva, hogy a katonai vereségnek igenis voltak negatív politikai következményei a hadvezér jövőjére nézvést, legfeljebb nem annyira súlyosak és közvetlenek, mint gondolnánk:² ha nem is tört derékba a politikai karrier, már a győzelem emlékét hirdető emlékművek, pénzérmék, illetve a *triumphus* elmaradása eleve hátrányt jelentett a politikai versengésben.³

Ezzel együtt is érdekes Rosenstein megállapítása, miszerint a római hadvezérek általában nagyobb politikai tőkét szerezhettek egy katonai sikerrel, mint amekkorát egy vereséggel veszíthettek. Az egyéni és közösségi önreprezentáció szempontjából a győzelmeknek volt nagyobb a hírértéke. Hosszú távon ebből is következik a római történelemnek a győzelmek sorozataként való felfogása, továbbá az a jelenség, hogy Rómában a katonai vereség közösségi feldolgozásának és a közösségi emlékezet számára való megőrzésének minden jel szerint nem alakultak ki a rituális és képzőművészeti keretei, kommunikációs technikái: nincs a vereség-

1 ROSENSTEIN 1990.

2 Lásd pl. WALLER 2011, RICH 2012.

3 Erről bővebben ÖSTENBERG 2014, 259.

hez kapcsolható megfelelője a diadalmenetnek és a diadalívnek.⁴ Inkább csak kivételként említhető a „nép menekülését” felidéző *Poplifugia* június 5-én rendezett ünnepe,⁵ vagy az alliai csata napjának, július 18-ának (*dies Alliensis*) feltüntetése a *fast*ban. A Porta Carmentalis is értelmezhető a Kr. e. 479-re datált cremerai ütközet emlékezhelyeként, ugyanis a csatába induló Fabiusok állítólag a szerencsétlenséget hozó jobb oldali kapun hagyták el a várost. Ugyanakkor Rómában még a győzelmek kivívásában részt vevő katonák közösségi emlékezete sem volt biztosított. Nem rendeztek nekik közös, állami temetést, és nem állítottak emlékművet az elesettek nevét megőrző veszteséglistával, mint Athénban.⁶ Ezen a téren is egyetlen, viszonylag késői és Róma városán kívüli, de annál érdekesebb kivételt említhetünk: Traianus dákok felett aratott győzelmének (Kr. u. 102) emlékművét a romániai Adamclisiben, rajta a Rómáért életét áldozó mintegy 3800 katona nevével.⁷

Néhány vereség mégis helyet kapott az antik Róma közösségi emlékezetében, melyekről jellemzően nemcsak a történetíróknál, hanem más műfajokba tartozó szövegekben is olvasunk mint a múlt fontos, a római identitást alakító eseményeiről. E híres vereségek közé tartozik a már említett alliai csata és Róma gall ostroma a Kr. e. 4. század elején; M. Atilius Regulus veresége és fogságba esése az első pun háborúban; a második pun háború első éveiben elszenvedett vereségek közül a cannae-i és a Trasimenus-tavi (Kr. e. 217–216), Crassus parthusokkal szembeni veresége és halála Carrhae-nál (Kr. e. 53), valamint Varus teutoburgi veresége (Kr. u. 9). Miért pont ezek a vereségek váltak kiemelt jelentőségűvé a rómaiak szemében? A kérdést legrészletesebben Jessica Clark vizsgálta.⁸ Ha önmagában a vereség súlya, az emberveszteség számított volna, akkor az Arausio melletti csatának (Kr. e. 105) kellene a leghíresebbnek lennie, ott ugyanis a rómaiak és szövetségeseik állítólag mintegy 120 ezer kato-

4 ÖSTENBERG 2014, 256–259.

5 Az antik forrásokban is ellentmondásosan magyarázott *Poplifugiáról* és lehetséges interpretációiról lásd SCHIFTER 2009.

6 Az elesettek listájáról mint emlékműről Athénban lásd ARRINGTON 2011; a praxis feltűnő hiányáról Rómában HOPE 2003. Cicero javasolta, hogy a modenai ütközetben (Kr. e. 43) Marcus Antonius ellen harcoló katonáknak közös síremléket állítsanak Rómában (Cic. *Phil.* XIV.33), de ez nem valósult meg.

7 ÖSTENBERG 2014, 258, további szakirodalommal.

8 CLARK 2014, a köztársaságkorra koncentrálva.

nát veszítettek (Liv. *Per.* 67). Ha az lett volna a fő szempont, hogy Róma fennmaradását is veszélybe sodorta-e az adott vereség, akkor a carrhae-i csatának kisebb hírnév jutna, illetve gyakrabban olvasnánk az antik forrásokban arról, hogy egyes források szerint az etruszk Porsenna is elfoglalta Rómát csakúgy, mint később a gallok. Clark összegzése szerint tehát a súlyos vereségek közül azok váltak hosszú távon a római közösségi emlékezet részévé, melyeket egy győzelemmel – és ideális esetben diadalmenettel – végződő narratívába lehetett beilleszteni, vagyis nem veszélyeztették a római történelemtől mint győzelmek sorozatáról alkotott képet. Csátákat tehát veszthetett Róma, de háborút nem. E vesztes csaták emlékezete jellemzően éppen úgy alakult, hogy alkalmasak legyenek a későbbi győzelem előrevetítésére, vagy legalább ellenpontosítására. Az alliai vereséget és Róma ostromát követően a hazatérő Camillus gyorsan legyőzte a gallokat, ráadásul a mítosz elterjedtebb variánsa szerint a Capitolium védői mindvégig kitartottak. Regulus karthágói fogsága és az, hogy adott szavához ragaszkodva visszatért Karthágóba a római követségből, lehetővé tette, hogy rá a rómaiak a megingathatatlan erkölcsi szilárdság pozitív *exemplum*aként, ne pedig önteltsége miatt feleslegesen csatát veszítő és ezáltal rossz példát mutató hadvezérként emlékezzenek. A rómaiak Cannae utáni kitartása megmagyarázza, miért győzhettek végül a második pun háborúban. Crassus carrhae-i veresége sem véletlenül az Augustus-korban kanonizálódik a római közösségi emlékezetben: a parthusok által zsákmányolt hadijelvények visszaszerzése tette lehetővé, hogy a rómaiak ne önmagában a szegényfoltra emlékezzenek, hanem annak letörlésére, a probléma megnyugtató rendezésére.⁹

9 Clark idézett monográfiája mellett lásd még HORSFALL 1981 és ROSENBERGER 2003 a gall ostromról; TIPPS 2003 és LEACH 2014 Regulus pozitív *exemplum*má válásáról; BECK 2006 Cannae emlékezhely-státuszáról az ókori Rómában; MATTERN-PARKES 2003 a carrhae-i csatáról.

Győzelem és vereség a *Punicában*

A győzelmet előrevetítő vereség képzele leglátványosabban épp a második pun háború elbeszéléseiben érhető tetten. Olyan háborúról van szó, melynek első éveiben Róma nem tudta megakadályozni Hannibal betörését Itáliába, majd pedig sorozatos vereségeket szenvedett tőle anélkül, hogy ezeket akár csak egy-egy taktikai győzelem ellensúlyozta volna.¹⁰ Róma első sikereit az itáliai hadszíntéren nem harcban, hanem éppen a harc elkerülésével aratta, Q. Fabius Maximus híressé vált halogató taktikája révén. Később azonban forgandó hadiszerencse mellett fokozatosan Róma oldalára billent a mérleg; a punok kénytelenek voltak visszavonulni Itáliából és Hispaniából, a háború másik fontos hadszínteréről is, végül Kr. e. 202-ben döntő vereséget szenvedtek az észak-afrikai Zamánál. A háború római győzelemmel és Scipio *triumphus*ával zárult. Livius a második pun háború elbeszélésének bevezetőjében érzékletesen fejezi ki a kontrasztot a háború római szempontból vett mélypontja és a végül bekövetkező győzelem között. A kötet bevezetőjében már idézett mondat szerint „olyannyira változó és kiszámíthatatlan volt a hadiszerencse alakulása, hogy az a fél került közelebb a pusztuláshoz, amely végül győzelmet aratott” (XXI.1,2).¹¹

A római vereségek közösségi emlékezetben elfoglalt helyére irányuló kutatások általában a köztársaság korára és annak legkésőbb Augustus-kori emlékezetére koncentrálnak, továbbá a szöveges források tekintetében is elsősorban a prózai műfajokra és az aranykorig terjedő irodalomra. Livius az egyik legfontosabb, de a legkésőbbiek közé tartozó szerző, akinek műve e vizsgálódások horizontján megjelenik; a császárkori irodalom, azon belül Silius eposza jellemzően tárgyalás nélkül marad. A *Punica* elbeszélője is utal azonban arra rögtön a *prooemiumban*, hogy a Livius által megfogalmazott paradox, ám annál szorosabb kapcsolatot a római

10 Az első vesztes csaták elbeszéléseiről a *Punicában* lásd NIEMANN 1975 részletes elemzéseit.

11 Fronto hasonló gondolatot fejez ki egy szójátékkal a vereséget követő római győzelmek felsorolásakor (vö. 9. j): szerinte a rómaiak „legalább annyira vereségekkel, mint mások megverésével építették ki birodalmukat” (*populum Romanum non minus cadendo quam caedendo imperium peperisse, De bello Parthico* 7).

vereségek és győzelmek között a saját művében is érvényesnek tekinti:¹² *propiusque fuere periclo, | quis superare datum* („azok kerültek közelebb a pusztuláshoz, akiknek megadatott, hogy győzzenek”, *Pun.* I.13–14).¹³ A liviusi és a siliusi kijelentés között a legfőbb különbség a *datum* szó megjelenése. Livius csupán annyit állít, hogy „végül a rómaiak győztek”. Silius szerint ez a győzelem „megadatott nekik” – de mikor, és ki vagy mi által? A *datumot* vehetjük személytelen passzívumnak, azonban rímel a vergiliusi Iuppiter fent már idézett szavaira is: a győzelmet az istenek atyja már eleve „megadta” a rómaiaknak, ez volt a *fatum* rendelése legalábbis attól a mitikus és irodalomtörténeti pillanattól kezdve, hogy az *Aeneis* első énekében Iuppiter Venus kérésére kimondta: *imperium sine fine dedi*. A *Punica*-részlet ebben az értelemben akár a liviusi szöveg intertextuális korrekciójaként is olvasható: a háború kimenetele csak látszólag volt bizonytalan. Természetesen az eposz szereplői nem rendelkeznek ezzel az elbeszélői tudással, a háború elején ők sem számítanak római győzelemre. Köztük van Venus is, aki a III. énekben aggodalommal nézi, ahogyan Hannibal „azzal fenyegetőzik, hogy véget vet a [római] hatalomnak” (*finemque minatur | imperio*, III.563–564). Az istennőt Iuppiternek kell megnyugtathatni csakúgy, mint az *Aeneis*ben: Róma fog győzedelmeskedni, az *imperium sine fine* ígérete továbbra is érvényes. A háború csupán eszköz arra az istenek atyja kezében, hogy az egyre elpuhultabb rómaiakat erőpróba elé állítsa, és ősi erényeikre emlékeztesse (III.557–629).¹⁴ Az istenek királyának jóslatában a clarki „vereségből győzelem” gondolat költői megfogalmazását is megtaláljuk: „ezek a férfiak vereségeik által akkora hatalmat szereznek majd Latiumnak, melyet utódaik sem tudnak majd aláásni, bármennyire változtassa is meg gondolkodásukat a fényűzés” (*hi tantum parient Latio per vulnera regnum, | quod luxu et multum mutata mente nepotes | non tamen evertisse queant*, III.588–560).

12 A *prooemium* liviusi (és thuküdidészi) intertextuális háttéréről lásd POMEROY 2010b, 31–36.

13 Vö. VON ALBRECHT 1964, 19–20; továbbá FEENEY 1982, *ad loc.* a liviusi kijelentés utóéletéről a római irodalomban.

14 A jelenetről bővebben lásd KISSEL 1979, 38–46; SCHUBERT 1984, 45–70; MARKS 2005a, 211–217; FUCECCHI 2012. A siliusi Iuppiter természetesen megragadja az alkalmat arra is, hogy kiegészítse az *Aeneis*ben adott jóslatot az Augustus-kort követő évszázaddal, a Flavius-dinasztia uralmával (*Pun.* III.597–629).

A római vereségek és a későbbi győzelem közti szoros ok-okozati kapcsolatot hangsúlyozza a *Punica* elbeszélője, illetve Hannibal is a két legsúlyosabb római vereség elbeszélésének végén. Mindkét szöveghelynek nagyobb hangsúlyt ad, hogy egyúttal egy-egy éneket is lezárnak. A Trasimenus-tó melletti csata végén a pun vezér és testvére, Mago az elesett, de még halálukban is kardjuk markolatát szorító rómaiak holttestét nézi (*Pun.* V.669–676). Hannibal hangot ad félelmének, miszerint ha Itália földje ilyen férfiaknak adott életet, akkor „talán a sors rendelése szerint neki kell uralkodnia, és éppen az elsenvedett vereségekkel hódítja meg a világot” (*huic fata dicarint | imperium, atque ipsis devincat cladibus orbem*, 675–676). Hannibal tehát – noha más jelenetekben szavai inkább túlzott és alaptalannak bizonyuló optimizmusról szoktak tanúskodni – ezúttal jó érzékkel sejtí meg a háború végkimenetelét, és akarva-akaratlanul maga is a Iuppiter jóslatában elhangzottakat visszhangozza.¹⁵ Később, a cannae-i epizód végén maga a narrátor fogalmaz meg hasonló gondolatot. A rómaiak nem fizetnek váltságdíjat a fogságba esett katonákért, sőt, megbüntetik közülük azokat, akiket a punok követekként küldenek Rómába, amiért megpróbálják kihasználni az alkalmat, hogy saját bőrüket mentseék. „Ilyen volt akkoriban Róma; és ha a sors rendelése volt, hogy megváltozzon a legyőzések után, akkor jobb lett volna, Karthágó, ha megmaradsz!” (*haec tum Roma fuit; post te cui vertere mores | si stabat fatis, potius, Carthago, maneres; Pun.* X.657–658).¹⁶ A győzelmek az *imperium sine fine* építésének csupán velejáróiként jelennek meg itt, míg a római hatalom valódi alapjaként a vereségek után tanúsított szilárd kitartás és szigorú erkölcs tűnik fel. A korai vereségek és a végső győzelem között azonban még szorosabb kapcsolat is feltételezhető: a vesztes csaták értelmezhetők úgy, mint a római hadvezéreknek és katonáknak közvetetten a *devotio* ró-

15 Mint TIPPING 2010, 99, 143. j. megjegyzi, Hannibal kijelentése belső prolepszisként is értelmezhető: nemcsak a háború végkimenetelét sejtí meg, hanem a *Punica* mint irodalmi mű végkifejletét is.

16 Az idézett sorok intertextuális háttéréről lásd FOWLER 1997, 20–26, valamint az ő nyomdokain járva TIPPING 2007, 224–231; vö. DOMINIK 2006, 123 a Cannae és a római erkölcsi hanyatlás közti összefüggést feltételező további szövegegykekről.

mai rítusát is idéző önfeláldozó tette, mely biztosítja Karthágó későbbi legyőzését.¹⁷

Vereség és győzelem kapcsolata szempontjából tanulságos a cannae-i csata siliusi elbeszélésének *Punicán* belüli elhelyezkedése és terjedelme is.¹⁸ Az epizód éppen a tizenhét énekből álló eposz középső, IX. énekében, illetve a X. első felében olvasható (IX.1–X.325).¹⁹ Összehasonlításképpen: Livius a pun háborúnak szentelt tíz könyvön belül a második végén beszéli el az ütközetet (XXII.43–54). Jelentős tehát a feszültség a háború történetileg rekonstruálható kronológiája és az epikus cselekmény belső arányai között, hiszen a több mint másfél évtizeden át húzódó háborúnak még csak a harmadik évében járunk, de a *Punica* terjedelmének már a felénél. Silius sokkal részletesebben tárgyalja a háború előzményeit és első, római szempontból katasztrofális vereségeket hozó éveit, mint a háború későbbi, egyre több római győzelmet hozó szakaszát. Érdemes összehasonlítani továbbá a szó szorosabb értelmében vett cannae-i csatára jutó 982 sort (a 12 ezer soros *Punica* több mint 8 százalékáról van szó) a végső győzelmet jelentő és az epikus finálét előkészítő zamai csatára szánt 232 sorral (XVII.385–617). Tény, hogy Livius is rövidebben beszéli el az utóbbi csatát (XXX.29–35), mint a cannae-it, de a terjedelmi megoszlás kevésbé aránytalan (Zama 7, Canna 12 caput). Ez az összehasonlítás is érzékelteti, hogy minél kedvezőtlenebbül alakul egy csata a rómaiak szempontjából, illetve minél nagyobb a római emberveszteség, annál inkább részesül az elbeszélő figyelméből.²⁰ Ez a megállapítás a következőkben részletesen tárgyalt ticinusi csata elbeszélésére is igaz.

17 Így MARKS 2005b; a *devotio* siliusi felidézéséről bővebben, a Quirinius-jelenet kapcsán lásd alább.

18 Vö. AHL–DAVIS–POMEROY 1986, 2505–2510, hangsúlyozva, hogy a Canna-t közepontba állító narratív struktúra valószínűleg Silius saját ötlete, mégpedig talán a pharszaloszi csatára koncentrálo lucanusi eposz mintájára; DOMINIK 2006, 115–116; POMEROY 2010b, 31–32.

19 Tágabb értelemben az epizód részének tekinthető a római seregek VIII. énekét záró katalógusa és a csata következményeit tárgyaló, a X. ének végéig tartó szakasz is.

20 Érdekes szembeállítani a siliusi elbeszélés belső arányait Petrarca második pun háborúról szóló eposza, a kilenc énekből álló *Africa* cselekményével: a *Punicát* egyébként nem ismerő költő műve a háborúban elszenvedett súlyos római vereségeket nem, kiárólag Scipio észak-afrikai hadjáratát és a háborút lezáró *triumphust* beszéli el.

A ticinusi csata

A háború első éveiben (Kr. e. 218–216) a rómaiak fokozatosan egyre súlyosabb vereségeket szenvedtek az itáliai hadszíntéren a punokkal szemben. Hannibal először a Ticinus, majd a Trebia folyó mentén, azután a Trasimenus-tónál, végül Cannae-nál győzte le a római seregeket. E sorozat első tagjának, a 218 novemberében lezajlott ticinusi csatának a helye a római közösségi emlékezetben – amennyire a ránk maradt források alapján következtethetünk – meglehetősen ellentmondásos. A római irodalmi szövegek, nem számítva magát a *Punicát* és a második pun háború történetírói elbeszéléseit, a négy csata közül leggyakrabban (65 alkalommal) természetesen a cannae-it említik, és a trasimenusiról is viszonylag gyakran esik szó egyedül (13) vagy Cannae-vel együtt (5).²¹ Livius is éppen e két csata elbeszélését vezeti be vagy zárja emlékezetes voltuk hangsúlyozásával.²² A trebiai csatáról már ritkábban olvasunk: egyedül 3, Trasimenus és/vagy Cannae előzményeként 4 alkalommal. A ticinusi csatáról még kevesebb alkalommal: összesen kétszer esik szó.

Az egyik kérdéses szöveghelyen az idősebb Plinius a hírhedt Catilina híres ősnének, L. Sergiusnak a második pun háborúban tanúsított bátorságát és kitartását méltatva említi a csatát a másikkal együtt (*Nat. Hist.* VII.106), de az nem derül ki a szövegrészből, hogy Sergius az említett csatákban milyen szerepet játszott. Érdekesebb számunkra Valerius Maximus anekdotagyűjteményének egy részlete, ahol az elbeszélő a *pietas* példái között említi Scipio Africanust, aki a ticinusi csatában megmentette sebesült atyjának, a római sereg vezérének az életét (V.4,2):

Eadem pietas viribus suis inflammatum Africanum superiorem vixdum annos pubertatis ingressum ad opem patri in acie ferendam virili robore armavit: consulem enim eum apud Ticinum flumen adversis auspiciis cum Hannibale pugnantes, graviter saucium intercessu suo servavit, neque illum aut aetatis infirmitas aut militiae tirocinium aut infelicis proelii etiam veterano bellatori pertimescendus exitus interpellare valuit, quo minus

21 A megadott számok a PHI adatbázisban (latin.packhum.org; utolsó elérés: 2025.03.20) végrehajtott keresésen alapulnak.

22 Liv. XXII.7,1, 43,9 és 50,1. Vö. még XXIV.8,20, ahol egy beszédben Q. Fabius Maximus e két csatát szomorú, ugyanakkor hasznos tanulságokkal szolgáló példaként említi.

duplici gloria conspicuus coronam imperatore simul et patre ex ipsa morte raptó mereretur.

Ugyancsak a kötelességtudat (*pietas*) tüzelte fel minden erejével az idősebb Africanust, és tette képessé arra, hogy egy felnőtt férfi bátorságával siessen a csatában atyja segítségére, mikor még az ifjúkor küszöbét is alig lépte át. Közbeavatkozásával megmentette atyja életét, mikor az consulként kedvezőtlen előjelek közepette csatába bocsátkozott Hanniballal a Ticinus folyónál, és súlyosan megsebesült. Sem korából fakadóan csekély ereje, sem harctéri tapasztalatlansága, sem a kedvezőtlenül alakuló összecsapásnak még a veterán katonát is megrémítő végkimenetele nem tudta a fiút megakadályozni abban, hogy kétszeres dicsőséget aratva kiérdemelje a koszorút egyszerre hadvezére és atyja életének megmentéséért.

Az epizódról Polübiosz is beszámol, bár a csata helyszínét nem nevezi meg pontosan, és megemlíti azt is, hogy a történetet C. Laeliustól, Scipio közeli barátjától ismeri (X.3,3–6) – ebben a fázisban tehát a történetet még az assmanni kommunikatív emlékezet közvetíti. A másfél évszázaddal később író, vagyis már inkább a kommunikatívval szembeállított kulturális emlékezetet őrző Livius a maga részéről hitelesként fogadja el a történetet, de Coelius Antipaterre hivatkozva beszámol arról az alternatív hagyományról is, mely szerint nem a fia, hanem egy ligur rabszolga mentette meg az idősebb Scipio életét (XXI.46,7–10).²³ A történet jelentőségéről árulkodik, hogy a Livius egyes könyveinek rövid tartalmi összefoglalóját adó *Periochae* sem hagyja említetlenül (Liv. Per. 21).

A fent említett ellentmondás tehát abban ragadható meg, hogy maga a Ticinus menti csata egyrészt látványosan kevésbé kanonizálódott – ha egyáltalán – a római közösségi emlékezetben, hiszen a következő, külö-

23 A Scipio Africanus személyéhez köthető legendák kialakulásáról lásd Walbank (1967b, a ticinusi csatához kapcsolódó történetről: 59–61); a Polübiosz-helyhez WALBANK 1967a, *ad loc.* Az idősebb Scipio megmentését említi még a ticinusi csata elbeszélésekor Florus (I.22) és a késő antik Orosius (IV.14,6), valamint a helyszín és a csata megjelölése nélkül Seneca (*Ben.* III.33) és Statius (*Silvae* III.3,188–191). Plinius szerint a megmentésre nem a ticinusi, hanem a trebiai csatában került sor, az ifjabb Scipio pedig nem akarta elfogadni a Valerius Maximus által is említett kitüntetést, a *corona civicát* (*Nat. Hist.* XVI.14). A ticinusi csata és azon belül a Scipio-történet liviusi elbeszéléséről lásd JAEGER 1997, 137–141.

nösen a Trasimenus-tónál és Cannae-nál elszenvedett vereségek minden jel szerint elhomályosították az emléket.²⁴ A ticinusi csata ebben az értelemben annak is jó példája lehet, hogy a közösségi emlékezetet – csakúgy, mint a személyest – szükségszerűen a felejtés is alakítja. Az emlékezet lehetséges tárgyai közül a közösségnek válogatnia kell, és úgy biztosíthat kiemelt helyet egyeseknek, hogy másokat feledésre ítél, vagy legalábbis emlékezet és felejtés határvidékén jelöli ki a helyüket. Volt ugyanakkor a ticinusi csatának egyetlen mozzanata, a hadvezér és apa megmentése, mely értelemszerűen fontos szerepet játszott a Cornelius Scipiók nemzeti emlékezetében, a *pietas* római *exemplum*ainak sorába illesztve közvetetten pedig a római társadalom egészének közösségi emlékezetében is. A ticinusi csata nem mint súlyos római vereség, hanem mint egy dicső tett történeti kontextusa bizonyult emlékezésre méltónak. Végso soron maga az ifjabb Scipio tett róla, hogy így alakuljon: ha nem mentette volna meg az apját, akkor már ebben az első itáliai csatában is meghalt volna egy római konzul, így pedig a vereség maga súlyosabb, de egyben emlékezetesebb is lehetett volna.

Egy Livius-részlet különösen jól érzékelteti ezt. Kr. e. 211-ben, a ticinusi csata után hét évvel és közvetlenül atyja hispaniai halála után az ifjú Scipio vállalja a hadszíntér hadvezéri feladatainak ellátását. A hadjáratra készülve buzdító beszédet intéz katonáihoz, és ebben felsorolja, milyen veszteségeket szenvedtek el eddig a rómaiak a háborúban. Ezek közé tartoznak az első itáliai vereségek: „Trebis, Trasimenus, Cannae – mi egyebek ezek, mint lemészárolt római seregek és *consulok* emlékhelyei?”, teszi fel Scipio a szónoki kérdést (*Trebia Trasumennus Cannae quid aliud sunt quam monumenta occisorum exercituum consulumque Romanorum?*, XXVI.41,11). A liviusi Scipio szavait nemcsak az teszi érdekessé jelen kötet szempontjából, hogy a csaták helyszínei mint metaforikus emlékművek, illetve emlékezhelyek jelennek meg benne,²⁵ és hogy ezt az elbeszélő

24 Erről részletesen lásd még URSO 2003, aki hangsúlyozza (73–75), hogy a Silius utáni történetírók, Florusszal kezdve, már nagyobb jelentőséget kezdenek tulajdonítani a csatának, és önállóan, a trebiaitól elválasztva tárgyalják.

25 A korábbi csaták helyszínéről mint épített emlékmű hiányában is *monumentum*ként befogadható látványról a római irodalomban lásd REITZ-JOOSSE 2019; a historiográfiáról mint szöveges *monumentum*ról és a csaták adott esetben metaforikus nyomairól CLARK 2014, 29–37.

ráadásul egy szereplővel mondatja ki, hanem az is, hogy a ticinusi csata említés nélkül marad benne, és éppen Scipio hagyja említetlenül. Valószínűleg nem az a hallgatás oka, hogy a ticinusi csatát ő maga sem tartja emlékezetesnek; inkább arról lehet szó, hogy nem így, nem ebben a kontextusban akar emlékezni és másokat emlékeztetni rá. Az ő szemszögéből nézve a ticinusi csata nem feltétlenül vereség, melyben római hadsereget mészároltak le és *consulokat* öltek meg (mint a másik három említett csatában); lehet a hadvezér és atya megmentésének kontextusa is, és ha így nézzük, akkor az emlékezés szempontjából végső soron mellékesnek is bizonyulhat, hogy ezt a csatát a rómaiak történetesen elvesztették.

Az alábbiakban a ticinusi csatának a *Punica* IV. énekében olvasható elbeszélését tárgyalom. Silius a viszonylag hosszú, 345 soros epizódban (*Pun.* IV.135–479)²⁶ ezen ellentmondásos emlékezetű csata historiográfiai forrásokból örökölt rövidebb narratíváit jelentős mértékben átalakítva és kibővítve illeszti be saját művébe és az epikus hagyományba. Ezt az átalakítást olvashatjuk kísérletként arra, hogy miként lehetne a ticinusi csata egészének – nem csupán Scipio megmentésének – hangsúlyosabb szerepet adni a római közösségi emlékezetben, kijelölni e csata helyét és megfogalmazni jelentőségét Róma történetében, illetve más szóval: hogyan lehetne a Ticinust is a második pun háború emlékezhelyévé avatni. Mint látni fogjuk, a *Punica* elbeszélője három fő eszközt vet be ennek érdekében. Az első a gallok csatában játszott szerepének átalakítása, a második az egyes szereplők neve által sugallt szemantikai kapcsolatok kialakítása, a harmadik pedig a trójai-római múlt egy-egy epizódját felidéző narratív mintázatok alkalmazása.

26 Ezt megelőzi két, e helyütt nem tárgyalt jelenet: a hadvezérek beszédeinek összefoglalása (*Pun.* IV.58–80), valamint egy kétféleképpen is értelmezett jóslat (101–142). A beszédeket Polübiosz és őt követve Livius kifejezetten hosszan idézik a historiográfia műfaji hagyományainak jegyében (*Pol.* III.62–64; *Liv.* XXI.40–44); terjedelmükhöz képest feltűnően rövid azután maguknak a harci cselekményeknek az elbeszélése (*Pol.* III.65; *Liv.* XXI.45–46).

Gallok és rómaiak a Ticinusnál

Kik ellen vívták a Ticinus-folyó mentén az első itáliai csatát a rómaiak? Kézenfekvőnek tűnik a válasz: a punok ellen. A *Punicában* mégis bonyolultabb a helyzet. Hannibal és a pun csapatok természetesen szereplői a csatajelenetnek (IV.101–479), de először csak mintegy kétszáz sorral a harc megindulása után avatkoznak be a küzdelembe. Először ugyanis a galloké, pontosabban a boiusok törzséé a főszerep: *Boiorum ante alias Crixo duce mobilis ala | arietat in primos* („elsőként a mozgékony boius lovasság rohamozza meg Crixus vezetésével a mieink első sorait”, 148–149). Hannibal testvére, Mago majd csak akkor utasítja támadásra a pun csapatokat, amikor észreveszi, hogy vezérük halálával a gallok támadása kifulladt (311–313).

A Silius által a gallokra osztott szerep kifejezetten meglepheti az olvasót, ha az epikus elbeszélést a historiográfiai forrásokkal veti egybe. Polübiosz (III.40–41) és Livius (XXI.25) egyaránt beszámol arról, hogy két észak-itáliai gall törzs, a Silius által is megnevezett boiusok és az insuberek már Hannibal Pireneusokon való átkelésének hírére támadást indítottak a közeli római kolóniák ellen, Livius szerint „nem is a római nép ellen táplált régi gyűlöletből, hanem mert nagyon nehezményezték, hogy nemrég a Padus melléki gall területen két kolóniát alapítottunk” (*nec tam ob veteres in populum Romanum iras quam quod nuper circa Padum Placentiam Cremonamque colonias in agrum Gallicum deductas aegre patiebantur*, XXI.25,2). Livius azt is említi, hogy Itáliába érkezve Hannibal igyekezett a Rómával szemben amúgy is ellenséges észak-itáliai gallokat maga mellé állítani (XXI.39 és 45), ám a consul, az idősebb Scipio megjelenésének hatására a helyi törzsek kivártak az átpártolással (39). A ticinusi csatában Polübiosz és az ő megjegyzését szó szerint fordító Livius egyaránt a római oldalon tesz említést a gall lovasságról (ὁ μὲν οὖν Πόπλιος προθέμενος τοὺς ἀκοντιστὰς καὶ τοὺς ἄμα τοῦτοις Γαλατικοὺς ἵππεις, POL. III.65.5; *Scipio iaculatores et Gallos equites in fronte locat*, „Scipio a dárdavetőket és a gall lovasokat állította előre”, LIV. XXI.46.5). A két történetíró elbeszélése szerint a gallok majd csak az ütközetet követően fordulnak a rómaiak ellen (POL. III.67; LIV. XXI.48).

Silius felgyorsítja az elpártolás folyamatát, és ennek köszönhetően tűnhetnek fel a gallok a punok oldalán már a ticinusi csatában is.²⁷ Az elbeszélő mintha reflektálna is az események menetében eszközölt változtatásra (*Pun.* IV.189–191):

*Nec locus est Tyriis belli pugnaeve, sed omnem
Celticus implevit campum furor; irrita nulli
spicula torquentur, statque omne in corpore ferrum.*

A punoknak nem jutott hely a csatában: az egész csatamezőt a harcias gallok töltötték be. Egyikük sem hiába hajította el dárdáját: minden fegyver ellenséges katonák testébe fúródott.

A punoknak nem jut hely – nemcsak a csatatéren, hanem egyelőre a szövegben sem, minthogy az ő kárukra a galloknak ad teret az elbeszélő. A második pun háború első itáliai csatája az eposzban tehát két felvonásra osztható,²⁸ melyek közül az első lényegében nem más, mint egy, a történetírói hagyományból hiányzó római-gall ütközet. Miután három éneket szánt Hannibal hispaniai és galliai útjának, illetve az alpesi átkelésnek az elbeszélésére, Silius tovább késlelteti a közvetlen római-pun harc kibontakozását, még inkább fokozva a befogadó várakozásait.

Hannibalnak már a IV. ének elején, a csatát megelőzően sikerül szövetséget kötnie a gallokkal (45–50). Az elbeszélő ebben a szövegrészben nem nevezi meg őket, csupán „harcias törzsekről” (*armiferae ... gentes*, 45) beszél, akik az „ősi időkben” (*prisca inter tempora*, 45) egyszer már rátámadtak Itáliára, és egészen Rómáig jutottak (47–48). Ezekből az utalásokból kell kikövetkeztetnie az olvasónak, hogy a gallokról van szó.²⁹ Míg tehát Livius szerint az észak-itáliai gallok elpártolásához a szikrát a közelmúlt római kolóniaalapításai szolgáltatták (lásd fent), az epikus elbeszélő az előző század elejének legendás római-gall konfliktusát tekinti olyan pa-

27 A siliusi elbeszélés eltérését a liviusi forrástól többen is regisztrálják: HEYNACHER 1874, 24; SCHLICHTEISEN 1881, 78; NICOL 1936, 87. Heynacher és Nicol ebből arra következtetnek, hogy Silius általunk nem ismert forrást követ; NIEMANN 1975, 51 szerint nem szükséges ezt feltételeznünk; véleményével egyetérték.

28 NIEMANN 1975, 41.

29 Később már Hannibal és az elbeszélő is megnevezi őket mint keltákat: IV.63, 190.

ráznak, mely az elbeszélés jelenében is fellobbanthatja az ellenségeskedés lángját. A kettő persze nem zárja ki egymást, mégis figyelemre méltó, hogy a két szöveg ennyire látványosan eltérő hangsúllyal említi a közeli, illetve a távoli múltat mint az újabb gall–római konfliktus kiváltó okát.

A ticinusi csata újraírása lehetőséget ad az elbeszélőnek arra, hogy a második pun háborút az elbeszélő a római közösségi emlékezetben kitüntetett helyen álló krízissel, Róma gall ostromával állítsa párhuzamba.³⁰ Ebben az összefüggésben is vizsgálhatjuk a galloknak a ticinusi csatában adott új szerepet, melynek révén Silius lehetővé teszi olvasói számára, hogy a második pun háború historiográfiai hagyományban másként elbeszélte első itáliai csatáját a még korábbi római múlt híres-hírhedt fejezete tükrében értelmezzék újra, ezáltal szerveesebben illesztve be a római közösségi emlékezetbe. A gallok hagyományos szerepe nem más, mint hogy a rómaiak ellen harcoljanak, és végül alulmaradjanak. Ebben az értelmezésben tehát Silius nem tesz mást, mint hogy a gallok a karthágói oldalra való átállításával javítja a historiográfiai hagyományban talált, a közösségi emlékezettel nehezen összeegyeztethető hibát.

A jelen lévő gallok és rómaiak maguk is meg vannak győződve arról, hogy őseik harcát folytatják. Lássuk először is a gallok vezérét, az elbeszélő szerint a boiusok törzséhez tartozó³¹ Crixust bemutató sorokat (IV.150–156):

30 A gall ostrom és a pun háború(k) közti párhuzam máshol is megjelenik a *Punicában*: I.621–626 (az elbeszélő által leírt római Curiában egymás mellett láthatók kiállítva a gall ostrom és az azt követő római győzelem emlékei, valamint az első pun háborús győzelmet dokumentáló zsákmány; a jelenetről részletesen lásd az 1. fejezetet), II.33–35 (a Saguntumot ostromló Hannibal a part mellett hajózó római követeket gúnyosan emlékezteti az egykori gall ostromra), XII.583–586 (mielőtt Róma városa ellen vonulna, Hannibal a gall ostromra emlékeztetve buzdítja a katonáit). E jelenetekről lásd TIPPING 2010, 77–78.

31 IV.148–149 (lásd fent). Éppen erről a törzsről állította Polübiosz és Livius, hogy már korábban szembefordultak a rómaiakkal. Crixus boius származásának hangsúlyozása azonban csak látszólagosan oldja fel a *Punica* és a historiográfiai hagyomány között az imént felismert ellentmondást. A történetírók ugyanis, mint láttuk, kifejezetten a boiusokról nem tesznek említést a ticinusi csata kapcsán, a gallokról viszont igen – csakhogy mint római segédcsapatról. A *mobilis ala* (148) akár intertextuálisan is értelmezhető, utalásként arra, hogy a gallok nemcsak lovasscapatként, a csatamezőn mozgékonyak, hanem a háború elbeszéléseiben is könnyen átállíthatók az egyik oldalról a másikra.

*Ipse tumens atavi Brenni se stirpe ferebat
Crixus et in titulos Capitolia capta trahebat,
Tarpeioque iugo demens et vertice sacro
pensantes aurum Celtas umbone gerebat.
Colla viri fulvo radiabant lactea torque,
auro virgatae vestes, manicaeque rigeant
ex auro, et simili vibrabat crista metallo.*

Crixus hencegve Brennustól származtatta magát, és a Capitolium elfoglalásával büszkélkedett. Pajzsán a gallok voltak láthatók, amint a Tarpeiaszikla megszentelt csúcsán mérik az aranyat. Micsoda esztelenség! Fehér nyakán csillogott az arany nyakék; aranycsíkok díszítették ruháját, rideg aranyból volt a kesztyűje is, és sisakforgója is ugyanilyen fémből készült.

Crixus ruházatának leírása feltűnően hasonlít Brennus csapatának vergiliusi leírására Aeneas pajzsán: *aurea vestis, | virgatis lucent sagulis, tum lactea colla | auro innectuntur* („arany volt a ruhájuk, csillogott a csíkos köpenyük, tejfehér nyakukat aranydísz övezte”, *Aen.* VIII.659–661). A két leírás szövege közti hasonlóság Brennus és Crixus azonos etnikai identitásának intertextuális kifejező eszköze, a rokoni kapcsolatot illetően azonban a *Punica* szövege el is bizonytalanítja az olvasót. Az elbeszélő nem tényként említi Crixus és Brennus rokoni kapcsolatát, inkább azt hangsúlyozza, hogy az esztelenül hencegő gall vezér erre az identitásra építi önreprezentációját (*tumens ... se ... ferebat ... demens*).

Nem tudjuk meg, hogy Crixus állítása a *Punica* költői világában megfelel-e a valóságnak, mindenesetre Brennus – amint azt egyébként Silius is tudja (I.624, VI.555) – a senonok törzsének az élén állt, míg Crixus a boiusokat vezeti csatába a Ticinusnál.³² Ez az ellentmondás az interpretáció szempontjából egy Propertius-sorral összevetve válik különösen érdekessé. A költeményei IV. könyvében római hagyományokat feldolgozó, a 10. elégiában pedig a *spolia opima* hagyományáról író költő szerint egy másik gall vezér, a szintén nem senon, hanem insuber Virdomarus ugyancsak „azzal kérkedett, hogy magától Brennustól származik” (*genus*

32 SPALTENSTEIN 1986, ad IV.150, aki ezt Siliusnak a Ticinus-jelenetben többször is elkövetett tévedéseként kezeli.

hic Brenno iactabat ab ipso, IV.10,41).³³ Propertius a Kr. e. 222-ben, csupán néhány évvel a második pun háború kitörése előtt lezajlott clastidiumi csatára utal e helyütt, melyben M. Claudius Marcellus az ellenséges vezér megölésével és fegyverzetének megszerzésével a hagyomány szerint a római hadvezérek közül harmadikként tett szert a *spolia opima* dicsőségére. Silius és Propertius tehát egyaránt olyan gall vezérekről írnak, akik más törzsek tagjai ugyan, de azzal büszkélkednek, hogy Brennus leszármazottai, és mindketten a 3. század végén, néhány év eltéréssel vesznek részt egy rómaiak elleni csatában.

Természetesen nem tekinthetjük ezeket a költői megjegyzéseket történeti forrásnak, azt azonban megfigyelhetjük rajtuk keresztül, hogy miként vetítik ki a tárgyalt latin szövegek a római közösségi emlékezet egyes elemeit magukra a gallokra, hogy aztán rögtön mint alaptalan propagandát telessék kritika tárgyává. Az egymással intertextuális kapcsolatba hozott Silius- és Propertius-hely egyaránt azt implikálja ugyanis, hogy létezik a törzsi szinten túllépő, közös gall identitás, és hogy annak alakításában az egykori ostrom ugyanolyan központi szerepet játszik, mint a római közösségi emlékezetben. Aki a rómaiakra támad, az Brennus utódjának tekinti magát, akármelyik gall törzshöz tartozzon is, mint ahogyan az Ady-vers költői énje Dózsa György unokájaként határozza meg magát. Csakhogy a tárgyalt szövegek éppen e rokonságot kérdőjelezik meg, amikor hencseregést, vagy legalábbis túlzó büszkélkedést emlegetnek ezzel összefüggésben. Silius másutt a gall nép egészét hetvenkedőnek minősíti (*vaniloquum Celtae genus*, *Pun.* VIII.17). Ha Crixus és Virdomarus igazi, méltó leszármazottai lennének Brennusnak, akkor nekik fel kellene dűlniük Róma városát, ám ez nem fog sikerülni nekik.

Római szemmel nézve ugyancsak gyanúsak tűnhet Crixus családi dicsőségstáblája. A *Capitolia capta* és a *vertice sacro* kifejezéseket (IV.151–152) nehéz volna másként értenünk, mint hogy Crixus szerint a gallok az egész várost, benne a Capitoliumot is elfoglalták annak idején. A jelek szerint tehát a gallok a *Punica* költői világában a maguk szempontjából nézve dicsőségesebb változatban őrizték meg az egykori ostrom emlékét – hiszen

33 SPALTENSTEIN 1986, *ad* IV.150. A Propertius-sort több szövegkritikai probléma is terheli, melyekről részletesen lásd GOOLD 1988, 31 és HEYWORTH 2007, 499–500, akik itt tárgyalt Silius-szöveghelyet is említik párhuzamként.

a legenda legelterjedtebb római variánsa szerint a várost ugyan elfoglalták, de a Capitolium védői mindvégig kitartottak. A *tumens* és a *demens* jelzőkkel a siliusi elbeszélő rögtön meg is nyugtatja a római olvasókat: a Capitolium elfoglalásáról szóló variáns nem kevésbé túlzó és hencegő, mint az, ahogyan Crixus Brennus utódjának állítja be magát.

A hencegő gall vezért végül utoléri a végzet, amikor szembekerül az idősebb Scipióval (IV.259–299). Először Crixus hajítja el a dárdáját, a következő szavakkal inzultálva ellenfelét (279–281):

*Nemone incensae captaeque superfuit urbi,
ut tibi, quas Brenni populus ferremus in arma,
narraret, dextras? disce en nunc!*

Tényleg nem élte túl senki város felgyújtását és elfoglalását, hogy elmondhassa neked, Brennus népeként milyen erővel szálltunk harcba? Hát akkor tudd meg most!

Crixus ezúttal nem kifejezetten a Capitolium, hanem a város elfoglalására hivatkozik. Ez jelenthetné akár azt is, hogy csak a várost foglalták el, a fellegrárat nem, ám valójában Crixus még tovább fokozza a tétet. Amikor ugyanis azt mondja, hogy annak idején senki sem maradt élve Rómában, aki az utókorra hagyományozhatta volna a tudást a gallok erejéről és bátorságáról, akkor közvetve nem kevesebbet állít, mint hogy nincs kontinuitás a gall ostrom és a pun háborúk idején élő rómaiak között. Korábban az olvasó kérdőjelezhetette meg, hogy Crixus a szó szoros értelmében Brennus leszármazottja-e; most Crixus gyanúsítja meg hasonlóképpen Scipiót. A római vezér nemcsak az egyébként célt tévesztő fegyveres támadásra, hanem a verbális agresszióra is válaszol (286–288):

*Ferre haec umbris proavoque memento,
quam procul occumbas Tarpeia sede, tibi que
haud licitum sacri Capitolia cernere montis.*

Ne feledd majd elmondani az alvilági árnyaknak és ősdönek, hogy *te* milyen távol haltál meg a Tarpeia-sziklától, s hogy *neked* nem adatott meg, hogy megpillantsd a Capitolium szent dombját!

A *proavo* szóval Scipio elismeri – vagy legalábbis úgy tesz, mintha elismerné – Crixus és Brennus rokonságát, de csak azért, hogy ellenfelét híres ősehez méltatlannak, és ebben az értelemben nem is igazi leszármazottjának állítsa be. Az alliteráló *Capitolia cernere* valószínűleg nem más, mint Scipio válasza Crixus hencegésére a *Capitolia captával*. Scipio szavai nemcsak arra utalnak, hogy Crixus nem fogja meglátni a Capitoliumot, hanem arra is célozhatnak, hogy valójában Brennus „csúcsteljesítménye” sem a fellegvár elfoglalása, hanem csupán megpillantása volt.³⁴ A *Capitolia cernere* nemcsak arról tanúskodik tehát, hogy miként ismeri Scipio a történetet, hanem arról is, hogy milyen változatban akarja emlékeztetni rá Crixust. Az ellenfél verbális inzultálásának eszköze a híres ősteljesítményének kisebbitése.

Crixus halálával zárul a ticinusi csata siliusi elbeszélésének első felvonása. Ebben az első felvonásban a rómaiak győznek: Crixus ugyan sokakat megöl ariszteiája során (néhányukról alább még esik szó),³⁵ de aztán Scipio megjelenése kiegyenlíti az erőviszonyokat, amikor pedig megöli Crixust, a vezér nélkül maradó gallok támadása kifulladás (IV.311–312). Csak ezután avatkozik be maga Hannibal a pun csapatok élén a harcba, és kezdődik el a ticinusi csata többé-kevésbé úgy, ahogyan a történeti forrásokból egyébként ismerjük. A *Punica* elbeszélője tehát azáltal, hogy a gallokat a polübioszi és liviusi beszámolóktól eltérve a punok oldalán szerepelteti, és elsőként épp velük indíttat rohamot, lehetőséget ad a rómaiaknak, hogy még mielőtt elszenvednék első vereségüket, egy győzelmet is arassanak, még ha az csupán taktikai jelentőségű is. Ha a pun vezérrel egyelőre nem tudnak is hatékonyan szembeszállni, legalább az ősi ellenség, a gallok jelentette veszedelmet sikerrel hárítják el.

Ha a második pun háború első éveiben elszenvedett római vereségek győzelmet megelőlegező vereségeknek nevezhetők, akkor a ticinusi csa-

34 Az ének vége felé az elbeszélő Hannibal esetében is a *Capitolia cernere* kifejezést használja. A pun vezér, „megelégszik azzal, ha győztesként láthatja az utat, mely a Capitoliumra vezet” (*satque putat lucis, Capitolia cernere victor | qua petat*, IV.758–759), de a narrátor rögtön közli azt is, hogy a látványban, melyre vágyik, nem lesz része (762). A Rómából száműzetésbe induló Ovidius is felidézi, éjszaka „hogyan nézte a Capitoliumot” (*Capitolia cernens, Tristia* I.3,29). A város szakrális központjának látványa (szembeállítva annak elfoglalásával vagy meglátogatásával) tehát mindkét szövegben a Rómától való elválasztottság szimbóluma.

35 Crixus ariszteiájának narratológiai elemzéséhez lásd SCHEDEL 2022, ad IV.175–188.

ta első felvonása a *Punicában* e narratív struktúra inverz leképezése az elbeszélés alacsonyabb szintjén: egy győzelmet megelőlegező vereséget előkészítő győzelem. A vereségek a Ticinusnál és a következő csatákban arról biztosítják a befogadót, hogy a rómaiak a pillanatnyi nehézségek ellenére képesek lesznek végső győzelmet aratni. A gallok elleni győzelem a ticinusi csata első felvonásában ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy egy-egy apró kezdeti siker elbizakodottsághoz, és ezáltal későbbi, súlyosabb vereségekhez vezethet. Crixus sokakat megöl, de végül meghal; a rómaiak legyőzik a gallokat, de végül veszítenek a Ticinusnál; a punok ugyan sokáig győzelemre állnak a háborúban, végül mégis ők veszítenek. A hadiszerencse mindkét oldalon forgandó. A győzelemből vereség, vereségből győzelem ritmusa alapozza meg tehát a háború logikáját a *Punicában*, és a gallok átállításával a karthágói oldalra a narrátor még erőteljesebben érzékelteti ezt a logikát a ticinusi csata elbeszélésében is, szorosabban integrálva ezt a történeti hagyományban marginális jelentőségűnek tekintett ütközetet a második pun háború legendás narratívájába.

A gall ostrom narratívái a *Punicában*

Ezen a ponton röviden meg kell szakítanunk a ticinusi csata tárgyalását, hogy szemügyre vegyük a *Punica* néhány további részletét, ahol Róma gall ostromát idézi fel a narrátor vagy egy-egy szereplő. A történet legismertebb, Livius által részletesen elbeszélte variánsa szerint (V.39–49) a gallok Róma városának legnagyobb részét elfoglalták, a Capitoliumon azonban kitartottak a védők M. Manlius Capitolinus vezetésével.³⁶ Iuno szent lúdjai gágogásukkal elárulták a fellegr ellen támadásra készülő gallok közeledését, így sikerült visszaverni őket. Az ostrom tovább zajlott, és a rómaiak beleegyeztek, hogy ezer fontnyi arannyal váltják meg városuk szabadságát. A gallok azonban hamis súlyokkal mérték le az aranyat, amit a római katonai tribunus felháborodottan szóvá is tett. A gall vezér ekkor dühösen a kardját is rádobta a mérlegre, emlékeztetve a rómaiakat, hogy ki rendelkezik a katonai túlerővel. Újra elkezdték lemérni az aranyat, köz-

36 A gall ostrommal kapcsolatos hagyományokról lásd HORSFALL 1981; UNGERN-STERNBERG 2000; ROSENBERGER 2003; TAKÁCS 2008, 81–85, 91–94.

ben azonban megérkezett Rómába a *dictator*, Camillus, aki félbeszakította a váltságdíjról szóló egyezkedést, és két ütközetben elűzte a gallokat. Diadalmenetben vonult be a városba, a katonák pedig új Romulusként, a haza atyjaként, a város második megalapítójaként ünnepelték.³⁷

Az 1. fejezetben már tárgyaltam a szenátusi ülésterem leírását, melyet a gall ostromra emlékeztető tárgyak is díszítettek (I.624–626):

*Hic galeae Senonum pensatique improbus auri
arbiter ensis inest, Gallisque ex arce fugatis
arma revertentis pompa gestata Camilli.*

Itt vannak kiállítva a szénón [gall] sisakok; a hitvány kard, mely eldöntötte a váltságdíjul fizetett arany mérése körüli vitát; a fegyverek, melyeket a városba visszatérő Camillus diadalmenetében körbehordoztak, miután kiűzték a gallokat a fellegvárból.

E siliusi összefoglaló egyik eleme nehezen egyeztethető össze a történet liviusi variánsával. A *Gallis ex arce fugatis* ugyanis a történetnek inkább egy olyan változatát körvonalazza, mely szerint a gallok igenis elfoglalták a Capitoliumot, illetve az ott található fellegvárat, mielőtt a hazatérő Camillus csapataitól vereséget szenvedtek volna. Ez a variáns, ha kevésbé elterjedt is, mint a patrióta liviusi változat, nem volt ismeretlen Rómában: nyomát felismerhetjük talán egy Ennius-töredékben és Lucanusnál is.³⁸ A *Punicá*ban olvasható megfogalmazás ezzel együtt is váratlan. A római győzelmeket a kiállított zsákmány segítségével felidéző emlékezhelyen sokkal inkább számítanánk a gall ostromot római szempontból nézve kedvezőbbben elbeszélő variánsnak a felbukkanására. Kérdés persze, hogy a tárgyalt kifejezést fokalizáltnak tekinthetjük-e. A tét nem kisebb, mint

37 Vö. MILES 1988 a Romulus tettét idéző további „városalapítók” (*conditores*) szerepéről Liviusnál.

38 *Qua Galli furtim noctu summa arcis adorti | moenia concubia vigilesque repente cruentant* (ENN. *Ann. fr.* 227 Skutsch), *Tarpeia sede perusta* (LUC. *Phars.* V.27), *Tarpeiam <...> cum fregerit arcem | Brennus* (LUC. *fr.* 12 Morel). E szöveghelyekről és a Capitolium gall elfoglalásának feltételezhető hagyományáról bővebben lásd SKUTSCH 1968. Tacitus a liviusi variánsnak megfelelően idézi fel a gall ostromot a capitoliumi Iuppi-ter-templom Kr. u. 69-es leégésével összefüggésben (*Hist.* III.72).

hogy a siliusi költői világ szereplőiként értett rómaiak, a szenátusi ülésteremben látható hadizsákmány összegyűjtői és egyben ideális nézői is a Capitolium elfoglalására emlékeznek-e, vagy pedig meglepődnének és felháborodnának, ha hallanák az elbeszélő szavait, melyekkel leleplezi közösségi emlékezetük múltat megszépítő jellegét. A *Punica* szövege mindkét értelmezést lehetővé teszi.

Nem mellékes, hogy Manlius szerepéről teljes mértékben hallgat az elbeszélő. A Capitolium védelme olyan eleme a történetnek (akár a liviusi variánsnak is), melyet eleve nehéz volna megjeleníteni az üléstermet díszítő különféle zsákmányok szolgáltatta győzelmi kontextusban; ráadásul, ha a Capitoliumot végül elfoglalták a gallok, akkor Manliusnak lényegében semmilyen emlékezetes szerep nem jut, csak a felmentő sereget vezető Camillusnak. A közösségi emlékezet szempontjából tovább bonyolítja végül a helyzetet az, hogy a hagyomány szerint Manliust néhány évvel a gall ostrom után elítélték azzal a váddal, hogy egyeduralomra tör (Liv. VI.11–20). Halálbüntetését emlékezeti szankciók is kísérték: a Capitoliumon álló házát lerombolták, a Manliusok nemzetsége pedig arról rendelkezett, hogy tagjai a jövőben ne viseljék a Marcus *praenomen*. Az epikus szöveg a maga eszközeivel mintegy megismétli a büntetés ezen aktusait, amikor nem tesz említést Manliusról, megtagadva tőle az akár egyetlen sornyi hírnevet is. A *Punica* világában a gallokat elűző és diadalmenetet tartó Camillus lesz így a történet egyetlen római hőse: ő nyeri a közösségi emlékezetben elfoglalt helyért folytatott rivalizálást.³⁹

A gall ostromról a II. ének elején esik szó ismét. Hannibal emlékezteti gúnyosan a Saguntum ostromának befejezését követelő római követeket egykori szégyenükre: mint mondja, ezúttal hiába vonulnak vissza a fellegrvárba (*migretis in arcem*), mert ha elfogta őket (*capti*), arannyal sem fogják tudni megváltani szabadságukat (33–35). A XII. énekben a Róma városa elleni rohamot megelőzően buzdítja katonáit hasonlóképpen: „olyan vá-

39 Vergiliusnál éppen fordítva történik: Aeneas pajzsán Manliust és a Capitolium védőit látjuk, Camillust azonban nem (*Aen.* VIII.652–662; Manliusszal együtt Camillust is említi azonban Anchises a hősök felvonulásában: VI.825). Camillusról és Manliusról mint riválisokról lásd JAEGER 1993 és NEEL 2015, 207–220; a Camillus-legenda kialakulásáról BRUUN 2000; Manlius elítéléséről MUSTAKALLIO 1994, 48–58; a római emlékezeti szankciókról általában FLOWER 2006, Manliusról 48–49. A Manlius-történet topográfiai vonatkozásait tárgyalja WISEMAN 1979.

rost készültök elfoglalni, melybe egykor a gallok ezrei törtek be, és amely hozzá is szokott már, hogy elfoglalják” (*intratam Senonum capietis milibus urbem | adsuetamque capi*, 583–584). Hannibal ezekben a beszédeiben nem foglal egyértelműen állást a Capitolium elfoglalását illetően (az előbbi mintha inkább a történet liviusi variánsával volna összeegyeztethető). Az ostromról a VI. énekben is olvasunk. A Trasimenus-tavi vereségről értesülve „a megrémült rómaiaknak eszébe jut az alliai csata, a szörnyűséges gallok és az elfoglalt fellegvár látványa” (*Allia et infandi Senones captaeque recursat | attonitis arcis facies*, VI.555–556). Nyilvánvalóan attól tartanak, hogy miként egykor a gallok, a punok is napokon belül Rómába érnek és elfoglalják a várost, benne a fellegvárral (*captae ... arcis*). A kérdés csupán az – de egyértelmű választ a szöveg ismét nem ad rá –, hogy a fellegvár elfoglalásától való félelmük hatására értelmezik át a múltat a jelen tükrében, a kilátástalannak tűnő helyzet íratja újra velük sötétebb változatban a gall ostromra vonatkozó hagyományt, vagy pedig eleve így (is) emlékeznek a gall ostromra, szemben a liviusi hagyománnyal, és ez fokozza még tovább a jelenlegi helyzetben érzett félelmeiket.

Tanulságosak az értelmezői reakciók. Skutsch, aki rövid tanulmányában inkább a római történeti hagyomány alakulására, mint a *Punica* értelmezésére koncentrál, valamint őt követve Feeney is úgy véli, hogy Silius a gall ostrom történetének korai, vagyis a jól ismert liviusi változatnál korábbi, az említett Ennius-töredékben is tetten érhető variánsát őrzi meg a tárgyalt jelenetekben.⁴⁰ Spaltenstein ezzel szemben mindent megtesz, hogy a Silius-helyeket összeegyeztesse a történet liviusi variánsával. Szerinte arról van szó, hogy az elbeszélő csupán „megközelítő topográfiai pontossággal”, *pars pro toto* használja az *arx* és a *Capitolium* szavakat Róma városának jelölésére (mint ahogyan a Palatium is Róma egészét szimbolizálta a *prooemiumban*), de nem akarja azt sugallni, hogy a gallok elfoglalták volna a fellegvárat. Spaltenstein még a Crixus által szlogenként hangoztatott *Capitolia capta* gall hencegésként való, eléggé kézenfekvőnek tűnő értelmezését is „esetlegesnek” minősíti.⁴¹ Mintha elképzelhetetlen volna számára, hogy a második pun háborút mint a megingathatatlan római kitartás példáját, a római nép történetének „legnagyszerűbb óráját”

40 SKUTSCH 1968; FEENEY 1982, *ad Pun.* I.624–626; vö. TAKÁCS 2008, 92–93.

41 SPALTENSTEIN 1986, *ad I.624*, IV.151, VI.555.

elbeszélő eposz narrátora esetleg a rómaiak szempontjából kedvezőtlenebb, szegényletesebb változatban emlékszik és emlékezteti olvasóit a gall ostromra.

Skutsch és Feeney, illetve Spaltenstein ellentétes következtetésekre jutnak, de egyaránt rögzíteni igyekeznek a szöveg jelentését. Értelmezésünket azonban alapozhatjuk a jelentés bizonytalanságának elfogadására is, és jelentésképző erőt tulajdoníthatunk a közismert, liviusi variáns és a siliusi megfogalmazások közti feszültségnek. A Silius-szöveg az I. ének végén először elbizonytalanítja olvasóit az *ex arce fugatis* kifejezéssel; a IV. énekben, a ticinusi csata elbeszélésében aztán a *Capitolia capta* gall szlogenként való felmutatásával megnyugtatja az olvasókat, hogy a fellegvár elfoglalásának története nem több, mint hetvenkedés az ellenség részéről; végül azonban a VI. énekben a Capitolium elfoglalásáról ismét mint a rómaiak által ismert történetvariánsról tesz említést. Egyvalamit kerül el mindvégig Silius: azt, hogy mindentudó narrátorként megmondja, hogyan zajlott *valójában* a híres ostrom. Megelégszik azzal, hogy példaként felmutatva érzékeltesse vele: a kollektív emlékezetben őrzött történetek a szó tágabb értelmében vett mítoszokként jellemzően nem egyetlen, hanem többféle variánsban hagyományozódnak, hol egymást kiegészítve, hol egymással versengve attól függően, hogy milyen emlékezeti közösségekhez és emlékezhelyekhez köthetők, illetve hogy milyen kontextusban idézik fel őket.

Kitalált hősök és Róma királyai

Most már folytathatjuk a csata siliusi elbeszélésének félbeszakított ismertetését. A gallok szerepének megváltoztatása nem az egyetlen eszköz, melynek segítségével a *Punica* elbeszélője a ticinusi ütközetet, és azon belül is annak első felvonását szorosabb kapcsolatba hozza a római múlttal. A Ticinusnál több olyan harcos is szerephez jut a rómaiak oldalán, akinek a neve a város korai történetét, illetve az alapítás előtörténetét idézi fel. A névhasonlóság egyben interpretációs lehetőség is: a ticinusi csatában harcoló rómaiak tetteit híres elődjük legendás életrajzának tükrében is értelmezhetjük.

Az epikus narrátorok jellemzően máshogyan beszélik el a csatákat, mint a történetírók.⁴² Utóbbiak a csaták makroszintjére koncentrálnak: szereplőik általában katonai egységek, seregszárnyak, és legfeljebb a hadvezéreket, alvezéreiket, esetleg egy-egy kivételes teljesítmény miatt kiemelt katonát nevesítenek. Ezzel szemben az epikus elbeszélők a homéroszi hagyományt követve jellemzően mikroszinten, párharcok sorozataként beszélik el a csatákat, következésképpen nevet kell adniuk a történeti források által nem említett, fiktív hőseiknek. A névadás poétikáját a római epikában eddig leginkább Vergilius *Aeneis*e kapcsán vizsgálták, legyen szó etimologizáló szójátékokról vagy a név és a szövegkörnyezetében előforduló szavak közti szemantikai kapcsolatokról.⁴³ Az *Aeneis* és az Augustus-kori római közösségi emlékezet viszonya, továbbá az itt tárgyalt Silius-epizód szempontjából is különösen érdekes azoknak a hősöknek – gyakran csupán egy vagy néhány sor erejéig említett mellékszereplőknek⁴⁴ – a vergiliusi kezelése, akiket az elbeszélő egy-egy római nemzetség névadó ősatyjaként említ.⁴⁵ Ezen aitiologikus költői eljárás legfontosabb példáját Aeneas fia, Ascanius szolgáltatja, akinek Iuppiter az I. énekben ünnepélyesen a Iulus nevet adja Venusnak adott jóslatában (*Aen.* I.267–268), hogy aztán néhány sorral később már a *gens Iulia* névadó őseként említhesse: *Caesar | ... | Iulius, a magno demissum nomen Iulo* („Iulius Caesar, aki a nagy Iulustól örökölte nevét”, 286–288).

A költői névadás hasonló technikáit Silius is alkalmazza. A jelenséget részletesen McGuire elsősorban a cannae-i csata elbeszélésére és az azt megelőző katalógusra koncentrálna vizsgálta. Mint írja, a *Punica* szövege összesen 155 római harcost említ név szerint az epizódban, közülük 84-et említenek a történeti források, ám ezeknek is valamivel több mint a felét

42 A csaták elbeszélésének műfaji sajátosságairól lásd ASH 2002; LONDON 2017; Caesar, Sallustius és Tacitus csatajeleneteinek retorikájáról GERLINGER 2008; a homéroszi csatajelenetek narratív stratégiájáról FENIK 1968 és legutóbb CLAY 2011.

43 SAUNDERS 1940 a vergiliusi elbeszélő által választott nevek lehetséges irodalmi forrásait tárgyalja; O'HARA 1996 a költői szójátékok hagyománya felől vizsgálja az *Aeneis*t; PASCHALIS 1997 a szereplők neve által sugallt szemantikai kapcsolatokat tárja fel. Vö. még REED 2007, 5–6 és *passim*.

44 A mellékszereplők vergiliusi kezeléséről, illetve a nekik jutó néhány sor és a (sír)epigramma műfaja közti lehetséges kapcsolatokról lásd DINTER 2005.

45 A római nemzetségek eredetmítoszainak késő köztársaságkori alakulásáról (Vergiliusnál és másutt) lásd WISEMAN 1974.

nem kifejezetten a második pun háborúval kapcsolatban.⁴⁶ McGuire arra a megállapításra jut, hogy költői névadás Siliusnál jellemzően proleptikus hatást kelt, éspedig mindenekelőtt a Kr. e. és Kr. u. 1. század római polgárháborúit idézi fel. A Cannae-nál harcolók között találunk többek között Sullát, Tulliuszt, Brutust, vagyis a későbbi diktátor, a szónok és politikus Cicero, valamint a Caesar-gyilkos névrokonait; továbbá harcol a csatában egy Galba és egy Piso is, a Kr. u. 68. év egyik császárának, valamint a Nero elleni összeesküvést szervező szenátornak, egyben Galba kiszemelt utódjának a névrokona. A siliusi elbeszélő McGuire értelmezése szerint éppen a második pun háború mélypontját jelentő csata elbeszélése közben figyelmezteti tehát olvasóit arra, hogy a háborúban végül elért győzelem sem biztosít Róma számára gondtalan jövőt: később is szembe kell majd nézni krízishelyzetekkel, és a római politikai berendezkedés bizonyos negatív folyamatai épp a Hannibal elleni háborúban elért győzelemre vezethetők vissza.

A vizsgált nevek között azonban akadnak olyanok is, melyek nemcsak Róma jövőjét, hanem múltját is felidézhetik: a már említett Tullius neve Róma hatodik királyát, Servius Tulliuszt, a *gens Tullia* legendás ősatyját (vagy akár Tullus Hostiliust), Brutusé pedig a Caesar-gyilkos szintén zsarnokölő őst, a köztársaság alapító hérószát. A prolepszis mellett az analepszisnek is juthat tehát szerep a siliusi névadásban. A ticinusi csata elbeszélésében is hasonló, Róma korai történetét felidéző nevekről olvashatunk, amikor egymáshoz rendkívül közel említ az elbeszélő három ismerős nevű római harcost. Kettejüket, Tullust és Remulust maga Crixus öli meg aristeiája során, a harmadikat, Quiriniust pedig két másik gall harcos (IV.181–188).

*Idem sanguinea Venuli cervice revellens
sternit praecipitem tepido te, Farfare, telo
et te sub gelido nutritum, Tulle, Velino,
egregium Ausoniae decus ac memorabile nomen,
si dent fata moras aut servant foedera Poeni,
tum Remulum atque, olim celeberrima nomina bello,*

46 MCGUIRE 1995.

*Tiburtis Magios Hispellatemque Metaurum
et Clanium dubia meditantem cuspide vulnus.*

A Venulus vérző nyakából kihúzott és még vértől meleg fegyverével földre terített téged is, Farfarus, és téged, Tullus, aki a jeges vizű Velinus mellett nevelkedtél: Itália kiváló dicsőségét és egy emlékezetes nevet – az lehettél volna, ha a sors több időt ad, vagy ha a punok betartják a békeszerződést. Aztán Crixus megölte Remulust, majd egykor híres nevű harcosokat: a Magiusokat Tiburból, a hispellumi Metaurust és Claniust; alig tudta eldönteni, kit is sebezzen meg dárdájával.

A szabin földről érkező Tullus kifejezetten kevésbé hősieks bemutatásban részesül. Az elbeszélő épp csak bejelenti a halálát, nem tudunk meg semmit arról, hogyan harcolt, miként zajlott le Crixusszal folytatott küzdelme. Mintha Tullus semmilyen ellenállást nem tudna kifejteni. Éppen ezért váratlan és ironikus, ahogyan jellemzése mégis folytatódik a 184. sorban. Tullus „Itália büszkesége és híres név”, csakhogy nevét nem találjuk meg a háborúval kapcsolatos forrásokban. Három sornyi hírnevét kizárólag a *Punica* elbeszélőjének köszönheti, aki ráadásul a következő sorban egy alternatív történelem lehetőségét⁴⁷ felvillantó feltételes mondatlalt azt mintegy vissza is veszi tőle: Tullus híres névvé válhatott volna, ha a sors és a történelmi körülmények engedik. Ha azonban Karthágó betartotta volna a békeszerződést, akkor nem is került volna sor a második pun háborúra. Lehet, hogy Tullus híres politikussá válna békeidőben, háborúban viszont csak a veszteséglistára tud felkerülni.⁴⁸ A Tullus persze valóban emlékezetes név, ebben az elbeszélőnek igaza van, csak épp nem annyira a *Punicá*ban szereplő harcosnak, hanem Róma harmadik királyának, Tullus Hostiliusnak a nevéként. Utóbbira a hagyomány valóban úgy

47 A kontrafaktuális feltételes kijelentésekről Siliusnál és az epikus hagyományban lásd COWAN 2010; vö. SCHEDEL 2022, ad IV.184–185.

48 Az emberi és természetfeletti erőknél az egyén sorsának alakulására gyakorolt befolyását e sorok kapcsán más összefüggésben, a *fatum*-koncepció kapcsán tárgyalja KISSEL 1979, 62. A közvetett kritika tárgyává tett Tullus ugyanakkor számíthat az elbeszélő együttérzésére: Silius ugyanis, miként tette a 182. sorban Farfarus esetében, ezúttal is az aposztrophé jellemzően elbeszélői szimpátiát kifejező alakzatával élve számol be a haláláról.

emlékszik, többek között épp a Hostilius név révén, mint harcias királyra. A *memorabile nomen* tehát önreflexív módon utal a Tullus névben rejlő történeti asszociációra: a ticinusi csatában harcoló katona nemcsak (vagy nem is elsősorban) „emlékezetes”, hanem egyúttal a „múltra is emlékeztes” nevet visel.

Van azonban, aki még Tullusnál is rosszabbul jár, ami az epikus hírnevet illeti. Crixus következő áldozatáról, Remulusról a névén túl semmit nem tudunk meg, ráadásul még ez a név is csonkán hangzik el a szövegben az *elisio* miatt (*tum Remul[um] atque*, IV.186).⁴⁹ Amilyen csekély teret kap azonban Remulus a *Punica* szövegében, neve annyira érdekes asszociációkat kelt. Azonos nevű harcosokkal Vergilius *Aeneis*ében is találkozunk. Közülük kétségtelenül a legfontosabb és legemlékezetesebb nem más, mint Numanus Remulus, Turnus sógora, aki Ascaniusszal kerül szembe a csatatéren (IX.590–637).⁵⁰ Etnikai előítéletektől fűtött beszédében elpuhultsággal vádolja keleties öltözékű ellenfelét, és dicséri a kemény fából faragott itáliaiakat. A verbális inzultusra Ascanius hatásos választ ad: egyetlen dárdahajítással megöli a hencegő Remulust.⁵¹ Ez a vergiliusi intertextus nem kelt optimista várakozásokat a siliusi harcos jövőjét illetően sem.

Remulus neve már Vergiliusnál sem áthallások nélküli.⁵² A Remulus nem más, mint a Róma alapításának dicsőségétől eleső Remus nevének kicsinyítő képzős alakja, melyet ugyanakkor éppen ez a képző tesz a városalapító Romulus névvel is igencsak hasonlatossá – vagyis a Remulus név a híres testvérpár neveinek vegyítéseként is olvasható. Numanus Remulus esetében kétségtelenül a Remus névvel való hasonlóság lehet az értelmezés alapja: a vergiliusi harcos is épp egy frissen épült falról, a trójai tábornak körülvéző védműről beszél lekicsinylően beszéde első soraiban (*Aen.* IX.598–599). A lehetséges utalások sora azonban tovább is folytat-

49 Mint SCHEDEL 2022, *ad* IV.186–188 megjegyzi, ez az ariszteia legrövidebben összefoglalt, ugyanakkor legtöbb itáliai áldozatot említő szakasza.

50 Két névrokona van Vergiliusnál. A trójai Orsilochus Remulus lovát célozza meg dárdájával, mivel őt magát nem meri megtámadni; a sebesült ló ledobja a hátáról lovasát, aki a földre zuhan, és többet nem hallunk róla (*Aen.* XI.636–640). A Nisus és Euryalus éjszakai küldetése során szerzett zsákmány része Rhamnes medálja és aranyozott öve, melyet egykor a tiburi Remulus kapott ajándékba, és később Rhamneshez került (IX.359–364).

51 A Numanus Remulus-jelenetről és az etnikai előítéletek abban játszott szerepéről lásd DICKIE 1985 és FERENCZI 2010, 119–131, további szakirodalommal.

52 Vö. HARDIE 1994, *ad Aen.* IX.592–593; FERENCZI 2010, 126; STOK 2013, 359–362.

ható. Ovidius Alba Longa királyainak sorában említ egy Remulust (*Met.* XIV.616–618), aki szintén a hübrisztikus hetvenkedés bűnébe esett,⁵³ az egyébként Numana városával kapcsolatba hozható⁵⁴ Numanus név pedig Róma második királyának, Numa Pompiliusnak a nevét idézi. (Numanus) Remulus neve tehát a római–itáliai őstörténet viszonylag sok szereplőjét juttathatja az olvasó eszébe mind az *Aeneis*ben, mind pedig a *Punicá*ban.

Silius azért, hogy Remulusról közvetlenül Tullus után tesz említést, Róma alapítóinak és első királyainak a listáját idézi fel, mégpedig fordított sorrendben: Tullus Hostilius, Numa (ha a sorokat a vergiliusi Numanus Remulus-jelenet tükrében olvassuk), a város alapításának lehetőségétől eleső Remus és a valódi alapító, Romulus. Utóbbira ráadásul kétszeresen is utal a *Punica* szövege: a tárgyalt siliusi sorozat harmadik és egyben utolsó tagját ugyanis Quiriniusnak hívják, neve tehát az istenné vált városalapítót, Quirinust idézi fel. Quiriniusról hat sorral Remulus említése után kezd beszélni a narrátor (IV.192–198).

*Hic inter trepidos immane Quirinius audens,
cui fugere ignotum atque invicta mente placebat
rebus in adversis exceptum pectore letum,
cuspidē flammā ecum ac dispergit gaesa lacerto,
si reserare viam atque ad regem rumpere ferro
detur iter, certusque necis petit omnibus ausis,
quod nequeat sentire, decus.*

Ekkor Quirinius, aki hírből sem ismerte a megfutamodást, és rettenthetetlen elmével úgy döntött, hogy ha kedvezőtlenül alakul a csata, a mellkasán sebesülve néz szembe a halállal, bátor tette szánta el magát, miközben körülötte mindenki más remegett a félelemtől. Dárdájával ösztökélte lovát, kézzel hárítva el a hajítódárdákat: hátha sikerül áttörnie és fegyverével utat vágni a gall vezérig. Tudta, hogy meghal, de mindent bátran megpróbált, hogy megszerezze azt a dicsőséget, melyben végül nem lehetett része.

53 Az albai királyt különböző források különböző neveken említik; ezekről részletesen lásd SMITH 1895. Az azonban közös az elbeszélésekben, hogy ez a király Iuppiter villáma utánozta, illetve azok hangját próbálta valamilyen módon túlszárnyalni, és ezért sújtott le az isten villáma rá és/vagy házára.

54 HARDIE 1994, *ad Aen.* IX.592–593.

Spaltenstein csupán annyit jegyez meg, hogy „elterjedt” névről van szó.⁵⁵ Egy Quiriniust valóban ismerünk irodalmi források révén is a kora császárkorból: P. Sulpicius Quiriniust, a Kr. e. 12. év consulát, akit Tacitus többször is említ az *Annales* harmadik könyvében, Lukács evangéliuma pedig az ő szíriai helytartóságának idejére teszi Jézus születését (2,2).⁵⁶ A *Punica* tárgyalt jelenetének kontextusában azonban fontosabbnak tűnik a hasonlóság az istenek közé emelkedett városalapító nevével.⁵⁷

Quirinius nyilvánvalóan abban a tekintetben is „*quirinusi*”, hogy Romulus népéhez tartozik,⁵⁸ de ez végső soron mindegyik rómaira igaz volna. Quiriniust az emeli ki bajtársai közül, hogy ő az egyetlen római harcos a jelenetben, aki néhány sikeres támadást is végrehajt, mielőtt elesne. A személyét bemutató sorok is jelzik, hogy az elbeszélő kiemelt elbánásban részesíti. Míg a többiek félnek, Quirinius rettenthetetlenül és a halállal nem törődve – a csata közepette is a sztoikus bölcs nyugalomával, az ifjabb Cato irodalmi jellemzéseit idéző „rettenthetetlen elmével” (*invicta mente*)⁵⁹ – próbálja keresztülverekedni magát az ellenséges katonákon, hogy Crixushoz eljusson. Ha az ellenséges vezért sikerülne legyőznie, azzal a *spolia opimát* a hagyomány szerint elsőként megszerző Romulus méltó utódjává válna, és mintegy a városalapító nevében is bosszút állhatna Brennus egykori tettéért, Róma ostromáért a gall vezér utódján. Az elbeszélő azonban rögtön közli velünk, hogy azt a dicsőséget, amelyre vágyik, Quirinius végül nem fogja megtapasztalni. Két gall harcost ugyan megöl (IV.198–205), de aztán szembekerül Ligaunusszal, aki levágja egyik

55 SPALTENSTEIN 1986, *ad loc.*

56 Köszönöm Németh Györgynek, hogy e proszópográfiai vonatkozásra felhívta a figyelmemet.

57 Ósztönnösen így értelmezik a Quirinius nevet a *Punica* egyes másolói is: az F és a G kódexben a metrikailag problémás *Quirinus* variáns jelenik meg (előbbiben a *Quirinius* javításaként), lásd Delz kritikai apparátusát: SILIUS 1987 *ad IV.192*. Később Quirinus valóban aktívan beavatkozik a cselekménybe: az elbeszélő szerint személyesen védi a nevét viselő dombot, a Quirinalist, amikor Hannibal a legközelebb kerül ahhoz, hogy megostromolja a várost (IX.718–719).

58 Vö. TIPPING 2010, 22.

59 Vö. *invicta devictum mente Catonem* („a legyőzött – de lélekben nem legyőzött – Catót”, MAN. *Astr.* IV.87), *invicti posuit se mente Catonis* (Pompeius lelke „a le nem győzött Catóba költözött”, LUC. *Phars.* IX.18; vö. WICK 2004, *ad loc.*). Az intertextuális kapcsolatról lásd még SCHEDEL 2022, *ad IV.192–198a*.

kezét, az ekkor hátulról ott termő Vosegus pedig a fejét (206–215).⁶⁰ Az elbeszélő véres és groteszk részleteket is megoszt velünk: a levágott kar tovább szorítja a gyeplőt, Vosegus pedig Quirinius fejét is magával viszi zsákmányként, nem csak a sisakját.⁶¹ Nem elég, hogy nem tudja végül párviadalra kényszeríteni Crixust, még holttestét is megcsonkítják.

Quirinius látszólag megalázó vereségének azonban van egy fontos és római szemszögből nézve pozitív mellékhatása is. Nemcsak ő esik el a lehetőségtől, hogy Crixust legyőzze, hanem Crixus is az ő legyőzésének lehetőségétől: attól, hogy megölje azt a harcost, aki Róma alapítójának nevét viselve reprezentálja a várost magát és a rómaiak közösségét, és ezzel szimbolikusan megismételje az egykori gall ostromot, ha már ténylegesen nem is tud eljutni Rómáig, mint annak idején Brennus. Ahelyett, hogy Crixus elfoglalná a római *Capitolium*ot, egyik katonája vágja le egy „quirinusi ellenfél” fejét (*caput*). Az önfeláldozó Quirinius életét és fejét adja Rómáért és a Capitoliumért. Halála ebből a szempontból akár a város szimbolikusan megmentő áldozatként is interpretálható, szemben Tullus és Remulus halálával, akik inkább csak a szó hétköznapi értelmében nevezhetők áldozatnak, katonai veszteségnek. Quirinius tette így a *devotio* római történetírásból ismert szakrális rítusát is felidézi.⁶² A Decius Musok családjának három tagjáról is úgy tudta a hagyomány, hogy a római sereg nehéz helyzetében hadvezérként az ellenséges katonák és saját maguk életét a *pontifex maximus* közreműködésével az alvilági isteneknek ajánlva rohamra indultak, és saját haláluk árán biztosították a római győzelmet.⁶³ Quirinius természetesen nem hajt végre *devotiót* a szó szoros értelmében:

60 A levágott kéz és fej egyszerre megjelenő motívuma felidézi a háború történeti forrásokból is ismert hőst, L. Sergius Silust, akinek bátorságát az idősebb Plinius a fejezet elején már idézett szövegrészben (*Nat. Hist.* IX.104–106) örökíti meg; erről a párhuzamról és a Quirinius-jelenet néhány további, itt nem tárgyalt vonatkozásáról, beleértve a *spolia opima* hagyományát, másutt bővebben írok: KOZÁK 2024.

61 Mint SPALTENSTEIN 1986, *ad loc.* megjegyzi, Vosegus a vadászat kelta istene: Quirinius és Vosegus tehát annyiban hasonlítanak egymásra, hogy mindketten népük egy-egy istenségére emlékeztető nevet viselnek.

62 MARKS 2005b fentebb már említett tanulmánya hangsúlyozza a *Punica* IV–X. énekében a *devotio*-motívum fontosságát, az értelmezés azonban a római hadvezérek és általában a seregek önfeláldozására fókuszálva Quiriniusról nem tesz említést.

63 A *devotióról* lásd elsősorban VERSNEL 1976; Livius *devotio*-narratíváiról FELDHERR 1998, 85–92. A fejezet elején tárgyaltak tükrében a *devotio* voltaképpen a „közösség győzelmét előkészítő személyes vereségként” értelmezhető.

nem hadvezérként áldozza életét, és az elbeszélő nem is utal arra, hogy ezt szándékosan, ráadásul rituális szabályok betartásával tenné. Az azonban kiderül a szövegből, hogy Quirinius is biztos a halálában (*certusque necis*, IV.197), és ennek tudatában tesz eleve reménytelen kísérletet Crixus megközelítésére és legyőzésére. Ő is tudja tehát, hogy tette inkább szimbolikus, mint praktikus jelentőséggel bír, és ha nem is *imperiummal* rendelkező hadvezérként, de Róma alapítóját idéző neve révén mégis képviselheti a közösség egészét. Végső soron az értelmezőn múlik, hogy halálát az esztelen és öngyilkos vakmerőség példájának, újabb értelmetlen halálnak, vagy pedig a szimbolikus önfeláldozás hősi gesztusának látja.

A közösség fennmaradását biztosító egyéni áldozatnak a *devotio* csupán egyik megjelenési formája. A római költői hagyományban is visszatérő motívumról van szó,⁶⁴ melynek egyik legemlékezetesebb példája a trójai flotta kormányosának, Palinurusnak a halála Vergilius *Aeneis*ében.⁶⁵ Az eposz V. énekében Neptunus közli Venusszal, hogy a trójaiak biztonságos partotéréséért, a közösség megmeneküléséért egyikük életével kell fizetni: *unum pro multis dabitur caput* („egy fő az ár a többiekért”, *Aen.* V.815). Az itt tárgyalt Silius-jelenet tükrében különösen érdekes a *caput* vergiliusi metonímiája: Quirinius nemcsak átvitt értelemben, hanem szó szerint is a „fejét adja” Rómáért. A Vergilius és Silius közti intertextuális kapcsolatot az *Aeneis* előző sora még szorosabbá teszi. Neptunus előző mondata, miszerint „egyvalaki lesz csak, aki a tengerbe vész majd” (*unus erit tantum amissum quem gurgite quaeres*, 814) ugyanis éppen azt a római költészetben gyakran megidézt⁶⁶ Ennius-sorra utal, mely a városlapító Romulus istenné válását jövendöli meg. Iuppiter azt ígéri Marsnak az ikreket illetően, hogy „az egyikük lesz az, akit a kéklő ég terébe/templomába emelhetsz majd” (*unus erit quem tu tolles in caerula caeli | templa*, *Ann.* 54–55 Skutsch). Palinurus halála, mint az Ennius-allúzió sugallja,

64 Asokaságot képviselő/megmentő egyetlen személy motívumáról és a „szinekdochikus hős” szerepéről a Vergilius utáni római epikában lásd HARDIE 1993, 19–56, Siliusról 4–10; vö. TIPPING 2010, 114–120 (Fabius Maximus siliusi ábrázolásáról), valamint MARKS 2005a, 61–110 (kül. 78–81 Silius szinekdochikus hőseiről).

65 A Palinurus-epizódnak, illetve a kormányos áldozatszerepének az utóbbi évtizedek *Aeneis*-filológiája kiemelt figyelmet szentelt. Itt csupán néhány szakirodalmi tételre hivatkozom: NICOLL 1988; DYSON 2001, 74–88; FERENCZI 2010, 37–52.

66 CONTE 1986, 57–59; HINDS 1998, 14–16.

hosszú távú áldozat is egyben. Róma majdani megalapításáért is fizetnek vele a trójaiak. Romulus apoteózisa pedig, amire Ennius céloz, egyúttal Quirinus születése is: azé az istensége, akit a Ticinusnál harcoló, életét és fejét Rómáért áldozó Quirinius nevével felidéz.

Hogy Quirinius halála a közösségért hozott áldozatként értelmezhető, azt a siliusi jelenet közvetlen folytatása is megerősíti. Éppen az ő lefejezését követően jelenti be ugyanis az elbeszélő, hogy az idősebb Scipio csapatai élén támadást indít a gallok ellen (IV.216–227). Ennek a támadásnak esik majd áldozatul a gall vezér, Crixus. Quirinius halála tehát fordulopontnak bizonyul, ezt követően válik a hadiszerencse kedvezővé a rómaiak számára, bár csak átmenetileg, amint azt az elbeszélő hangsúlyozza is (228–231):

*Ibant in Martem terrae dominantis alumni,
damnati superis nec iam reditura iuventus.
Scipio, qua medius pugnae vorat agmina vertex,
infert cornipedem...*

Csatába indultak a világot uraló ország gyermekei, csakhogy az istenek elátkozták őket: ezek az ifjak sohasem térhettek haza. Scipio oda irányította lovát, ahol a csata örvénye a leghevesebben nyelte el a katonákat...

Az elbeszélő Itáliát proleptikusan máris a föld urának nevezi, de ennek a dicsőséges jövőnek ára van. A *dominantis* és a *damnati* szavak hasonló hangzása érzékelteti, hogy a katonák halála a végső győzelem érdekében hozott áldozat csakúgy, mint Quiriniusé volt. Ezt követően kezdődik Scipio *ariszteiája* a 230. sorban. A hadvezér rögtön arra tart, ahol a leghevesebb a csata „örvénye” (*vortex*): a metafora vízbefulladásához hasonlítja a katonák halálát, és ezáltal is emlékeztethet a tengerbe esett Palinurus áldozatára. A consul hét katonával végez (230–247) mintegy „halotti áldozatként a megölt rómaiak emlékére” (*inferias caesis mactat*, 232), majd Crixusszal szembekerülve megöli a gall vezért (248–299). Ezzel a fent már tárgyalt összecsapással zárul a ticinusi csata első felvonása.

Narratív mintázatok: a csata második felvonása

A ticinusi csata első felvonásában, mint láttuk, az elbeszélő a trójai-római legendás múltnak elsősorban az utóbbi szakaszát idézte fel: Róma alapítását és első királyait, valamint a gall ostromot. Ennek eszköze a gallok csatában játszott szerepének a megváltoztatása, illetve egyes harcosok nevének történeti asszociációkat keltő megválasztása volt. A ticinusi csata második, az értelmezők által gyakrabban vizsgált felvonásában (IV.311–479) új költői eszköz kerül előtérbe. A múlttal való kapcsolatot ezúttal nem elsősorban a nevek, hanem narratív mintázatok teremtik meg.

Jó példa erre a három itáliai és három karthágói testvér összecsapása (355–400), melynek modellje a római Horatiusok és az albai Curatiusok harca, illetve annak jól ismert liviusi elbeszélése.⁶⁷ A párhuzamot a *Punica* elbeszélője inkább csak megerősíti, nem pedig megteremti, amikor az itáliai testvérekről elmondja: Ariciából, vagyis az egykori Alba vidékéről jöttek, egyiküket pedig éppen Albanusnak hívják. Az egykor még egymás ellen harcoló rómaiak és albaiak tehát most már együtt, itáliaiként küzdenek a külső ellenséggel szemben. Összetett a karthágói testvérek etnikai háttere és identitása is. Az első pun háborúban a punok oldalán harcoló spártai zsoldosvezér, Xanthipposz és a pun Barce fiaiként spártai identitásukat helyezik előtérbe (358–364). A harc hasonlóképpen kezdődik, mint a Horatiusoké és a Curatiusoké: két itáliai hal meg először, majd ezt követően az egyetlen életben maradt testvér menekülést színel, hogy egyenként végezhesen a spártai-pun ellenfelekkel. Ez sikerül is, viszont a liviusi elbeszéléstől eltérően Siliusnál nem marad egyetlen túlélő sem: mind a hat ifjú meghal, az utolsóként életben maradó pár egymást öli meg. Győztes hiányában az öldöklés értelmetlen, ráadásul Siliusnál nincsenek belső nézők sem. Csak az epikus elbeszélőnek köszönhető, hogy a történet nem merül feledésbe.

A ticinusi csata második felvonásában azonban a testvérek harcának a város alapításához közeli római múltat idéző jelenete inkább a kivételt jelenti. Fontosabb viszonyítási pontnak, termékenyebb értelmezési keretnek bizonyul a még ősbibb, trójai múlt, illetve intertextuális háttérként Vergilius *Aeneise*. Ez rögtön a szövegrész legelején megmutatkozik. A Crixus

67 Liv. I.24–25. A siliusi jelenetet részletesen elemzi HULLS 2011 és BARTOLOMÉ 2018.

halála és a gallok megfutamodása láttán a harcba beavatkozó Mago, Hannibal testvére rohamra vezényli a karthágói lovasságot (IV.313–320):

*... patrium in pugnas equitem vocat. Undique nudi
adsiliunt frenis infrenatique manipli.
Nunc Itali in tergum versis referuntur habenis,
nunc rursus Tyrias retro pavor avehit alas,
aut illi dextros lunatis flexibus orbes,
aut illi laevos sinuant in cornua gyros.
Texunt alterno glomerata volumina cursu
atque eadem refuga cedentes arte resolvunt.*

... a hazai lovasságot hívta csatába. Rohamra indult mind: egyik csapatuk használt zablát, a másik nem. Hol az itáliaiak vonultak vissza, megfordítva lovaikat, hol pedig a tyrosiakat [karthágóiakat] készítette meghátrálásra a félelem. Egyszer az egyik fél hajtott végre félhold alakú fordulatot jobbra, mászor a másik fél balra. Váltakozó irányban rohanó csapataink mintegy szötteként zsúfolódtak össze, majd művészi meneküléssel távolodtak el egymástól.

A részlet feltűnően és váratlanul esztétizáló leírást nyújt az ütközetről. Olvasunk ugyan menekülésről és félelemről, de öldöklésről nem. Az elbeszélő a rendezett és szabályos, ritmus szerint egymásra következő manőverekre koncentrál, mintha nem is csatáról, hanem egy előadásról számolna be. Különösen a szöveg ismétlődései (*nunc ... nunc ... aut illi dextros ... aut illi laevos*), az egymást kiegészítő két szöveg-metaphora (*texunt ... resolvunt*) és az *ars* szó használata keltheti ezt a benyomást. Többen is felhívták a figyelmet a hasonlóságra a Silius-részlet és a „Trója-játék” (*lusus Troiae*) vergiliusi leírása között az *Aeneis*ben (V.545–603).⁶⁸ Az Anchises tiszteletére rendezett halotti játékokat záró műsorszám nem más, mint a bizonyíthatóan a Kr. e. 1. századtól kezdve megrendezett, a *nobilitas* ifjú tagjai számára bemutatkozási lehetőséget biztosító ünnepi játék eredetét a legendás múltba visszavetítő aitiológiai elbeszélés. A siliusi csataleírás

68 DUFF 1934, *ad loc.*; SPALTENSTEIN 1986, *ad* IV.315; FRANTANTUONO–SMITH 2015, 534, *ad Aen.* V.545–603, a *lusus Troiae*-val kapcsolatban részletes szakirodalmi tájékoztatást is nyújtva (531–534). A motivikus kapcsolaton túl közvetlen, szövegszerű egyezés a csapatok egymásba fonódásának metaforája (*texunt*, *Pun.* IV.319; vö. *Aen.* V.589, 593).

tehát nemcsak Vergilius eposzát idézi fel, hanem a trójai múltat a késő köztársaságkorban és a kora császárkorban felidéző római társadalmi gyakorlatra is céloz, az utalás azonban a tárgyalt sorokat erőteljesen ironikussá teszi. Az elbeszélő azt sugallja, mintha együttműködő csapatok jól begyakorolt előadása, az ifjak közvetlen életveszéllyel egyelőre nem fenyegető beavatási szertartása zajlana a városban, miközben ezek a lovasok valójában már a csatatéren vívnak élet-halál harcot egymás ellen.

A vergiliusi *lusus Troiae* főszereplője nem más, mint az eposz főhősének fia, Ascanius. Ez a Siliusnál felismert allúzió értelmezésében is fontos, ugyanis a ticinusi csata második felvonásában, a csata végkifejletének elbeszélésekor lép majd színre az ifjú Scipio, a Ticinusnál atyja életét megmentő leendő Africanus. Az ő személyének és atyjához fűződő viszonyának értelmezéséhez nyújt tehát intertextuális keretet a híres trójai apa-fiú páros, Aeneas és Ascanius vergiliusi ábrázolása. A háborút végül győztesen lezáró Scipio és a trójai múlt közti kapcsolat fontosságára már a *prooemiumban* is utalt az elbeszélő, amikor „dardán hadvezérnek” (I.14–15) nevezte;⁶⁹ a ticinusi csatában az ifjú Scipio Vergiliust idéző szerepei ugyanezt az összefüggést hangsúlyozzák. A Scipio-jelenet és vergiliusi intertextuális háttere gyakori tárgya a *Punica*-értelmezéseknek,⁷⁰ ezért e helyütt inkább csak összefoglalom a korábbi elemzések főbb megállapításait, hogy ezek tükrében egészíthessem ki a csata első felvonásának fenti interpretációját.

Az inkább *performance*-ként leírt lovassági ütközetet a *Punicában* Hannibal *ariszteiája* követi (IV.324–354), azt pedig a testvérek már említett csatája (355–400). Ezen a ponton lép közbe ismét az idősebb Scipio a Hannibal által véghez vitt vérengzésre reagálva, újabb beszédben buzdítva katonáit az ellenállásra (401–416). Közbelép azonban Iuppiter is. Marsot kéri, hogy védje meg az ellenség által egyre inkább szorongatott idősebb Scipiót, és gondjaira bízza a *consul* fiát is (417–429). A hadisten a parancsnak engedelmeskedve felölti fegyverzetét, és megérkezik a csatatérre (430–444). Éppen ekkor találja el egy dárda a hadvezért (445–453). Az elbeszélő részletesen leírja a jelenetet végignéző ifjabb Scipio reakcióját (454–460):

69 Vö. FEENEY 1982, ad I.14, aki megjegyzi, hogy az *Aeneis*ben a *Dardan(i)us* jelzőt az elbeszélő lényegében fenntartja Aeneasnak (Ascanius és Acestes a kivételek, akik szintén megkapják egy-egy alkalommal).

70 Lásd elsősorban AHL–DAVIS–POMEROY 1986, 2542–2545; FUCECCHI 1993; MARKS 2005a, 115–122; TIPPING 2010, 145–150.

*Hic puer ut patrio defixum corpore telum
conspexit, maduere genae, subitoque trementem
corripuit pallor, gemitumque ad sidera rupit.
Bis conatus erat praecurrere fata parentis
conversa in semet dextra, bis transtulit iras
in Poenos Mavors. Fertur per tela, per hostis
intrepidus puer et Gradivum passibus aequat.*

Mikor a fiú meglátta, hogy atyja testébe fúródott a dárda, könnybe lábadt a szeme, hirtelen remegni kezdett, elsápadt és feljajdult; hangja az éjig hatolt. Kétszer is megpróbálta megelőzni atyját a halálban, és maga ellen fordítani fegyverét; Mars kétszer is inkább a punok ellen fordította haragját. A fiú rettenthetetlenül vágatott előre a fegyverek és az ellenség sűrűjén keresztül, és nem maradt le Mars mögött.

A fiú kétségbeesésében először az öngyilkosságot fontolgatja. A történetet elbeszélő egyéb források semmi ilyesmiről nem számolnak be. Silius láthatólag nem ezeket követi,⁷¹ hanem több vergiliusi fiú nehéz helyzetben tanúsított viselkedését idézi fel a motívum révén. Az *Aeneis*ben Lausus esik kétségbe, amikor Aeneas dárdája megsebzí atyját, Mezentiust (X.789–790), Lausus megingása azonban csak pillanatnyi. Nem sokkal később már saját elhatározásból, isteni beavatkozás nélkül ront rá Aeneasra, hogy a sebesült Mezentiust védje, és társai segítségével sikerül is apját kimenekíteni a harcból (796–802). Csakhogy végzete közel van: Aeneas nem sokkal később megöli, Mezentius pedig értesülve fia haláláról visszatér a csatába, és szintén Aeneas kezétől esik el (802–908). Az ifjú Lausus tette hősiessé, de végső soron hiábavaló, hiszen apa és fia is életüket veszítik. A Lausus-modell tehát a hősi halál lehetőségét kínálja a ticinusi csatában harcoló ifjú Scipio és atyja számára. Az öngyilkosság szándéka Scipiót már Turnusszal rokonítja, aki az *Aeneis*ben fontolgatja ugyanezt szegyenében, miután a Iuno odavarázsolta köd-Aeneast követve távol került a csatától. Végül Iuno megakadályozza, hogy Turnus kárt tegyen magában, még hozzá háromszor is (*Aen.* X.680–686) – a siliusi Scipiót Marsnak „csak” kétszer kell megmentenie önmagától.

71 MARKS 2005a, 116.

Feltűnő, hogy a kétségbeesett Scipiót az imént vázolt vergiliusi intertextuális háttér inkább két latin szereplővel rokonítja, mint Ascaniusszal, aki csupán „szomorkodott” atyja megsebesülésekor az *Aeneis* utolsó énekében (*maerentis Iuli*, XII.399).⁷² A siliusi jelenet végkifejlete már inkább az *Aeneis* trójai főszereplőivel való hasonlóságot hangsúlyozza. Az ifjú Scipio, akibe Mars sikerrel öntött bátorságot, támadást indít katonái segítségével és az isten vezetésével, és sikeresen kimenekíti sebesült atyját a csatából. Mars e tettet a következő szavakkal dicséri (*Pun.* IV.472–477):

*Tum celso e curru Mavors „Carthaginis arces
excindes” inquit „Tyriosque ad foedera coges.
Nulla tamen longo tanta exorietur in aevo
lux tibi, care puer. Macte, o macte indole sacra,
vera Iovis proles. Et adhuc maiora supersunt,
sed nequeunt meliora dari.”*

Ekkor így szólt Mars, harci kocsiján állva: „Te fogod elpusztítani Karthágó fellegrvárát és megadásra kényszeríteni a tyrosiakat [karthágóiakat]. Hosszú életedben azonban egyetlen oly dicső nap sem lesz több, mint a mai, kedves fiam. Éljen a szent bátorság, éljen, Iuppiter igazi gyermeke! Nagyobb tettek még várnak rád, de dicsőbb nem adatik.”

Mars szavai (különösen a kétszer is elhangzó *macte*) a vergiliusi Apollót idézik, aki Ascaniusnak gratulált első haditette, Numanus Remulus legyőzése alkalmából: *macte nova virtute, puer, sic itur ad astra, dis genite et geniture deos* („éljen a bátorság, fiú, istenek leszármazottja és istenek őse; így lehet az égbe jutni”, *Aen.* IX.641–642). A tett maga, az apa megmentése azonban már nem Ascanius, hanem apja, a *pious* Aeneas hőstetere, Anchises Trójából való kimenekítésére emlékeztet. Scipio ugyanúgy

⁷² Az Ascaniustól való különbséget azzal is hangsúlyozza az elbeszélő, hogy a rohamra induló Scipio „lépést tud tartani a hadistennel” (*Gradivum passibus aequat*, IV.460), szemben a vergiliusi Ascaniusszal, aki a menekülés emlékezetes jelenetében „nem egyenlő léptekkel” követte Aeneast (*sequiturque patrem non passibus aequis*, *Aen.* II.724). A gyorsaságról mint Scipio erényéről bővebben lásd MARKS 2005a, 31–37, valamint 120 (egy Catullus-allúzió kapcsán párhuzamot vonva Scipio Ticianusnál tanúsított gyorsasága és Akhilleuszé között).

„vállán és nyakában viszi belé kapaszkodó apját” (*innixum cervice ferens humeroque parentem*, *Pun.* IV.467), mint Aeneas Anchisest. A két generációt idéző kettős allúzió a *Punica* szövegében különösen erősen hangsúlyozza, hogy az ifjú Scipio tette a családi kontinuitást, hosszabb távon pedig a trójai-római nép fennmaradását biztosítja. Az idősebb Scipio megmentésével fia egyszerre bizonyítja felnőtté válását (mint Ascanius Numanus megölésével), és emlékeztet a már apává vált felnőtt fiú aeneasi szerepére.

Egy dolog végrehajtani egy példaértékű tettet, és egy másik biztosítani, hogy emléke fenn is maradjon. Az antik epikában az utóbbi a költő (és a Múzsák) felelőssége, de az epikus elbeszélők esetenként a mű szereplőit is bevonják ez emlékezés és emlékeztetés munkájába. Ez történik Scipio hőstette kapcsán a *Punicában* is. Scipio atyjának megmentését az elbeszélő „rendkívüli látványnak” (*tanta ... spectacula*, 468) nevezi, utalva a jelenlévő belső nézőkre, akik Scipio tettét hőiesként értelmezve gondoskodhatnak arról, hogy a közösségi emlékezet részévé váljon.⁷³ A Ticinusnál harcoló itáliai és afrikai katonák egyaránt szemlélői a dicső tettnek: leeresztve fegyverüket felfüggesztik a harcot, és átmenetileg az egész csatamező elcsendesül (468–471). A sok névtelen szemlélő közül azonban kiemelkednek hárman, akik más-más hangsúlyokkal értelmezik a látottakat. Az egyikük Mars, aki az imént már idézett – és valószínűleg csak az olvasók számára hozzáférhető – beszédben dicséri az ifjú Scipiót; ő fogalmazza meg a később kanonikus római értelmezést, az ifjú tettét a *pietas exemplum*aként ünnepeelve. A második Hannibal. Róla e helyütt nem esik szó a szövegben, a VI. ének végén azonban, amikor saját majdani emlékművét tervezgeti, éppen a Scipio-jelenetet választja majd a ticinusi csata ábrázolásaként, hiszen az számára nem a római *pietas*, hanem a római vereség ikonográfiai jele: *fugiat consul manante cruore | Scipio et ad socios nati cervice vehatur* („vérző sebbel meneküljön Scipio, a *consul*, és fia vigye nyakában az övéihez”, VI.709–710).⁷⁴ A harmadik, tömegből kiemelkedő néző nem más, mint maga a megmentett hadvezér, akinek „atyai szemei előtt” fia „a remélt bosszút végrehajtva sokakat

73 Vö. ROLLER 2018, 4–8 az *exemplum*-elbeszélések négyosztatú modelljéről (cselekedet, annak értékelése, megemlékezés, normaállítás), mely ugyancsak hangsúlyozza a (belső) közönség aktivitását. A csatatéren végrehajtott hőstettek nézőiről, továbbá e nézői szerepek társadalmi vonatkozásairól Liviusnál lásd FELDHER 1998, 82–111.

74 A *Punica* VI. énekét záró liternumi jelenetről részletesen lásd a következő fejezetet.

megöl” (*multasque paternos | ante oculos animas, optata piacula, mactat*, IV.464–465). A hangsúly itt tehát nem a *pietas*ra, magára az atya megmentésére esik, hanem az azt kiegészítő és a hőstett nagyságát tovább fokozó bosszúra, az ellenség soraiban véghezvitt vérontásra, az ifjabb Scipiónak a vergiliusi Ascanius tűzkeresztséget idéző első katonai sikerére. Scipio bemutatkozásának két komponense – az apa megmentése mint védekezés, illetve az ellenséges harcosok megölése mint támadás – együtt vetítik előre az ifjú későbbi katonai és politikai sikereit.

Összegzés

A fejezet bevezetőjében a ticinusi csata római közösségi emlékezetben elfoglalt helyét ellentmondásosnak neveztem. Ezt az ellentmondást a csata siliusi narratívája önmagában vizsgálva nem jeleníti meg. Az idősebb Scipio megmentése, mint láttuk, a *Punicá*ban is fontos szerepet kap, terjedelmi szempontból azonban így is csak mintegy hetedét teszi ki a csata viszonylag hosszú elbeszélésének. Siliusnál a csata nem kizárólag Scipio megmentése miatt érdekes és emlékezetes: a híres Scipio-történet mellé olyan jelenetek kerülnek, melyek további kapcsolódási pontokat teremtenek a ticinusi csata és az ősbíró római múlt között.

A ticinusi csata hagyományosnak tűnő, nem siliusi narratívája egyetlen ilyen kapcsolódási pontot szolgáltat, és azt is inkább csak közvetetten. Az idősebb Scipio megmentése, melyet Valerius Maximus is a szülő iránti *pietas* példaként említ, könnyen felidézheti a *pius* Aeneas hőstettét, Anchises kimentését az égő Trójából. Érdekes módon azonban Valerius egyáltalán nem említi Aeneas példaértékű tettét: Aeneas lehet ugyan a rómaiak trójai ősatya, de éppen ezért mégsem lesz belőle sem a szó szoros értelmében vett római, sem az idegen népek történelméből vett *exemplum*.⁷⁵ Félúton van a „hazai” és az „idegen” között, és mintha éppen ezért nem sikerülne helyet találni neki az *exemplum*-gyűjtemény tipológiájában. Az atyját megmentő Aeneas és Scipio közötti párhuzam így Valeriusnál inkább csak lehetőség marad, melyet a mű olvasói fogal-

75 Valerius Maximus egyetlen alkalommal említi Aeneast, Trója védőisteneinek Itáliába hozatalával összefüggésben (I.8,7).

mazhatnak meg maguk számára. Valeriusszal szemben a siliusi narrátor látványosan nagy hangsúlyt tulajdonít ugyanennek a párhuzamnak az *Aeneis* idéző allúziók révén, határozott költői állítással alakítva a korábbi elbeszélések által inkább csak implikált összefüggést.

A múlt következő, immár a szó szorosabb értelmében is római rétege, mellyel a ticinusi csata siliusi narratívája kapcsolatot teremt, a város alapítása és a királyok kora. Ennek eszköze, mint láttuk, az elbeszélő által közvetlenül egymás után említett három itáliai harcos neve a csata első felvonásában, a másodikban pedig a Horatiusok és Curiatiusok viadalának megismételtetése itáliai és karthágói testvérpárokkal. A múltnak ezzel a rétegével a siliusi elbeszélő már anélkül teremt kapcsolatot, hogy azt a ticinusi csata hagyományos elbeszélései bármilyen módon sugallták volna. Éppen ezért válik feltűnőbbé a költői elbeszélés fikcionalitása: Silius bármilyen nevet adhatott volna harcosainak, és ezáltal bármely más korszakát is felidézhetné volna Róma történelmének, de mégis ezeket a neveket és ezt a korszakot választotta. A királyok korára mint a Róma alapításához legközelebbi időszakra tett utalás mégsem esetleges. A második pun háború első éveinek katonai krízisei azzal fenyegetnek, hogy Róma történelmében most következik az alapítást ellenpontosító pusztulás. Már az első itáliai csatában is az alapítás és az azt követő időszak alapvetően fejlődésközpontú, optimista narratívája kerül szembe a bukás apokaliptikus fenyegetésével. Ezek kontrasztját fejezheti ki az az erőteljesen ironikus hatást keltő elbeszélői döntés is, miszerint a Róma alapítóját és harmadik, nevében is harcias királyát felidéző itáliai harcosok nagynevű elődeikkel ellentétben gyorsan harctéri áldozatokká válnak. Remulus neve már önmagában is hordozza ezt az iróniát, hiszen egyszerre emlékeztet az alapító Romulusra és a városalapítás lehetőségét elvesztő Remusra, valamint az *Aeneis* hencgő Numanus Remulusára. Az alapítás korát idéző, de gyors halált haló harcosok által jelentett rossz óment Quirinius esete ellensúlyozza valamelyest. Az ellenséges hadvezért ellenfeleként kiszemelő, a *spolia opima* megszerzésének dicsőségére aspiráló és ezáltal a városalapító Romulus örökébe lépni igyekvő katona tervei ugyan túlságosan nagyratörőek, halála azonban – fejének elvesztése – a közösség túlélését biztosító, a vergiliusi Palinuruséra emlékeztető áldozatként is értelmezhető. Quirinius áldozatszerepe azt sugallja, hogy a ticinusi vereség a második pun háború és Róma történetének nem az utolsó fejezetét

jelenti, hanem a háborúnak csak a nyitányaként értelmezendő, melyet a győzelem ellenpontosz majd.

A római múlt harmadik rétege, melyet a ticinusi csata siliusi elbeszélése felidéz, Róma gall ostroma. Silius ebben az esetben a korábbi elbeszélésekkel kifejezetten összeegyeztethetetlen módon teremt kapcsolatot a két történelmi esemény között. A csatáról adott történetírói beszámolókról római segédcsatként tesznek említést a gallokról, Silius azonban a közösségi emlékezet logikáját helyrezökentve az Itáliába betörő ellenfél oldalára állítja át őket, és ezáltal lehetővé teszi, hogy a ticinusi csata teljes mértékben fiktív első felvonásában a rómaiak megismételjék a város történetének egy korábbi fejezetét, a gall támadás okozta krízist győzelembe fordítva, még azelőtt, hogy a csata második felvonásban vereséget szenvednének a pun csapatoktól.

Scipio megmentése mint a *pietas exemplum* és a gallok szerepének megváltoztatása tehát egyaránt lehetőséget ad arra, hogy a rómaiak pozitív előjellel is emlékezzenek a ticinusi csatára. A siliusi elbeszélés e két optimista eleme között a Scipiók főszerepe – az apa *ariszteidia* és megsebesülése, valamint a fiú mentőakciója – biztosítja a közvetlen összefüggést. Szemben a három római katonával, akik nevükkel felidézték ugyan a múltat, de a csataterén (Quirinius áldozatszerepétől eltekintve) sikertelennek bizonyultak, a Scipio név más modellt sugall. Ahhoz, hogy Róma győzzön ebben a háborúban, friss nevekre, új hősökre lesz szüksége. Nem Tullusok vagy Quiriniusok, és különösen nem Remulusok fognak sikereket aratni, de még csak nem is a halogató taktikájával átmenetileg sikeres Fabius vagy a Szürakuszai városát elfoglaló Marcellus csikarja majd ki a végső győzelmet, hanem egy Scipio. A Cornelius Scipiók ugyan már a 4. századtól kezdve adtak *consulokat* Rómának, és az Augustus-kori *Fasti triumphales* szerint a leendő Africanus nagyapja, Lucius diadalmenet is tartott Kr. e. 258-ban, a család azonban a római közösségi emlékezetben éppen a második pun háborúban nyújtott teljesítményével foglalja majd el méltó helyét. A ticinusi csatát a Scipiók sem tudják megnyerni a rómaiaknak, de a gallok legyőzésében sikeresnek bizonyulnak, a *consul* megmentésével pedig fia megmutatja, hogy a kevesebb történelmi asszociációt keltő családnév is bizonyulhat jó ómennek, hiszen – történelmi távlatból visszatekintve – Róma sikeres, birodalmi jövőjét vetíti előre.⁷⁶

76 Vö. AHL–DAVIS–POMEROY 1986, 2543, az ifjabb Scipióról: „his *pietas* and divinity recall an earlier age of epic heroes; his *virtus* hurls Rome into the future”.

5. RÓMA ÉS ITÁLIA HATÁRÁN: EMLÉKMŰVEK LITERNUMBAN

A nagyhatalmak háborúikat jellemzően nem egyedül vívják egymás ellen, hanem szövetségesek bevonásával, akik vagy saját érdekeiktől és meggyőződésüktől vezérelve, vagy pedig kényszerből segítik egyik vagy másik felet. A szövetségi viszonyokban beálló változások gyakran egy csapásra megváltoztatják a küzdelem várható kimenetelét: a háborúban mindaddig semleges, vagy legalábbis nem hadviselő szereplők ragadnak fegyvert, vagy fordítva, a harcban korábban aktívan résztvevők lépnek ki a háborúból, vagy állnak át egyik oldalról a másikra. Nem volt ez másként a második pun háborúban sem, gondoljunk akár az ellentmondásos szerepet játszó észak-itáliai gallokra (lásd az előző fejezetet), akár azokra az itáliai városokra, melyek Hannibal kezdeti sikereit látva kihátráltak Róma mögül.

A *Punica* elbeszélője már a mű első soraiban hangsúlyozza, hogy Róma egy itáliai koalíció élén győzte le Karthágót, arról azonban egyelőre hallgat, hogy szövetségeseihez fűződő viszonya korántsem volt felhőtlen a háború éveiben. Az ősi dicsőségre hivatkozva idealizált képet sugall a múltból, és úgy tesz, mintha Itália összes népe végig Róma mellett állt volna a harcban (I.1–5):

*Ordior arma, quibus caelo se gloria tollit
Aeneadum, patiturque ferox Oenotria iura
Carthago. Da, Musa, decus memorare laborum*

*antiquae Hesperiae, quantosque ad bella creavit
et quot Roma viros...*

Azt a háborút fogom elbeszélni, melyben Aeneas unokáinak a dicsősége az égis nőtt, a vad Karthágó pedig kénytelen volt alávetni magát Oenotria [Itália] akaratának. Engedd, Múza, hogy felidézzem az ősi Hesperia [Itália] dicső megpróbáltatásait és a sok kiváló férfit, akiket Róma a harcra szült...

Mégis vannak olyan elemei ennek az idealizáló összefoglalónak, melyek közvetett módon utalhatnak a közös múltból fakadó, elkerülhetetlen konfliktusokra a koalíció tagjai között. Az elbeszélő a rómaiakat Aeneas unokáinak (*Aeneadum*, 2) nevezi, és Itáliára is a félsziget régmúltját idéző megnevezésekkel utal az „oenotrusok földjeként” (*Oenotria*, 2), illetve a görögök „nyugati földjeként” (*Hesperiae*, 4). A kettős antonómázia egyértelműen Vergilius eposzát idézi fel (*Aen.* I.530–533 = III.163–166):¹

*Est locus, Hesperiam Grai cognomine dicunt,
terra antiqua, potens armis atque ubere glabrae;
Oenotri coluere viri; nunc fama minores
Italiam dixisse ducis de nomine gentem.*

Van egy vidék, a görögök Heszperiának hívják; ősi föld, háborúban erős és termékeny talajú. Az oenotrusok lakták; most azonban az a hír járja, hogy utódaik vezérük nevére itáliainak nevezték el a népet.

A négysoros szakasz kétszer is elhangzik Vergiliusnál, méghozzá az Itáliába tartó trójaiak egyikének szájából: Aeneas társa, Ilioneus használja a trójaiak bemutatásakor Kathágóban, később pedig Aeneas maga is idézi mint Apollo jóslatát. Az *Oenotria* és a *Hesperia* név tehát egyaránt a Róma alapítása és Aeneas érkezése előtti itáliai múltra utal, amikor még más

1 FEENEY 1982, ad I.2. A harcoló felek mitikus múltjára emlékeztető jelzők, illetve antonómáziák használata – mely a *Punica* egészére jellemző – korábban mint a mű értelmezésében lényegi szerepet nem játszó jelenség, a túlburjánzó ezüstkori retorika példája vált kritika tárgyává: lásd pl. DUFF 1934, xiii–xiv. E kritikákra is válaszolva elemzi COWAN 2007 a Róma trójai múltját felidéző jelzők által alkotott, az interpretációt gazdagító mintázatot.

népek: az itáliai őslakosok és a gyarmatosító görögök uralták a félszigetet. Ezek azok a népek, melyek később, Róma alapítása után és terjeszkedésével párhuzamosan elkezdték elveszteni hatalmukat és befolyásukat. Ez az átalakulás vezetett ahhoz, hogy a Kr. e. 3. század végére, vagyis a második pun háború idejére Róma a félsziget domináns politikai és katonai hatalmává vált, miközben a rómaiak és a nekik alárendeltté váló népek közösségi emlékezetében még viszonylag élénken élhetett a római terjeszkedésből fakadó konfliktusok emléke. Csak egyetlen példát említve: a második és harmadik szamnisz háborút a 4–3. század fordulóján a második pun háború prominens római hadvezéreinek nagyapái-dédapái (például Quintus Fabius Maximus Rullianus és Lucius Cornelius Scipio Barbatus) vívták, így az ő generációjuk tapasztalatai még legalábbis részben a kommunikatív emlékezet segítségével voltak áthagyományozhatók a Hannibal elleni háború résztvevőire.

A *Punica prooemium*-ában a római-itáliai múltról alkotott kép két, egymással feszültségben álló verziója verseng egymással. Az *Oenotria* és *Hesperia* Itáliával való egyszerű azonosításából következő interpretáció szerint az epikus narrátor azt a történetet kívánja elbeszélni, melyben a Róma vezette egységes Itália a kezdeti kudarcok után végül sikerrel visszaveri Hannibal támadását. Az antonómáziákban rejlő utalásokat kibontani igyekvő olvasat szerint azonban a *Punica* arról is szól majd, hogy Róma vezető szerepe Itáliában nem magától értetődő és állandó adottság, hanem egy történelmi folyamat eredménye. Nem a római, hanem a rómaivá *vált*, illetve a háború folyamán Rómával részben szembeforduló Itália vesz részt a harcokban.²

Jelen fejezet tárgya e feszültségektől és ellentmondásoktól korántsem mentes viszony ábrázolása a *Punicá*-ban. Másként fogalmazva: azt a kérdést igyekszem körbejárni, hogy értelmezhető-e Itália maga is római emlékezhelyként Silius eposzában, és ha igen, milyen jelentést kap. Elsőként két, a háború hírének itáliai terjedését leíró *fama*-jelenetet vizsgálok; ezt követi az itáliai népek Rómával való szembefordulásával kapcsolatos néhány szövegrész tárgyalása. A fejezet gerincét alkotó interpretáció tárgya a Liternum kisvárosában álló templomot díszítő festmények *ekphrasisz*a a VI. ének végén. Ennek értelmezésével azt mutatom be, hogy az első pun

2 Az itáliai népek ellentmondásos szerepéről a második pun háborúban lásd legrészletesebben FRONDA 2010.

háborús győzelmet megörökítő római emlékmű éppen azért, hogy nem Róma városában, hanem itáliai térben áll, Róma és Itália korábbi harcaira is emlékeztetheti a belső nézőket és a mű olvasóit egyaránt.

A *Fama* Itáliában és Rómában

A *fama* ('hír', 'pletyka' stb.) más római eposzokhoz hasonlóan a *Punicában* is gyakran visszatérő kifejezés. A *fama*-motívum kézenfekvő eszköz az elbeszélő kezében arra, hogy a gyorsan változó katonai helyzetre különböző szereplők által, különböző helyszíneken adott reakciókról beszámolhasson. E reakciókat ugyanis éppen az információáramlás (a *fama* mozgása) generálja: egy csata kimenetelének híre gyorsan eljut akár távoli vidékekre is. A *fama* ugyanakkor a 'hírnév' értelmében a görög *kleosz* egyik latin megfelelőjeként a nem múló hősi dicsőséget középpontba állító epikus diskurzus fontos műfaji kelléke is. Silius maga is a közösségi emlékezet, illetve az irodalom kontextusában értett *fama* generálását és fenntartását vállalja, amikor eposzt ír a Hannibal elleni háborúról. Az irodalmi önreflexió eszközeként kiemelt olvasói érdeklődésre tarthatnak számot azok a jelenetek, melyekben a hír(név) megszemélyesítésével – a modern helyesírási konvenciók szerint a nagybetűs *Famával* – találkozunk. A *Punicában* három alkalommal kerül erre sor, melyek közül itt kettővel: a IV. és a X. ének egy-egy részletével foglalkozom.³

Az *Aeneis* IV. énekének híres *Fama*-megszemélyesítése és a *Fama* palotájának ovidiusi leírása által meghatározott római irodalmi hagyományban a Pletykához több szempontból is szorosan kapcsolódik a határok elmosódásának, megkérdőjelezésének értelmezésében is fontos motívuma.⁴ A vergiliusi *Fama* (*Aen.* IV.173–197) korlátozhatatlanul mozog vízszintesen és függőlegesen egyaránt: gyorsan bejárja a városokat, miközben a föld közeléből fenyegető módon az égig emelkedik. Az általa terjesztett információk részben igazak, részben hamisak: a befogadók a kettő közti határvonalat nem tudják meghúzni, és persze nehéz volna – éppen a

3 A megszemélyesített *Fama* viszi a Trasimenus-tavi vereség híret is Rómába (VI.552–573).

4 A *fama/Fama* antik irodalom- és kultúrtörténetéről (valamint annak recepciójáról az európai irodalomban) lásd legrészletesebben HARDIE 2012 és KYRIAKIDIS 2016; a vergiliusi *Fama*-jelenetről továbbá TAMÁS 2011.

megszemélyesítés lényegéből következőleg – világosan elkülöníteni egymástól a *Famát* a *famától*, az információk terjesztőjét magától az információtól. A Vergiliusra rájátszó ovidiusi leírás (*Met.* XII.39–63) szerint a *Fama* nem vándorol, hanem az információk begyűjtésére és továbbítására legalkalmasabb helyen, a világ közepén található palotában lakik. Ez mégsem korlátozza tevékenységében, hiszen „központi hírszerző ügynökségének” ezernyi ablaka és kapuja folyton nyitva áll, melyeken keresztül az egész világ belátható, beosztottjai (további megszemélyesítések, mint a Hiszékenység és a Félelem) pedig szabadon járnak-kelnek a világban.

A siliusi *Fama* vergiliusi elődjéhez hasonlóan maga is bejárja a földet, és Ovidiusra emlékeztető módon őt is a megszemélyesített Félelem segíti, sőt, mintha még Mars is az ő szolgálatába állva befolyásolná az itáliaiak lelkiállapotát (*Pun.* IV.1–11):

*Fama per Ausoniae turbatas spargitur urbes
nubiferos montes et saxa minantia caelo
accepisse iugum, Poenosque per invia vectos,
aemulaque Herculei iactantem facta laboris
descendisse ducem. Diros canit improba motus
et gliscit gressu volucrique citatior Euro
terrificis quatit attonitas rumoribus arces.
Adstruit auditis docilis per inania rerum
pascere rumorem vulgi Pavor:^s itur in acris
bellorum raptim curas, subitusque per omnem
Ausoniam Mavors strepit et ciet arma virosque.*

A Hír bejárta Ausonia [Itália] városait, és zavart keltett bennük: a felhőkbe nyúló hegyek és az eget fenyegető sziklák az ellenség fennhatósága alá kerültek, a punok átkeltek a járhatatlan utakon, vezérük pedig Héraklész munkáival vetekedő tetteivel hencegve már le is ereszkedett [az Alpokból]. A megbízhatatlan Pletyka rettenetes fejleményekről számolt be, előrehaladtával egyre csak nőtt, és a sebes Eurusnál is gyorsabban rengette meg félelmetes értesüléseivel a fellegrákokat. Amit tőle hallott, azt

5 A Delz (SILIUS 1987) és más szövegkiadók által is kisbetűvel szedett szót (*pavor*) e helyütt a mellékelt fordítást és az értelmezést tükrözve nagybetűvel írom.

még fel is erősítette a Félelem, jól tudva, hogyan kell gerjeszteni alaptalan információkkal a nép körében terjedő pletykákat: az emberek rögtön készlődni kezdtek a kegyetlen harcra, és Mars csatakiáltása máris bejárta egész Ausoniát, harcba hívva fegyvert s férfit.

Az *Aeneis*ben a *Fama* mozgástere Észak-Afrika, ahol hírül adja a rómaiak ősenek, Aeneasnak az érkezését (*venisse Aenean*, *Aen.* IV.191). Siliusnál ez a térbeli viszonyrendszer megfordul: a *Fama* ezúttal Itáliában terjed (*Pun.* IV.1), és az észak-afrikai punok közeledtét hirdeti.⁶ A vergiliusi és a siliusi elbeszlő egyaránt a városokat emeli ki mint a *Fama* útjának fontos állomásait (*Libyae magnas it Fama per urbes*, „A Hír bejárta Libya hatalmas városait”, *Aen.* IV.173; vö. *Pun.* IV.1, lásd fönt). Ha azonban a befogadók szempontjából hasonlítjuk össze a két *Fama* útját, nagy a különbség. A két eposz olvasói minden bizonnyal sokkal pontosabb és részletgazdagabb mentális térképpel rendelkeznek Itáliáról, mint Észak-Afrikáról. Vergilius olvasóinak többsége nemigen tudná megnevezni azokat az afrikai városokat, ahová a pletyka elérhet, Silius olvasói azonban sokkal könnyebben említhetnek példákat – köztük akár saját városukat, szülőföldjüket is. Mindkét szövegben van természetesen egy-egy kiemelt fontosságú település, Karthágó és Róma, a *Fama* útitervében betöltött szerepük azonban éppen ellentétes. Karthágó a vergiliusi pletyka útjának kiindulópontja és első állomása egyben. Itt zajlanak azok az események, melyekről a *Fama* hírt ad, és elsőként éppen a városban terjed el, hogy mi zajlik a palotában: Dido és Aeneas egymással vannak elfoglalva uralkodói teendőik ellátása helyett (*Aen.* IV.193–194). A siliusi *Fama* Észak-Itáliából indul útjára, melynek Róma ha nem is térben legtávolabbi és időben utolsó, de minden bizonnyal a legfontosabb, és ezáltal a retorikus fokozás kedvéért utolsóként említendő állomása volna. Meglepő módon azonban az *urbes* közül kiemelkedő *Urbs* megnevezetlen marad.

Mars – a háború *Famá*hoz hasonló megszemélyesítéseként – hőseposzba illő harcra buzdítja egész Itáliát: a *ciet arma virosque* (IV.11) egy-

6 Ez egyúttal a *Metamorphoseis* is az olvasó eszébe juttathatja, hiszen ott ugyancsak egy sereg, a Trója ellen vonuló görögök érkezése volt a hír. Különösen érdekes Siliusnál Hannibal és a *Fama* hasonlósága: mindkettejükre jellemző egyrészt a megállíthatatlanság, másrészt a retorikai túlzás (hiperbolé), mely Hannibal esetében hengegésként jelenik meg (IV.4–5).

értelmű utalás az *Aeneis* kezdőszavaira. Ezt követi a városok háborús készülődésének leírása: előveszik a fegyvereket és megerősítik a városfalakat (12–25).⁷ Az elbeszélő ezután a városok helyett az őket körülvevő vidék felé fordítja figyelmét. A városfalakon kívül élőkön még inkább eluralkodik a félelem: családjukkal együtt elhagyják otthonaikat (26–31). A jelenet a római mitológia leghíresebb menekülés-jeleneteként Aeneas és családja menekülését idézi az égő Trójából. Ezúttal vidékiek menekülnek feltehetőleg a védettebb városok felé, de ugyanúgy viszik vállukon idős szüleiket, kíséri őket feleségük, és mennek mellettük gyermekeik rövidebb léptekkel, mint ahogyan Aeneas menekült családjával az égő Trójából a híres vergiliusi jelenetben (*Aen.* II.707–729).⁸ Az egyszerű, vidéki ember és a városban élő mitikus hős közötti különbség egy pillanatra zárójelbe kerül – de csak azért, hogy aztán a következő sorokban felerősítve jelenjen meg újra. „Így tesz a köznép, egymásnak adják át a félelmet, és nem kérdezi senki a hír forrását” (*sic vulgus; traduntque metus nec poscitur auctor, Pun.* IV.32) – foglalja össze az elbeszélő a készülődésről és a menekülésről eddig írottakat, majd pedig szembeállítja velük a vezető réteg viselkedését, akik szemében a terjedő hírek az epikus hírnév és a dicsőség értelmében vett *fama* megszerzésének lehetőségét hordozzák (33–38):

*At patres, quamquam exterrant immania coepta
inque sinu bellum, atque Alpes et pervia saxa
decepere, tamen crudam contra aspera mentem
et magnos tollunt animos. Iuvat ire periclis
ad decus et dextra memorandum condere nomen
quale dedit numquam rebus Fortuna secundis.*

Az atyák azonban, noha maguk is megrettentek a rendkívüli fejleményektől és a küszöbön álló háborútól, s csalódottak voltak az ellenség sikeres alpesi átkelésétől, mégis rendíthetetlenül és bátran néztek szembe

7 Ezúttal is jól felismerhető a vergiliusi modell: *Aen.* VII.623–640, ahol Latium városai készülődnek háborúra – Aeneas és a trójaiak ellen.

8 A részletre ugyanakkor az intertextuális korrekció is jellemző: Siliusnál a menekülő férfiak „elgyengült anyjukat viszik nyakukban” (*portant cervicibus aegras* | ... *matres*, IV.27–28), így atyjuk saját lábán kénytelen jönni, a feleség pedig „a férj előtt megy” (*ante agitur coniunx*, 30) – így nem veszhet szem elől, mint a vergiliusi Creusa.

a fenyegetéssel. Örültek, hogy a veszélyt vállalva dicsőséget szerezhetnek, és karjuk erejével olyan hírnevet nyerhetnek el, melyet a Sors kedvező körülmények között sohasem osztogat.

Minden városnak megvan a maga társadalmi elitje és vezető politikai testülete, melynek tagjait mint „atyákat” (*patres*, 33) szembe lehet állítani a helyi „köznéppel” (*vulgus*). Kézenfekvő tehát az értelmezés: a társadalmi elit Itália-szerte bátran néz szembe a fenyegetéssel, és meglátja a lehetőséget, hogy dicsőséget szerezzen a háborúban, az egyszerű emberek viszont pánikba esnek. Csakhogy a *patres* kifejezés bármilyen jelző hiányában, ha a kontextus ennek ellenkezőjét nem teszi egyértelművé, jellemzően a római patriciusokat és a római szenátorokat szokta jelölni Siliusnál és más szövegekben egyaránt. Ennek következtében pedig, bár az elbeszélő nem jelenti ki nyíltan, hogy a *Fama* megérkezik Rómába is, a szövegrész utolsó sorai mégis olvashatóvá válnak egy Rómában játszódó jelenet összefoglalásaként.

A IV. éneket nyitó jelenet tehát a *Fama* Itália földrajzi terében zajló mozgását kezdi leírni, a leírás azonban fokozatosan átalakul. A földrajzi kategóriák helyébe társadalmiak lépnek: elsőként a „város vs. vidék” és „Róma vs. Itália” még konkrét térbeliséget is implikáló, de már erőteljes társadalmi vonatkozásokkal bíró oppozíciói, majd pedig a „*vulgus* vs. *patres*” immár döntően társadalmi ellentétpárja. Ez lehet Silius költői megoldása arra, hogy éreztesse: a *Fama* a függőlegesen tagolódó, metaforikus társadalmi teret ugyanúgy bejárja, mint a vízszintesen tagolódó földrajzit. De talán tovább is mehetünk ennél. Azzal, hogy a jelenet végén a *Fama* Rómába érkezését nem a földrajzi térben, hanem a társadalomban végbemenő mozgásként írja le – amennyiben a *Fama* nem a Városba, hanem „az atyák közé” érkezik meg –, a siliusi elbeszélő mintha azt is sugallná, hogy Itália nemcsak, sőt talán nem is elsősorban földrajzi tér, hanem politikai entitás. Éppen ezért kerülhetnek a földrajzi és társadalmi kategóriák metaforikus kapcsolatba egymással: Róma és a többi itáliai város viszonya olyan, mint a *patres* és a *vulgus* viszonya egy-egy városi társadalmon belül. Róma és Itália többi, vele szövetséges városa, valamint az ezeket körülvevő vidékek mintha egyetlen „politikai testet” alkotnának, még ha ez alatt nem is kell a szó újkori értelmében vett territoriális államot értenünk. Míg azonban a rómaiak / az „atyák” megingathatatlanok és mindvégig ellenállnak majd Hannibálnak, a nem rómaiak / a „*vulgus*” megbízhatatlan: Itália sok vá-

rosa fog gyengeség, félelem vagy árulás következtében elszakadni a Róma vezette Itália politikai testétől.

A X. énekben olvasható *Fama*-jelenet hasonlóképpen értelmezhető. A cannae-i csata után ismét terjednek a hírek (X.578–584):

*Fama dehinc gliscente sono iam sidera adibat,
iam maria ac terras, primamque intraverat urbem.
Diffidunt muris: solam pavitantibus arcem
speravisse sat est. Nec enim superesse iuventam,
ac stare Ausoniae vacuum sine corpore nomen,
quodque adeo nondum portis intruperit hostis,
contemptu cessare putant.*

Mindeközben a Hír egyre hangosabbá vált, és már-már elért a csillagokig, betöltötte a tengert és a szárazföldet, és elsőként megérkezett a Városba. Nem bíztak a városfalakban: félelmükben azzal is beérték, hogy a fellegrvár védelmében reménykedjenek. Úgy érezték ugyanis, hogy nem maradt hadseregük, Ausonia [Itália] nem más, mint test nélküli, kiüresedett név, és csak azért nem rontott még be az ellenség a kapukon, mert lenézi a rómaiakat.

A *Fama* ismét megállíthatatlanul terjed, de ezúttal nem kérdéses a legfőbb úticél: elsőként a Városba, vagyis Rómába érkezik. A rómaiak a vereség hírére hallva pánikba esnek, méghozzá első pillantásra úgy tűnik, hogy nem csak a köznép: a *diffidunt* és a *pavitantibus* (580) általában jelölheti a rómaiakat.⁹ Beérnék azzal is, ha a Capitolium megmenekül, miként a gall támadás idején is történt, legalábbis a történet liviusi változatában. A *Fama* Itáliáról alkotott képüket is befolyásolja: úgy érzik, Itália „kiüresedett, test/tartalom nélküli név”.

A *vacuum sine corpore nomen* emlékeztet a Suetonius által Iulius Caesarnak tulajdonított kijelentésre, miszerint „a köztársaság nem más, mint puszta szó, tartalom és forma nélkül” (*nihil esse rem publicam, appellationem modo sine corpore ac specie*, SUET. Caes. 77), de a Siliusz-
szöveg e kifejezéssel elsősorban talán mégis inkább egy sokat tárgyalt epi-

9 Az elbeszélő nem sokkal később megnyugtat minket: a szenátus a helyén van (592–593).

kus intertextuális hálózathoz csatlakozik.¹⁰ Az *Aeneis* II. énekében Aeneas Priamus felismerhetlenségig megcsonkított holttestének látványát így írja le: *iacet ingens litore truncus, | avulsumque umeris caput et sine nomine corpus* („a tengerparton hevert egy hatalmas törzs, a vállakról levágott fej: egy név nélküli holttest”, II.557–558). Az antik kommentátor, Servius (*ad loc.*) értelmezése szerint Priamus személye és különösen az *ingens* jelző az alexandriai tengerparton megölt és megcsonkított Pompeius *Magnus*ra is utal. Servius interpretációjával egybevág, hogy Lucanus *Pharsaliájának* szövege éppen ezt az *Aeneis*-helyet idézi fel, amikor az I. ének végén egy római *matrona* önkívületi állapotba esve meglátja a jövőt, és felismeri az I. énekben „az egykori nagy név árnyékaként” (*magni nominis umbra*, I.135) jellemzett Pompeius megcsonkított holttestét (*hunc ego, fluminea deformis truncus harena | qui iacet, agnosco*, „felismerem őt, aki megcsonkított holttestként hever a parti homokban”, I.685–686). A parton fekvő holttestek tehát a nevüket veszítik el. Itáliából, e félszigetként ugyancsak partmenti „testből” éppen ellenkezőleg csak a név marad, amint azt a *sine corpore nomen* kifejezés, a vergiliusi *sine nomine corpus* inverziója érzékelteti.

Marks szerint, aki a Silius-részletet a politikai lefejezés *Punicán* végigvonuló metaforájának kontextusában értelmezi, a kettős Vergilius- és Lucanus-allúzió azt sugallja, hogy L. Aemilius Paullus cannae-i halálával Rómát „lefejezték”.¹¹ Csakhogy a mondat alanya nem Róma, hanem Itália, amelyről mint „testről” leválik a „fej”, vagyis a főváros, Róma. Nem mellékes, hogy az elbeszélő (és/vagy a rómaiak, akiknek a nézőpontját és szóválasztását érzékeltetheti) ezúttal sem Itáliaként hivatkozik a félszigetre, hanem a dél-itáliai őslakosokra utaló görög nevet használva. A szóválasztás maga is fikcióként leplezi le az elképzelést, hogy a félsziget valóban egységes politikai testet alkotna. Az *Italia* szó semmivel sem volna ártatlanabb, semlegesebb és tényszerűbb megnevezés e helyütt, mint az *Ausonia* vagy bármely másik választható antonomázia: nemcsak az adott esetben retorikus szóválasztás implikál valamilyen ideologikus narratívát, hanem már maga az elgondolás is, hogy a félsziget egységes politikai entitás.

10 HINDS 1998, 8–10, további szakirodalommal. A Caesarnak tulajdonított mondásról és esetleges cicerói előképeről lásd HEGYI 2017.

11 MARKS 2008, 74–75.

Az itáliai népek lázadása

A *Punica* narrátora az eposz közepére érve, a cannae-i ütközet elbeszélése után kénytelen szembenézni azzal, hogy egyes itáliai népek a legkevésbé sem bánták a punok által végrehajtott, Róma városát Itália többi részétől elvágó „lefejezést”, hiszen úgy érezték, hogy ez lehetőséget ad Rómától való korábbi függetlenségük visszaszerzésére, vagy legalábbis politikai mozgásterük szélesítésére. Már a VIII. énekben is találunk azonban baljóslatú utalásokat erre a későbbi fejleményre.

A cannae-i ütközetet megelőzően Silius hosszú katalógusban sorolja, mely szövetséges itáliai városok küldtek csapatokat Róma megsegítésére (VIII.349–621).¹² A katalógus egyes tételeiben a jelenlétnek az adott nép ekkor Róma iránt tanúsított hűségére utaló igéit (*adesse, venire, mittere* stb.) korábbi vagy későbbi konfliktusokra utaló nyelvi elemek ellensúlyozzák. Ilyen rögtön a katalógus kezdete, ahol a rutulusok részvételéről esik szó (356–361):

*Faunigenae socio bella invasere Sicano
sacra manus Rutuli, servant qui Daunia regna
Laurentique domo gaudent et fonte Numici,
quos Castrum Phrygibusque gravis quondam Ardea misit,
quos celso devexa iugo Iunonia sedes,
Lanuvium atque altrix casti Collatia Bruti.*

A sicanusokkal együtt harcba szálltak a Faunustól származó rutulusok, e magukat az isteneknek szentelő csapat. Daunius földjét lakják, laurentumi otthonukat és a Numicus forrását imádják; Castrum és a frígekkel [trójiakkal] szemben egykor ellenséges Ardea küldte őket, Lanuvium, Iuno magas hegyen álló székhelye, és a feddhetetlen Brutust felnevelő Collatia.

A narrátor e részletben mindent megtesz annak érdekében, hogy a rutulusokat a rómaiak immár megbízható szövetségeseként mutassa be, akár

12 A katalógushoz általában lásd VENINI 1978 és BONA 1998, 135–225. A katalógust mint narratív és metapoétikus eszközt tárgyalja kifejezetten a Flavius-kori epika kontextusában REITZ 2013.

még azon az áron is, hogy az etimologizáló hagyományhoz képest csúsztat, és Tarquinius Collatinus helyett a másik zsarnokölőt, a köztársaság megalapítójaként számontartott Brutust nevezi „Collatia neveltjének”. Az olvasó persze könnyedén felismerheti az utalást a korábbi ellenségeskedésre, még azelőtt, hogy a narrátor közvetlenül hivatkozna rá: Daunus fia Turnus volt, az Aeneas vezetésével Itáliába érkező trójai túlélőkkel szembeni őslakos ellenállás vezetője. Ardea tehát ezért volt egykor ellenséges a trójaiakkal szemben, de az ellenségeskedés szerencsére már a múlté (*gravis quondam*).¹³ Vajon kitart-e majd a rutulusok hűsége? Különösen annak tükrében merül fel ez a kérdés, hogy Ardea után Silius Lanuvium városát említi mint Iuno székhelyét – a Vergilius utáni római epikában ez több, mint pusztán vallás- és helytörténeti adalék, és az *Aeneis prooemium*ában (I.12–18) ugyancsak Iuno kedvenc városaként bemutatott Karthágóra, Róma ősellenségére is emlékeztet. Silius azonban megelégszik ezzel a kétségeket ébresztő célzással. Nem említi sem itt, sem másutt a *Punicá*ban, hogy Ardea egyike volt annak a tizenkét itáliai városnak, mely vonakodott több katonát küldeni Rómának, és ezért később büntetődávval sújtották (Liv. XXVII.9, XXIX.15). Silius tehát ismét idealizál annak érdekében, hogy a múltbéli viszályok helyébe lépő itáliai egységet hirdethesse.

Más esetekben azonban Silius előrevetíti, hogy egy ekkor még hűséges nép később elpártol majd Rómától: „ott voltak a szamniszok is, akik még nem pártoltak át a punokhoz” (*affuit et Samnis, nondum vergente favore | ad Poenos*, VIII.562–563). A *nondum* prolepszisét egy ugyancsak negatív történelmi visszaulálás egészíti ki és helyezi kontextusba: a szamniszok „azonban nem is felejtették el a régi ellenségeskedést” (*sed nec veteri purgatus ab ira*, 563). A második pun háborúhoz képest még csak közeli múlt római-szamnisz háborúira tett utalás¹⁴ egyszerre relativizálja

13 Vö. Clusium bemutatásával: *antiquus Romanis moenibus horror, | Clusinum vulgus, cum, Porsena magne, iubebas | nequiquam pulsos Romae imperitare Superbos* („Clusium népe, melytől egykor még Róma falai rettegetek, amikor hiába követelted, hatalmas Porsenna, hogy az elűzött Superbusok uralkodjanak Rómában”, VIII.477–479). A rutulusok és Ardea szerepéről a *Punicá*ban lásd bővebben e kötet 2., a Silius eposzában részben rutulus népességüként bemutatott Saguntum ostromával foglalkozó fejezetét.

14 A római–szamnisz háborúkat felidézte korábban Sicoris, a saguntumi követ is a római szenátus előtt tartott beszédében (I.663–665), és ugyanerre emlékezteti majd Decius Magius is a Rómától elpártoló capuaiakat (XI.173–175).

a szamnizsok jelenlétét a római seregben (küldtek ugyan katonákat, de inkább kényszerből, mint őszinte hűségből), és magyarázza meg előre beharangozott elpártolásukat: nem meglepő, hogy hűtlenek lesznek, ha egyszer nem tudnak felülemelkedni régi sérelmeiken.¹⁵

A Rómától való elpártolást előrevetítő utalást találunk a katalógus campaniai szakaszában is. A mintegy húszsoros felsorolás (VIII.524–545) utolsó helyén, de legfontosabbként (*in primis*, 544) említett Capua is küld katonákat. Ez a város „nem tudja, hogyan kell kedvező körülmények között megtartani a mértéket, és dőlyfössége miatt fog elpusztulni”: *heu rebus servare serenīs | inconsulta modum et pravo peritura tumore!* (544–545). Az elbeszélő ezúttal az arany középszert hirdető Horatiusra¹⁶ emlékeztetve moralizál: nem egy konkrét múltbeli eseményben, hanem a capuai nép alaptermészetében¹⁷ véli felfedezni a majdani elpártolás okát. A prolepszis ráadásul ebben az esetben áttételes. Nem magát a capuai lázadást vetíti előre (azt az olvasónak kell kikövetkeztetnie), hanem következményét, a város bukását. Ez is a moralizáló hagyomány velejárója lehet. Az elkövetett bűn csupán a bűnös természet megnyilvánulása; a retorikai hatást a büntetés elkerülhetetlenségét hangsúlyozva lehet fokozni.

Az elbeszélő egy „freudi elszólás” révén már a katalógus campaniai szakaszának nyitányában is célozhat arra, hogy ez a vidék és benne Capua potenciálisan megbízhatatlan szövetségese Rómának. A „luno székhelyeként” bemutatott, fent említett Lanuviumhoz hasonlóan Capua is Karthágóra emlékeztető vidéknek bizonyul (VIII.524–527):

15 A *purgatus* fenti fordításban nem érzékeltetett metaforája azt sugallja, hogy a szamnizsok haragja egyfajta betegség, melyből (egyelőre) nem sikerült kigyógyítani, megtisztítani őket – az orvosnak (a *purgatus* logikai alanyának) a szerepét pedig feltehetőleg a rómaiak játszanák „civilizátorként”. A járvány-metaphora a rómaiaktól elpártoló népek katalógusában később ismét megjelenik: *ceu dira per omnes | manarent populos foedi contagia morbi* („mintha egy szörnyű fertőző ragály terjedt volna szét az összes nép körében”, XI.12–13).

16 *Sat.* I.1,106–107, *Epist.* I.18,89, *Carm.* II.10; utóbbiról és az *aurea mediocritas* értelmezési lehetőségeiről vö. KOZÁK 2014.

17 A „campaniai/capuai góg” római sztereotípiájáról lásd ROWELL 1949, aki szerint az kifejezetten Capua második pun háborús viselkedésére, Rómával való szembefordulására emlékeztette a késő köztársaságkori rómaiakat, köztük Cicerót és Varrót – töltik vehette át Gellius a sztereotíp kifejezést, mely a korabeli latin nyelvhasználatban jellemzően ‘capuai’ jelentéssel bírt. Gellius a *superbia Campana* példájának tartja Naevius saját maga által írt sírversét is (I.24,2).

*Iam vero, quos dives opum, quos dives avorum
e toto dabat ad bellum Campania tractu,
ductorum adventum vicinis sedibus Osci
servabant.*

Az erőforrásokban gazdag, az ősökben gazdag Campania egész vidékéről háborúba küldött oscusok is a közelben várták vezéreik érkezését.

Campania közmondásos gazdagságát¹⁸ Silius a *dives* jelző megismétlése révén is hangsúlyozza: a vidék vagyonban és termésben (*opum*), valamint ősökben (*avorum*) egyaránt bővelkedik. Mint Fröhlich megjegyzi, a szóismétlés Vergilius *Georgicá*ját idézheti, egészen pontosan annak híres részletét, „Itália dicséretét”, ahol a félsziget egészét illeti a *magna parens frugum ... | magna virum* (II.173–174) megjelölés – ez a vergiliusi intertextus tehát a Silius által dicsért Campaniát Itália paradigmatis mintaképevé emeli.¹⁹ Csakhogy adódnak további vergiliusi párhuzamok is, melyek közül kétségtelenül az *Aeneis prooemiuma* a legfontosabb,²⁰ ahol éppen Karthágót nevezi az elbeszélő „erőforrásokban gazdagnak” ugyanezzel a jelzővel: *urbs antiqua fuit ... | Karthago, Italiam contra Tiberinaque longe ostia, | dives opum studiisque asperrima belli* („volt egy ősi város, Karthágó, szemben Itáliával és a Tiberis torkolatával, erőforrásokban gazdag és háborúban vad”, I.12–14). E sorokban Karthágó harciassága éppen a Silius eposzának is tárgyát képező pun háborúkat előrevetítő prolepszisként értelmezhető.²¹

A siliusi katalógusban a *dives opum* tehát a kettős vergiliusi intertextus révén egyszerre mutatja Campaniát Itália „esszenciájának” (Fröhlich értelmezése szerint) és nyugtalanítóan Karthágóra emlékeztető vidéknek, ismét csak közvetett módon célozva arra, amire majd az 544–545. sorok-

18 Lásd pl. VERG. G. II.217–225, valamint a FRÖHLICH 2000, *ad Pun.* VI.651 által hozott további példákat.

19 FRÖHLICH 2000, *ad* VI.651.

20 Lásd még *dives opum variarum* („minden tekintetben gazdag”, G. II.468) a várossal szembeállított vidék jelzőjeként, valamint Tenedos szigete mint *dives opum* (*Aen.* II.22), Karthágóhoz hasonlóan a trójaiakat/rómaiakat fenyegető veszély forrása.

21 Túlságosan pedáns grammatikai érveléssel, de Servius is prolepszisként azonosítja a kijelentést: „*studiis*”, *non „studio”, quia ter rebellavit contra populum Romanum* („*studiis*, többes számban, nem pedig *studio*, mivel háromszor is háborúzott a római néppel”, *ad loc.*).

ban is csupán utalni fog az elbeszélő: Capua és más campaniai városok hűtlenségére. Karthágó, mely az *Aeneis*ben minden vadsága ellenére is legalább földrajzi értelemben biztonságos távolságban van Rómától, a tengeren túl „szemben Itáliával és a Tiberis torkolatával”, Capua átpártolása következtében – ahogy a siliusi *dives opum* sugallhatja – hirtelen megjelenik Rómához közel, Campaniában is.²² Ha észreveesszük a *divus opum* jelzőben rejlő nyugtalanító utalásokat, akkor a kockázatmentesebbnek tűnő, a római *mos maiorum* ideológiai rendszerébe könnyen beilleszthető *dives avorum* is új megvilágításba kerülhet. A második (ugyanúgy a *quos* által bevezetett) jelző mintha nem is annyira kiegészítené az elsőt, mint inkább ellensúlyozná, illetve megkísérelné felülírni – természetesen sikertelenül, hiszen a *quos dives opum* nem tűnik el a szövegből a *quos dives avorum* hatására. A *Punicát* lejegyző vagy diktáló életrajzi szerző megtehetné, hogy módosítja a szöveget, az elbeszélő azonban nem vonhatja vissza a már kimondott szavait.

A VIII. ének záró katalógusban, mint láttuk, több helyütt is felbukkannak explicit vagy implicit utalások arra, hogy nem mindegyik itáliai nép fog végig kitartani a rómaiak mellett. A katalógus ezzel együtt is elsősorban dicsőséglistaként olvasható: ezek a népek küldtek katonákat a háború leghírhedtebb és Róma szempontjából katasztrofális kimenetelű csatájába. A csata részletes elbeszélése után a XI. ének egy újabb katalógus nyitja, a korábbi dicsőséglista párja. Ezúttal azonban inkább szégyenlistáról beszélhetünk, mely felsorolja, hogy kik pártoltak el Rómától a cannae-i vereség hírére (XI.1–54). A narrátor ismét moralizál, miként tette azt Capua kapcsán a korábbi katalógusban is: az emberi természetből következik, hogy a hűség meginog a körülmények kedvezőtlené válása esetén (3–4), és a tárgyalt történelmi szituációban is voltak, akik siettek megegyezést kötni a punokkal (4–6). Az elpártolók sorát a szamniszok nyitják, akiknek hű(tlen)ségéről már a VIII. énekben is esett szó (XI.7–8):²³

22 Capuát később más-más kontextusban a szívélyes vendéglátásban részesülő Hannibal, valamint a várost ostromló Fulvius is „második Karthágónak” nevezi (*altera Carthago*, XI.425, XIII.100).

23 A siliusi elbeszélő valószínűleg általánosít, ugyanis nem az összes szamnisz törzs pártolt el Rómától: SALMON 1967, 299–300.

*Saevior ante alios iras servasse repostas
atque odium renovare ferox in tempore Samnis.*

Mindenki másnál vadabbak voltak a szamnizsok, s makacsabbul őrizték a régi haragot, készen állva rá, hogy felújítsák a küzdelmet, amint alkalom adódik.

A szamnizsok nyilván a közelmúlt vereségeire, a szamnizs háborúkra emlékeznek, azok miatt éreznek nem múltó haragot a rómaiakkal szemben, készen arra, hogy amint lehetőség adódik, újrakezdjék a nyílt ellenségeskedést. Csakhogy a „régóta őrzött harag” motívuma, mely már a VIII. ének katalógusában is megjelent a szamnizsokkal kapcsolatban (*nec veteri purgatus ab ira*, 563 – lásd fönt), a múlt sokkal régebbi rétegét idézheti föl az olvasóban, immár nem a történeti, hanem az irodalmi emlékezet segítségével. A „nem múltó harag” ugyanis fontos vergiliusi motívum: az *Aeneis*ben Iunót is a „nem felejtő harag” (*memorem ... ob iram*, I.4), az „egykori háború emléke” (*veterisque memor ... belli*, I.23) teszi a trójaiak fő ellenségévé, és az istennő „lelkébe mélyen beivódott a Paris-ítélet emléke és az igazságtalanság, hogy szépségét alábecsülték” (*manet alta mente repostum | iudicium Paridis spretaeque iniuria formae*, I.26–27). Ez a nem múltó harag okozza nemcsak a trójaiak többéves bolyongását, hanem az itáliai háborút is, melynek kiobbantásában Iuno aktív szerepet játszik. A siliusi *vetus*, illetve *reposta ira* tehát – különösen az utóbbi, Vergiliusra emlékeztető szinkopált jelzős változat – arra enged következtetni, hogy a szamnizsok közösségi emlékezete e költői világban a jövővény trójaiak ellen egykor folytatott háborúra is kiterjed, és önmagukat a hajdani mitikus küzdelem folytatóinak tekintik.²⁴

A szamnizsokat sokan követik az elpártolásban: a katalógus következő mintegy húsz sorában az elbeszélő további tíz népet, illetve várost vagy földrajzi területet említ (*Pun.* XI.9–27). A gallok megbízhatatlanságán Silius nem is csodálkozik (28–29), azon azonban felháborodik, hogy még Capua is hűtlennek bizonyul. A VIII. énekhez hasonlóan ezúttal is

24 Az *Aeneis*ben a szamnizsokról nem esik szó, csak a szabinokról, akiket őseikként tiszteltek (a szamnizsok az eredetmonda szerint egy *ver sacrum* keretében a szabinok közül kiválva váltak önálló néppé); bővebben lásd SALMON 1967, 28–36.

Campania mértéket tartani nem tudó, hübrisztikus fővárosa zárja a katalógust (XI.29–32):

*Capuaene furorem,
quem Senonum genti, placuisse, et Dardana ab ortu
moenia barbarico Nomadum sociata tyranno
quisnam mutato tantum nunc tempore credat?*

Hogy Capua ugyanazt az őrült döntést hozta, mint a senonok [gallok], s hogy az eredetét tekintve dardán [trójai] város a nomádok barbár vezére mellé állt – ki hinné el mindezt most, amikor már egészen más időkben élünk?

Az elbeszélő két okot említ, amiért megdöbben a város viselkedése: az egyik Capua múltjával, a másik a jövőjével kapcsolatos. Kezdjük az utóbival! A változás nagyságát már a majdnem palindromikus kezdőszavaival is érzékeltető *mutato tantum nunc tempore* szakasz az elbeszélői jelen tükrében minősíti már-már hihetetlennek a múltat. Silius korára a második pun háború után kemény büntetéssel sújtott, jogi és gazdasági státuszvesztést elszenvedő Capua integrációja már végbement, ezért nehéz elképzelni, látja be az elbeszélő, hogy egykor ellenséges viszonyban állt Rómával. A pun háborúk korának és az elbeszélő jelenének szembeállítására kerül sor mintegy száz sorral később is, miután a capuai követelést, hogy az egyik consult a campaniaiak közül válasszák, a rómaiak felháborodottan visszautasítják. Eljön azonban az idő, amikor Róma majd önként adja meg azt, amit korábban fegyverrel akadályozott meg (XI.122–129):

*Tantane, omnipotens, caligine mersa latere
fata placet? Veniet quondam felicior aetas,
cum pia Campano gaudebit consule Roma
et per bella diu fasces perque arma negatos
ultro ad magnanimos referet secura nepotes.
Poena superborum tamen haec durabit avorum,
quod non ante suos Capua ad suffragia mittet,
quam Carthago suos.*

Mindenható Iuppiter, hát ennyire szereted megismerhetetlen sötétségbe burkolni a jövődőt? Eljön majd egy boldogabb kor, amikor Róma megennyhülve örömmel fogad majd campaniai consult, és a háborúban, fegyverrel megtagadott hatalmi jelvényeket önként, aggodalom nélkül adja majd át az egykori ellenség nemeslelkű leszármazottainak. Gógös őseik büntetése azonban sokáig érvényben marad majd: Capua sem küldheti majd előbb polgárait Rómába szavazni, mint Karthágó.

Az egymás felől nézve kölcsönösen megérthetetlennek, kiszámíthatatlannak bizonyuló múlt és jelen között mégis hidat képez valami, ami nem más, mint a múltbeli tettek következményeként kiszabott büntetés időszaka: ekkor a capuaiak talán már nem lesznek olyan dölyfösek, mint őseik, mégis elszenvedik azt a megalázó büntetést, hogy még az általuk a második pun háborúban támogatott Karthágó is előbb nyer majd szavazójogot.²⁵

Az elbeszélő felháborodásának másik oka a város régmúltja. Capuára az elbeszélő a *Dardana ab ortu moenia* körülírással utal, és ezzel állást foglal abban a kérdésben, hogy a város etruszk eredetű (ezt állítja Cato és Livius), vagy pedig trójai alapítású-e, ahogyan Hekataiosz nyomán Vergilius is tudósít.²⁶ A *Punica* nem meglepő módon az *Aeneis* által is képviselt hagyományra utal. Vergilius eposzában több alkalommal is megjelenik egy trójai Capys, akiről az elbeszélő azt állítja, hogy „róla van elnevezve egy campaniai város”, vagyis Capua (*Capys: hinc nomen Campanae ducitur urbi*, X.145).²⁷ A *Punicában* őt ünneplik a város névadó hérószaként (XI.177–179 és 295–297). A szamniszokhoz hasonlóan a capuaiak egy része is betolakodónak tartja a rómaiakat Itáliában. A populista Vibius Virrius szerint a consuli hivatallal kapcsolatban a rómaiakhoz intézett, fent már említett ultimátum visszautasítása nem kevesebb, mint elnyomás az egyenjogúság megtagadása révén (XI.150–152):

25 Capua valószínűleg a Kr. e. 1. század elején, a szövetséges háborúk idején kapta meg a *civitas cum suffragio* jogát, így hát Karthágó esetében a *Punica* elbeszélője minden bizonnyal C. Gracchus Kr. e. 122-es karthágói kolónialapítási kísérletére céloz; vö. SPALTENSTEIN 1986, *ad loc.*

26 VELL. I.7 = CAT. *Or. fr.* 69 Peter; LIV. IV.37.1; HEKATAIOSZ, *FGrH* 1F62; VERG. *Aen.* X.145 (DSERV. *ad loc.* szerint Coelius Antipater alapján, aki az alapító Capyst Aeneas unokatestvérének tartja).

27 Vö. FRONDA 2010, 121–122 a város nevének további ókori etimologizáló magyarázatairól.

*Fastus exsanguis populi vanumque tumorem
nimirum Capua et dominatum perferat urbis
ceu famulis fasces aequataque iura negantis?*

Miért kellene Capuának eltérni egy erejét vesztett nép dölőfét és minden alapot nélkülöző felfuvalkodottságát? Miért hagyná, hogy egy olyan nép uralkodjon felette, amely a mieinktől, mintha csak szolgák lennének, megtagadja a *consuli* hivatalt és az egyenlő jogokat?

Róma szerepét sokkal pozitívabb színben láttatja a helyi ellenzékét képviselő Decius Magius, „akkoriban az egyetlen tisztességes ember Capuában” (*tum solum Capuae decus*, XI.158), aki a két város kapcsolatában a jelen helyett a múltra, az elbeszélővel szemben azonban az alapítástörténet helyett a viszonylag közeli múltra, a számnisz háborúkra helyezi a hangsúlyt (173–176):

*Hi sunt, qui vestris infixum moenibus hostem
deiecere manu et Capuam eripueri superbis
Samnitum iussis; hi sunt, qui iura dedere
terrore expulso Sidicinaeque bella remorunt.*

Ők azok, akik a városotokat elfoglaló ellenséget elkergették, és Capuát megmentették a gőgös számniszok uralmától; ők azok, akik a rettegést megszüntetve törvényeket adtak nektek, és véget vetettek a sidicinusokkal folytatott háborúnak.

Decius tehát nem azt emeli ki, hogy a rómaiak mások kárára növelték befolyásukat Itáliában, hanem azt, hogy rendet és békét teremtettek Campaniában, és védelmet nyújtottak Capuának. Róma közbelépését tehát civilizatorikus tettnek látja. Egy másik város törvényeinek megalkotása (*iura dedere*, 175) természetesen feltételez bizonyos hatalmi elsőbbséget, de a kontextus alapján egyértelmű, hogy Decius ezt elsősorban mégis jótéteményként, nem a hódítás aktusaként értelmezi. Hasonló véleményen vannak Róma szerepvállalásával kapcsolatban a saguntumi követek is az I. énekben, akik felidézik, hogy Róma segített Zanklé (Messana) városának II. Hierónnal szemben – egyébként ez a beavatkozás volt a köz-

vetlen előzménye az első pun háború kirobbanásának –, illetve Capuának a szamniszokkal szemben néhány évtizeddel korábban (I.662–665):

*Vos etiam Zanclem Siculi contra arma tyranni
iuvisse egregium; vos et Campana tueri
moenia depulso Samnitum robore dignum
Sigeis duxistis avis.*

A ti dicső tetteitek volt, hogy segítették Zanklét a szicíliai türannosz seregével szemben; és méltónak találtátok trójai őseitekhez azt is, hogy megvédjétek Capua városát, kiűzve onnan a szamniszok csapatát.

A szamniszok és a capuaiak viselkedése egyaránt annak példája, hogy a *Punica* költői világában a politikai folyamatok is komplex módon zajlanak. A szamniszok úgy cselekszenek, ahogyan Rómával közös múltjuk alapján számíthattunk is rá; Capua esete azonban azt mutatja, hogy egy közösség nem feltétlenül a vélt vagy valós néprokonságra, a közös múltra tekintettel hoz politikai-katonai döntést a jelenben.²⁸ Egy közösségnek mindig az adott szituációban kell nemcsak pragmatikus, hanem az identitást is befolyásoló döntést hoznia: a múltból örökölt cselekvési mintákhoz ragaszkodik, vagy újakat alakít ki. Olyan dilemma ez, mellyel Itália fokozatosan római irányítás alá kerülő népei minden bizonnyal gyakran szembesültek.

A római emlékmű Liternumban

A Ticinus, a Trebia és a Trasimenus-tó melletti vereségek elbeszélése után a háborús cselekmény kifejezetten keveset halad előre a cannae-i ütközet elbeszéléséig. Az elbeszélő inkább a még régebbi múlt felidézésére koncentrál. Olvasunk mítoszokról és legendákról (a Fabiusok Cremeránál: VII.20–73, Falernus és Bacchus: VII.162–211, Dido nővére, Anna: VIII.25–241) csakúgy, mint a közelmúltról: az első pun háború római hőse, Regulus

²⁸ A római beavatkozás idealisztikus ábrázolásáról, illetve a „rokonságon alapuló diplomácia” elvének axiomatikus érvényesítéséről a saguntumi követek és Decius beszédében lásd BERNSTEIN 2008, 185–190 és 2010, 394–397.

dicső tetteiről és fogságáról mesél egy veterán katona, Marus Regulus fiának (VI.101–551), és az előző háború képei díszítik a campaniai tengerparton fekvő kisváros, Liternum templomának *porticusát* is (VI.653–716).²⁹ A fejezet fennmaradó részében ez utóbbi jelenettel foglalkozom.

Különösen a Marus-epizód és a liternumi jelenet sugallja azt, hogy Siliust kifejezetten érdekli, hányféle módon és médiumon keresztül idézhető fel a múlt, és hogy ezek, illetve az általuk közvetített történetvariánsok hogyan viszonyulnak egymáshoz. Marus négy szemközt, egy családtagnak beszél el Regulus történetét, a liternumi templom viszont publikus emlékműnek ad otthont. A képeken Regulus többször is feltűnik (VI.658–659, 672–679), fogsága azonban nincs ábrázolva: a közösségi sikerért az egyén által fizetett ár nem elsődlegesen érdekes egy győzelmi emlékművön.³⁰ Regulus fogsága és kínzása megjelenik azonban Hannibal pajzsán, melyet Hispaniában kapott (II.395–456), és minden bizonnyal Liternumba is magával hoz; a pajzs tehát ebben az értelemben kiegészíti az emlékművet.³¹ Az epikus szöveg ily módon hangsúlyozza, hogy ugyanazt az eseményt különböző médiumok segítségével, más-más hallgatóság számára és eltérő szempontok figyelembevételével is fel lehet idézni.³² Az emlékezés ezen aktusai a befogadó szemében rendszert alkothatnak, jelentésükhöz és jelentőségükhöz pedig az is hozzájárul, hogy e rendszer részét képezik. Hannibal még egy lépéssel tovább megy: ahelyett, hogy a liternumi emlékmű képeit a saját pajzsán láthatókkal ellensúlyozná, végül parancsot ad katonáinak az emlékmű lerombolására (VI.698–716),

29 Az első pun háború szerepéről az (elsősorban Augustus- és Flavius-kori) római közösségi emlékezetben lásd BIGGS 2020, kül. 161–199 a *Punicáról*.

30 Ebből természetesen nem következik, hogy a leírás ne célozhatna arra is, ami nem látható a képen. Az elbeszélő így tesz a VI.659. sorban, előrevetítve Regulus sorsát: *bella neganda viro si noscere fata daretur* („a háború, mely ellen fel kellett volna szólnia [Regulusnak], ha az ember előre ismerhetné a sorsát”). Különösen érdekes az idézet második fele. Az emlékművön feltehetőleg idealizálva ábrázolt Regulust minden bizonnyal az sem tántorította volna el a harc vállalásától, ha előre ismeri személyes sorsát, a rá váró szenvedést. Az elbeszélő e félmondat erejéig tehát nem a haza üdvét a személyes boldogulás fölé helyező „hósi értékrendet”, hanem egy azzal kapcsolatban szkeptikus nézőpontot képvisel.

31 A jelenetek közti kapcsolatot hangsúlyozza többek között FUCECCHI 2003; BIGGS 2020, 193–195; Regulusról a *Punica* VI. énekében lásd FRÖHLICH 2000; BIGGS 2020, 184–192; Regulus személyének inkonzisztens bemutatásáról az eposzban WALTER 2018.

32 Vö. FUCECCHI 2003, 284.

hogyan lecserélhesse azt egy olyan karthágói emlékműre, mely a saját második pun háborús sikereit hirdeti majd.

A római emlékmű és a Hannibal által tervezett ellenemlékmű a legtöbbet tárgyalt siliusi *ekphraszisz*ok közé tartozik. Bonyolult narratológiai megoldásait, a többi siliusi képleíráshoz fűződő viszonyukat és sűrű, elsősorban vergiliusi intertextuális kapcsolatrendszerüket sokan vizsgálták már, és visszatérő téma a helyszín, Liternum jelentősége is.³³ E helyütt nem vállalkozom az epizód teljeskörű interpretációjára és az emlékműveken látható összes jelenet részletes vizsgálatára; a hangsúlyt inkább általában vett kommemoratív funkciójukra helyezem, illetve annak vizsgálatára, hogy Silius miként árnyalja a liternumi jelenetben a kommemoratív rendszer imént vázolt elképzelését. A szövegrész bevezetőjének rövid bemutatása után máris rátérek majd Hannibal ellenemlékművének – vagy, amint érvelni fogok, talán inkább a remélt pun birodalomban sokfelé megtalálható emlékműveinek – tárgyalására. A Hannibal beszédének interpretációja során tett megfigyeléseket fogom ezek után felhasználni arra, hogy újra megvizsgáljam a római emlékművet a második pun háború idején és azt megelőzően Róma és Itália közt fennálló, a fent már tárgyalt szövegrészekben körvonalazott viszony kontextusában.

Fabius Maximus *dictator*rá választásakor (VI.590–618) Iuppiter megakadályozza, hogy Hannibal máris Róma ellen vonuljon, a hadvezér ezért kénytelen megkerülni a várost Kelet felől. Umbria és Picenum vidékén átkelve végül Campaniába érkezik, azon belül is Liternumba. Ha már itt van, meg is nézi a várost (VI.651–657):³⁴

33 Az interpretációk sorát Barchiesi rövid intertextuális szempontú értelmezése (BARCHIESI 2001, 138–139; eredeti megjelenése: 1995) és FOWLER 1996 narratológiai elemzése nyitja; ezeket követi FRÖHLICH 2000, 351–395 kommentárja. FUCECCHI 2003, 281–286 a római történelem ábrázolásmódjára és kapcsolódó narratológiai problémákra fókuszál; MARKS 2003 a vergiliusi intertextualitást vizsgálja; MANUWALD 2009 a *Punica* történeti tárgyú *ekphraszisz*ait hasonlítja össze; HARRISON 2010, 287–289 az *ekphraszisz* proleptikus elemeivel foglalkozik. Lásd még röviden TIPPING 2007, 221–224 és STOCKS 2014, 221–223.

34 Hannibálról mint turistáról lásd az 1. fejezetet. A capuai városnézés során olvasható *spectandis urbis tectis templisque* („megszemlélve a város épületeit és templomait”, XI.260) kifejezés közvetlen intratextuális kapcsolatot teremt a liternumi jelenet bevezetésével (VI.653).

... donec pestiferos mitis Campania cursus
 tardavit bellumque sinu indefensa recepit.
 Hic dum stagnosi spectat templumque domosque
 Literni ductor, varia splendentia cernit
 pictura belli patribus monumenta prioris
 exhausti: nam porticibus signata manebant,
 quis inerat longus rerum et spectabilis ordo.

Végül a lány Campania lelassította gyászos előrenyomulását, és védelemnül átadta magát a háborúnak. Míg itt a mocsaras Liternum templomát és épületeit nézegette, a pun vezér megpillantotta az előző, atyáik által végigharcolt háború emlékművét, egy élénk színekkel pompázó festményt: fennmaradt ugyanis az oszlopcsarnok falán megjelenítve. Események hosszú és látványos sorát ábrázolta.

Az emlékmű tehát mindeddig „fennmaradt” (*manebant*, 656), bár a megjegyzés egyúttal célozhat arra is, hogy Hannibal érkezésével veszély fenyegeti.³⁵ A sort olvasva arra következtethetnénk, hogy kifejezetten ősi emlékműről, a mitikus múlt jelenben is létező fizikai nyomáról van szó, amelyen mégsem fogott az idő vasfoga. A liternumi emlékműről azonban ezt nem mondhatjuk el: felállításának *terminus post quem*je értelemszerűen az eposz cselekményét csupán néhány évtizeddel megelőző első pun háború, melyet az előző generáció harcolt végig (655–656). A fennmaradás hangsúlyozásával³⁶ Silius felnagyítja ezt a valójában egyáltalán nem jelentős időbeli távolságot, és az első pun háborút máris a „sodródó hasadék” túlsó partjára helyezve a kommunikatív emlékezet helyett a kulturális emlékezet tárgyává teszi, megelőlegezve neki azt a státuszt, melyet valójában inkább Silius és kortársai emlékezetében élvez majd.

Az elbeszélő által nyújtott bevezető ugyanakkor kevésbé részletes. El-lentétben például a karthágói Iuno-templom sok szempontból informatívabb vergiliusi leírásával, a *Punicában* nem tudjuk meg, melyik isten-

35 Vö. FOWLER 1996, 64, 25. j.

36 Nem érzem meggyőzőnek FRÖHLICH 2000, *ad loc.* megjegyzését, miszerint itt és a *Punicában* másutt is a *mane*o a létigével megegyező jelentést hordozna.

ség templomáról van szó,³⁷ és hogy pontosan mikor, milyen körülmények között és kiknek a kezdeményezésére emelték. A legtöbb kérdést minden bizonnyal mégis a helyszín veti fel. Livius ír ugyan arról, hogy Hannibal a Formiae és Liternum közötti térségben tartózkodik a trasimenusi csata után (XXII.16), és ezt az értesülést később a siliusi elbeszélő is átveszi (VI.277–278), de liternumi városnézésről, templomról, és különösen a római emlékműről a történetírónál nem esik szó. Liternum, miként Livius megjegyzi (XXXII.29,3, XXXIV.45,1), majd csak Kr. e. 194-ben válik római kolóniává. Hannibal liternumi látogatása tehát Silius saját ötletének tűnik, a helyszínválasztást illetően pedig több interpretáció is született. Fröhlich abból indul ki, hogy az első pun háború hőse, Regulus a liternumi festmény egyik központi alakja, az Atilius Regulusok családja pedig éppen campaniai származású volt, és a költő – aki az ifjabb Plinius tudósítása (*Epist.* III.7,6) szerint ugyancsak Campaniába visszavonulva dolgozott a *Punicán* – maga is jól tudhatta ezt.³⁸ Barchiesi azt jegyzi meg, hogy az első pun háborúról eposzt író Naevius campaniai származása közhímmert volt az ókorban, Silius pedig a nem sokkal később lerombolt római emlékmű leírását éppen egy Naevius *Bellum Poenicum*ából fennmaradt *ekphraszisz*-töredékre emlékeztető allúzióval nyitja, mintegy tisztelgésül a római irodalom egyik, ráadásul kapcsolódó témát feldolgozó alapító atyja előtt.³⁹ Manuwald arra hívja fel a figyelmet, hogy a közelben haladó Via Domitiana elkészülte Kr. u. 95-ben ugyancsak hozzájárulhatott Liternum ismertebbé válásához.⁴⁰

A helyszínválasztás ma már bevettnek nevezhető értelmezése a fentiekkel szemben Liternum római közösségi emlékezetben elfoglalt szerepé-

37 FUCECCHI 2003, 281 szerint talán Venus Erycina templomáról lehet szó, mivel a templomot díszítő festmények utolsó jelenetében az istennő figyelni boldogan az Eryx-hegy csúcsáról a római győzelmet (VI.697).

38 FRÖHLICH 2000, 359; MÜNZER 1963, 57–59-re hivatkozva; őt követi FUCECCHI 2003, 283. Münzer állítását a Regulusok campaniai származásáról több kritika is érte: WISEMAN 1971, 186; FARNEY 2007, 183.

39 BARCHIESI 2001, 138–139; a *monumenta ... signata ... quis inerat* (*Pun.* VI.655–657) valóban feltűnően emlékeztet a naeviusi *inerant signa expressa* kifejezésre (*Bell. Poen.* fr. 12 Büchner). A liternumi jelenet naeviusi utalásairól lásd még BIGGS 2020, 182–183.

40 MANUWALD 2009, 57, 68. j.; Statius említi is a liternumi mocsarakat (*Literna palus, Silv.* IV.3,66) az országgal összefüggésben.

ből indul ki.⁴¹ A kisváros hírére az biztosította, hogy a második pun háborút győztesen befejező Scipio Africanus később egy liternumi villába⁴² vonult vissza, önkéntes száműzetésként a római belpolitikai harcok és az őt érő vádak elől. Ír erről Livius (XXXVIII.53) és Valerius Maximus (V.3,2), aki másutt egy anekdotát is elmesél a Scipio villája közelében partra szálló, de aztán a tulajdonos kilétét megtudva neki hódolattal adózó kalózkokról (II.10,2). A Scipio liternumi száműzetésére vonatkozó hagyomány kora császárkori jelentőségére utaló legfontosabb szöveg kétségkívül az a Seneca-levél, melyben a filozófus részletesen beszámol a híres villában tett látogatásáról.⁴³ Seneca az utókor csodálatának ad hangot, és mintegy szentélyként tekint az egykor a híres személyiség tulajdonát képező villára. Rögtön a levél elején említi is, hogy áldozatot mutatott be a halott szellemének az oltárnál, melyet Scipio síremlékének tart (1).⁴⁴ A Seneca által a szó mai értelmében is rusztikusnak látott köztársaságkori *villa rustica* kettős értelemben idealizált helyszín tehát: a korabeli fényűző villákkal szemben képviseli a múlt nemes egyszerűségét, a várossal szemben pedig a vidék tisztaságát. Seneca egyáltalán nem menti fel Scipiót az őt érő vádak alól: szerinte Scipio legnemesebb tette, hogy amikor jelenléte a városban veszélyeztette volna a római *libertast*, akkor e veszélyt távozásával szüntette meg. Otthagyta és ezáltal megőrizte Rómát olyannak, amilyennek lennie kell – de a villába látogató Seneca szemében mintha mégis magával vitte volna az idealizált rómaiság egy szeletét a fővárosból, és éppen ezáltal jelenhet meg a liternumi villa úgy, mint az ősi, nagyszerű Róma emlékműve, sőt akár rezervátuma a publikált Seneca-levélben mint az „emlékmű emlékművében”.

41 VENINI 1978, 178; FOWLER 1996, 63 és 73; BARCHIESI 2001, 188, 34. j.; MARKS 2003, 144; TIPPING 2007, 222; MANUWALD 2009, 41; HARRISON 2010, 289. Említi az értelmezési lehetőséget FUCECCHI 2003, 283 is, de inkább Fröhlich interpretációját támogatja.

42 Scipio villájáról és a *villa rustica* római kultúrtörténetéről lásd D'ARMS 1970 és BODEL 1997.

43 Az újabban sokat elemzett levélre (*Epist. mor.* 86) vonatkozó legfontosabb szakirodalom HENDERSON 2004, 93–118; RIMELL 2015, 178–197 és ZAINALDIN 2019; vö. továbbá GOWING 2005, 80–81 a híres emberek villáiról mint emlékezhelyekről Rómában, illetve FERENCZI 2015, 20–22 Augustusnak az ifjabb Cato egykori házában tett látogatásáról.

44 Livius szerint a források nem egységesek azt illetően, hogy hol van eltemetve Scipio, Rómában vagy Liternumban, ugyanis mindkét városban van síremléke (XXXVIII.56).

Silius eposzában tehát Hannibal éppen azon a helyen tervezi meg saját győzelmi emlékművét, amelyhez a római közösségi emlékezetben a később őt legyőző hadvezér neve fűződik, és ahol Seneca és Silius korában a Scipio-villa képében a „régí Róma” emlékműve áll. Erre (is) rímelhet a *Punicában* az előző nemzedék római győzelmét ábrázoló emlékmű, különös tekintettel arra, hogy azon Scipio Africanus nagyapjának nemes tette, az ellenséges hadvezér eltemetése is látható (VI.671), sőt még Hannibal elképzelt emlékművén is megjelennek a Scipiók (Africanus, amint kimentí apját a csatából: 710). Liternum jövőjének ismerete ironikus felhangokkal gazdagítja ezt az olvasatot: a második pun háborút győzelemmel lezáró római hadvezér végül ugyanúgy száműzetésbe kényszerül majd, mint Hannibal,⁴⁵ hogy aztán az utókor képviselőjében Seneca mégis szentélyként látogathasson el e száműzetés helyszínére. Bizonyos értelemben maga Scipio lehet az a leendő „istenség”, akit a *Punica* elbeszélője nem nevez meg, amikor a liternumi templomról beszél.⁴⁶

Az alábbiakban a római emlékmű helyszínével kapcsolatban alternatív interpretációt javaslok majd, egyelőre azonban a fent idézett szakasz utolsó szavára koncentrálok. A narrátor szerint az emlékművet a „rend” (*ordo*) jellemzi. Első olvasatban a *longus ... et spectabilis ordo* (VI.657) kézenfekvő módon az ábrázolt események és az *ekphrasisz*ban leírt jelenelek kronológiai sorrendjére utal;⁴⁷ Fowler megfogalmazása szerint „az *ordo* egyszerre *spectabilis* és *narrabilis*”, látható és szavakba önthető.⁴⁸ Fröhlich felosztását követve így tagolhatjuk az *ekphrasiszt*:⁴⁹

- 1) Regulus háborúba szólítja a rómaiakat (VI.658–659)
- 2) Appius formális hadüzenete és *triumphusa* (660–662)
- 3) Duilius tengeri győzelme, emlékműve és ünneplése (663–669)
- 4) Scipio győzelme Sardinia szigetén; eltemeti a pun hadvezért, Hannót (670–672)

45 Seneca párhuzamot is von a két száműzetés között (*Epist. mor.* 86,3).

46 MARKS 2003, 144; HARRISON 2010, 289. Scipio az eposzban jóslatot kap száműzetésére – de nem annak helyszínére – vonatkozólag alvilágjárása során: XIII.514–515.

47 Vö. SPALTENSTEIN 1986, ad VI.656.

48 FOWLER 1996, 66.

49 FRÖHLICH 2000, 361–368; FOWLER 1996, 66 és MARKS 2003, 130 némiképp eltérő tagolást követnek.

- 5) a rómaiak győzelmei Afrikában, Regulus vezetésével (672–679)
- 6) a punok megölik a spártai zsoldost, Xanthipposzt (680–683)
- 7) Lutatius tengeri győzelme az Aegates-szigeteknél; Hamilcar fogságba esik (684–691)
- 8) békeszerződés; a punok hamis esküje (692–696)
- 9) Venus örömmel nézi mindezt az Erüx-hegy csúcsáról (697).

Ebből az áttekintésből is világosan kirajzolódik, hogy a jelenet bevezetőjében említett *ordo* a narratív sorrend mellett a politikai rendre is utalhat. A római győzelmek megörökítésével az emlékmű visszatükrözi, sőt bizonyos értelemben meg is testesíti a római uralmat (vö. *inerat*, szó szerint „rajta/benne volt”, 657), azt a katonai és politikai értelemben vett rendet, melynek megvannak a maga haszonélvezői és kárvallottjai egyaránt, és amely maga is hosszú (*longus*, 657) lesz: kitart Silius koráig és még annál is tovább.⁵⁰

Hannibal ellenemlékműve(i)

Hannibal a római rend áldozatai közé tartozik, ez a tény pedig alapvetően befolyásolja az ő nézőinek a reakcióit is: az a törekvés nyilvánul meg bennük, hogy érvénytelenítse a politikai *status quót*, és elpusztítsa annak művészi ábrázolásait is. Az antik irodalom első fokalizált, a belső néző szempontjait is hangsúlyosan érvényesítő *ekphraszisz*aként számontartott vergiliusi jelenet, a karthágói Iuno-templom leírása az *Aeneis*ben (I.441–497) a liternumi emlékmű siliusi leírásának legfontosabb intertextuális modellje. Aeneas – az eredeti megrendelői szándékot tekintve valószínűleg tévesen, az *Aeneis*ben elbeszélt közvetlen fejlemények, Dido és Aeneas szerelmi kalandja ismeretében azonban mégis érvényesen – a vágyvezérelt gondolkodás csábításának engedve a trójaiak iránti együttérzés jeleként értelmezte a trójai háború jeleneteit a karthágói freskón.⁵¹ Hannibal

50 Vö. FOWLER 1996, 64 a *longus ordo* előfordulásairól az *Aeneis*ben, melyek közül a siliusi kifejezés politikai értelmezése szempontjából a legfontosabbak: VI.754 (a leendő római hősök felvonulása) és VIII.722 (a meghódított népek felvonulása Augustus *triumphusán*, melyet Vulcanus Aeneas pajzsán ábrázolt).

51 Erről bővebben lásd TAMÁS 2005.

nem esik bele ebbe a csapdába. Ő nem az ábrázolt háborúról alkotott személyes narratíváját vetíti ki a műalkotás feltételezett megrendelőire, hanem épp fordítva, azt feltételezi – minden bizonnyal helyesen – hogy a római győzelmet ünneplő emlékmű megalkotására adtak megbízást. Ennek megfelelően a sajátjával ellentétes értelmezői alapállásból olvassa a képet, mintegy rekonstruálva a műalkotás kézenfekvő római interpretációját.⁵² Éppen ez teszi az *ekphrasziszt* különösen bonyolulttá a fokalizáció szempontjából: a leírásban megjelenő római nézőpont egyszerre tulajdonítható maguknak a rómaiaknak, valamint az ő feltételezhető értelmezésüket rekonstruáló Hannibálnak.

A pun hadvezér „ellenséges szemmel” (*infesto ... vultu*, VI.698)⁵³ nézi végig a római emlékmű jeleneteit, majd elképzel egy, a saját – részben már megvalósult, részben remélt – itáliai sikereit majdan megörökítő karthágói emlékművet (698–713):

*Quae postquam infesto percensuit omina vultu
adridens Poenus, lenta proclamat ab ira:
„Non leviora dabis nostris inscribere tectis
acta meae dextrae: captam, Carthago, Saguntum
da spectare, simul flamma ferroque ruentem;
perfodiant patres natorum membra. Nec Alpes
exiguus domitas capiet locus: ardua celsis
persultet iuga victor equis Garamasque Nomasque.
addes Ticini spumantis sanguine ripas
et nostrum Trebiam et Trasimenni litora Tusci
clausa cadaveribus. Ruat ingens corpore et armis
Flaminius, fugiat consul manante cruore*

52 MARKS 2003, 137 és MANUWALD 2009, 42 ugyanakkor azt hangsúlyozzák, hogy az elvileg fokalizált leírás mégis meglepően kevésbé érvényesíti a várt karthágói nézőpontot.

53 A *percensuit omnia* kifejezésben Hannibal feszült és kitartó figyelmének hangsúlyozása újabb Vergilius-allúzió lehet. A cumae-i Apollón-templom *ekphraszisz*a azzal zárul, hogy Aeneas végignézte volna a kapuszárnyakon ábrázolt jeleneteket, ha a Sibylla érkezése nem akadályozta volna meg ebben: *quin omnia perlegerent oculis, ni ... adforet ... sacerdos* („mindent végig is néztek volna tüzetesen, ha nem érkezik meg a papnő”, *Aen.* VI.33–35). Az intertextus tehát még erősebben hangsúlyozza, hogy Hannibal – Aeneasszal ellentétben – egyetlen részletet sem hagy figyelmen kívül.

*Scipio et ad socios nati cervice vehatur.
Haec mitte in populos, et adhuc maiora dabuntur.
Flagrantem effinges facibus, Carthago, Libyssis
Romam et deiectum Tarpeia rupe Tonantem.”*

Miután e jeleneteket ellenséges szemmel tüzetesen végigmérte, a pun gúnyosan és nem múló⁵⁴ haraggal így kiáltott: „Megadod majd, hogy saját, semmivel sem csekélyebb tetteimet is felírom épületeink falára. Hadd lássuk, Karthágó, az elfoglalt Saguntumot, amint tűz és vas teszi földdel egyenlővé: az atyák saját gyermekeiket szúrják le! Az Alpok meghódításának is nagy tér jut majd: a garamasok és a nomádok lovuk hátán vágtsanak át a magas csúcsokon! Vedd hozzá a Ticinus vértől habzó partjait, s hogy Trebia a birtokunkba került, s az etruszk Trasimenus-tó holttestek borította partját! Essen össze a hatalmas testű Flaminius, hatalmas fegyvereivel kezében; Scipio, a consul meneküljön vérző sebbel, s fia nyakán ülve jusson vissza övéi közé! Ezeket terjeszd a népek körében – s még nagyobb tettek is következnek. Ábrázold majd, Karthágó, ahogy a líbiai [afrikai] falkyák felgyújtják Rómát, s a Tarpeia-szikláról letaszított Iuppitert!”

Hannibal változó részletességgel írja le tervezett emlékművét. A trebiai csatát csupán két szóval említi, míg a többi jelenetről – Saguntum ostromáról, az alpesi átkelésről, a ticinusi és trasimenusi csatáról és végül Róma felgyújtásáról – bővebb összefoglalást ad. E jelenetek leírása rendre két részre osztható: az első megjelöli a kép háttérében látható helyszínt, míg a második megszabja, kit kell ábrázolni az előtérben: saguntumi atyákat és fiaikat, afrikai lovasokat, az idősebb Scipiót, Flamiust és Iuppitert. Ez az ingadozó részletgazdagság is emlékezteti az olvasót arra, hogy egy tervezet leírását olvassa: egyes részletek még nincsenek rögzítve, és

54 A *lenta ira* értelmezése problematikus. A melléknév utalhat arra, hogy a harag „szívós, hosszan tartó” (*OLD s. v. lentus* 5), utalva a gyermek Hannibal által tett esküre, mellyel megfogadta atyjának, hogy egész életében küzdeni fog a rómaiak ellen; SPALTENSTEIN 1986, *ad loc.* elveti ezt a kézenfekvő értelmezést. A kínzás képzetkörét is felidézheti a szókapcsolat, mely még két alkalommal szerepel a *Punicában*, mindkét esetben azzal összefüggésben, hogy Hannibal elvezettet egy foglyot későbbi kínzásra (I.451, XI.378). Vö. FEENEY 1982, *ad* I.451.

esetleg néhány további jelenettel (mindenekelőtt a cannae-i csatával) is ki kell majd egészíteni az emlékművet.

A költői *ekphraszisz*ok jellemzően fiktív, de a költői világban már megvalósult műalkotásokról szólnak, de akad azért példa egy tervezett emlékmű leírására is. A leendő karthágói emlékmű siliusi leírásának e tekintetben legfőbb vergiliusi modellje a *Georgica* III. énekének nyitánya, ahol a tanköltemény költője bejelenti, hogy templomot épít majd szülővárosa, Mantua közelében, a Mincius folyó partján az egész ismert világot meghódító Octavianus tiszteletére, melyet katonai sikereinek képei díszítenek majd (10–39). Miközben tehát az ábrázolt téma – és, tegyük hozzá, a Róma városán kívüli, „vidéki” Itália mint helyszín – a liternumi római emlékművel állítja párhuzamba a vergiliusi templomot, a tervezett emlékműről adott leírás mint költői eszköz Hannibal beszédével rokonítja a vergiliusi szövegrészt.⁵⁵ Vergilius természetesen nem vált pályát és áll építésznek: költői templomról van szó, mely – természetesen csak visszamenőlegesen, a vergiliusi életmű egészének kontextusában – a majdan *Aeneis*ként megvalósuló főmű metaforájaként olvasható. Az *Aeneis* eposzként műfajából fakadóan is túltesz majd a tankölteményen, Hannibal viszont úgy biztosítaná a tervezett emlékmű győzelmét a liternumi római műalkotással szemben, hogy rögtön elpusztítja az utóbbit. Csakhogy – és ez a *Georgica* és a *Punica* szövege közti intertextuális kapcsolat legironikusabb eleme – Hannibal emlékműve végül ugyanúgy metaforikusnak bizonyul majd, mint Vergilius temploma: itáliai győzelmeinek nem a karthágói *monumentum* fog emléket állítani, hanem Silius Italicus *Aeneist* idéző eposza. Silius – egy, a liternumi festményekhez hasonló győzelmi emlékműtől minden bizonnyal eltérően – elbeszéli a római verességgel végződő csatákat is, és ennyiben valóban emléket állít Hannibal diadalainak, ám ezek csupán a háború első felvonását képezik, felvezetésül szolgálnak a Scipio vezetésével kivívott végső római győzelemhez.

Hannibal emlékművének tervezett volta adhat magyarázatot a beszéd néhány további, az emlékmű jellegével és helyszínével kapcsolatos furcsa megfogalmazásra. Kézenfekvőnek tűnhet a válasz a kérdésre, hogy milyen emlékművet képzel el a pun vezér és hol: a római emlékműhöz hasonló festményt vagy domborművet, melyet Karthágó városában lehet majd ki-

55 FOWLER 1996, 72–73; MANUWALD 2009, 49.

állítani egy épület falán. Csakhogy beszédének nyitánya mást sugall. Az első mondatban Hannibal a váratlan *dabis ... inscribere* („megadod majd, hogy felírom”, VI.700)⁵⁶ kifejezéssel utal az emlékműállításra. Az igekötő nélküli *scribo* (a görög *γράφω*-hoz hasonlóan) jelenthet rajzolást ugyanúgy, mint írást; az *inscribo* azonban kifejezetten ‘ráírni, felírni’ jelentést hordoz, vagyis a hadvezér tetteit (*acta meae dextrae*, VI.701) megörökítő textuális emlékműre enged következtetni.⁵⁷ A közvetlen folytatásban a *da ... spectare* („hadd lássuk”, 702) immár az eredeti várakozásainknak megfelelően vizuális ábrázolást sugall (Saguntum ostromát kiemelve), a műemlék létrehozásának mozzanata helyett pedig annak befogadására koncentrál. Ahogyan Fowler írja, Hannibal beszédében összemosódik szöveg és kép, szimbolizálva képzőművészet és költészet metaforikus és versengő kapcsolatát: „Hannibal egy pun eposzról és egy pun Traianus-oszlopról álmodozik, mely a neki kedvező verzióban beszélné el a történelmet”.⁵⁸ Az eposz valóban a hősi tettek megörökítésének kitüntetett műfaja az antikvitásban, és a siliusi *ekphrasisz* vergiliusi intertextuális háttere maga is erősítheti azt a benyomásunkat, hogy egy eposz metaforáját olvassuk. Arra a szövegre azonban, amit az *inscribere ... acta* sugall itt, talán inkább a kiemelkedő római hadvezérek győzelmeit és tetteit (*res gestae*) megörökítő *elogium*ok megfelelőjeként gondolhatunk.⁵⁹ Egy ilyen feliratot kiegészíthetne természetesen a pun vezér szobra is, és a beszéd valóban képleírásaként folytatódik, csakhogy nem a győztes hadvezért ábrázoló szobor, hanem jelenetek sorából összeadódó narratív festmény leírásaként.

A felirat műfajára tett utalás még érdekesebbnek bizonyul annak tükrében, amit a történetíróknál olvasunk Hannibal igyekezetéről, hogy tetteit epigrafikusan is megörökítse. Polübiosz (III.33,18) és Livius (XXVIII.48,16) egyaránt említenek egy pun és görög nyelvű feliratot, melyet Hannibal Héra Lakinia templomában állított fel a dél-itáliai Krotónban. A görög

56 A *dabis* mellől hiányzó lehetséges alanyokról lásd SPALTENSTEIN 1986, *ad loc.* és FOWLER 1996, 71, 48. j.; kézenfekvő a következő sorokban ugyancsak a *da* (VI.702) alanyként szereplő megszemélyesített Karthágót odaérteni.

57 OLD s. v. *scribo* és *inscribo*; LSJ s. v. *γράφω*.

58 FOWLER 1996, 72.

59 Cornelius Nepos Hannibal-életrajzának egyes szakaszai (például éppen a háború korai ütközeteit összefoglaló 4. *caput*) valóban emlékeztetnek az *elogium*ok szikár, katalógusszerű nyelvére.

történetíró, aki azt állítja, hogy saját szemével látta a feliratot, elárulja, hogy az részletes információkkal szolgált Hannibal seregének létszámáról és összetételéről; Livius inkább azt hangsúlyozza, hogy a felirat a hadvezér tetteit (*rerum ab se gestarum*) hirdette. A krotóni feliratot röviden a Silius-jelenet néhány értelmezője is említi,⁶⁰ de érdemes részletesebben megvizsgálnunk az intertextuális kapcsolatot. A feliratról a *Punicá*ban sehol nem olvashatunk; helyét minden jel szerint a Liternumban eltervezett emlékmű veszi át, a már tárgyalt *inscribere* pedig értelmezhető éppen a krotóni felirat, illetve az azt említő történetírói szövegek intertextuális nyomaként. Az elbeszélő Hannibalhoz hasonlóan eltöröl (vagy legalábbis nem említ) egy emlékművet, a krotóni feliratot, hogy teret biztosítson egy másíknak: a Liternumban megálmodottnak. Az intertextuális kapcsolat azonban fordított irányban is olvasható. Livius felől nézve nem a liternumi emlékműterv lép a krotóni felirat helyébe, hanem fordítva, ironikus színben tüntetve fel a siliusi Hannibal ambícióit. A még Cannae előtt eltervezett grandiózus emlékmű helyett egyetlen dél-itáliai felirat fogja hirdetni Hannibal tetteit, és – tekintve, hogy csak a történetírók utalnak rá, Silius pedig meg sem említi – az is inkább egy végül pun vereséggel záródó háború érdekes relikviája lesz, mintsem egy valódi pun győzelmi emlékmű.⁶¹ Livius ugyanis – a *Punica* VI. énekét záró liternumi jelenethez hasonló megoldással – a feliratot éppen a XXVIII. könyv záró mondatában, vagyis a háborús cselekmény döntő fordulópontján említi: a következő könyv elején Scipio már átkel Szicíliába, hogy előkészítse az afrikai partraszállást.⁶² A krotóni feliratot tehát Hannibal éppen Itália kényszerű elhagyása előtt állítja, akkor, amikor már számára is világos, hogy a háborút nem nyerheti meg. A dél-itáliai felirat az egyetlen nyom, amit a pusztításon túl Itáliában hagyhat maga után. Amit ő saját győzelme itáliai emlékművének szánt, az nézőit-olvasóit végül mégis a római győzelemre emlékezteti majd.

60 FUCECCHI 2003, 281–282; MANUWALD 2009, 42. A Livius-helyet részletesen elemzi JAEGER 2006.

61 JAEGER 2006, 391–392 szerint a liviusi elbeszélő maga is ironikusan szembeállítja Hannibal *cum ingenti rerum ab se gestarum titulo* emlékművét saját *magnum opusával*, melyben a római nép tetteit (*res gestae populi Romani*) megőrkíti.

62 Vö. BURCK 1950, 141.

Habár a siliusi Hannibal nem állít feliratot Krotónban,⁶³ Itáliából való távozása előtt mond egy beszédet, melyet olvashatunk a felirat intertextuális és a tervezett emlékmű intratextuális pótlékeként. Követek érkeznek az akkor már a rómaiak által fenyegetett Karthágóból, hogy hazahívják Hannibalt. Válaszában a hadvezér új értékelést ad a háború eddigi menétéről (XVII.187–196):

*Eversam iam pridem excindere Romam
atque aequasse solo potui, traducere captam
servitum gentem Latioque imponere leges.
Dum sumptus dumque arma duci fessosque secundis
summisso tirone negant recreare maniplos,
dumque etiam Cerere et victu fraudasse cohortis
Hannoni placet, induitur tota Africa flammis,
pulsat Agenoreas Rhoeteia lancea portas.*

Egykor képes lettem volna kifosztani, lerombolni és a földdel egyenlővé tenni Rómát, népét rabigába hajtva elvezetni és megszabni a békefeltételeket Latium számára. Csakhogy nem biztosították nekem mint hadvezérnek a szükséges anyagi forrásokat és fegyvereket, sem az utánpótlást, hogy a győzelmekben megfáradt sereget felfrissíthessem, Hanno pedig még arra is képes volt, hogy az élelemtől megfossza katonáimat; most pedig egész Afrika lángokban áll, a trójaiak [rómaiak] dárdájukkal pedig már Karthágó kapuin dörömbölnek.

Hannibal panaszkodása a készletek és az utánpótlás hiányáról a Polübiosz által összefoglalt krotóni felirat dokumentumjellegére emlékeztet, Róma elpusztításának emlegetése azonban a Liternumban megálmodott emlékmű utolsó jelenetére utal vissza. A rómaiak rabigába hajtását és a békefeltételek megszabását (*Latioque imponere leges*, 189) említve Hannibal mintha kiegészítené még egy, Róma elfoglalása utáni jelenettel a korábban tervezett emlékművet, csakhogy szavai már a liternumi *római* emlékmű utolsó jeleneteit idézik (VI.689–694): a pun foglyok csapatában

63 Az elbeszélő csupán annyit mond, hogy Krotón is azok között az itáliai városok között van, melyek Cannae után Hannibal mellé állnak (XI.17–19).

vezetett Hamilcart és azt, ahogyan „a latinok megszabták a békefeltételeket” (*dictantes iura Latinos*, 693; bővebben lásd alább). Ez az intratextuális összefüggés érzékelteti, hogy Hannibal túl későn egészíti ki emlékműve tervét, hiszen ekkor már világos, hogy az egyáltalán nem fog megvalósulni – és a *potui* (XVII.188) múlt idejű alakja jelzi, hogy ezt Hannibal is pontosan tudja. Végül Afrika fog lángba borulni, nem Róma (195), és a rómaiak vannak máris Karthágó kapui előtt, nem pedig Hannibal Róma kapui előtt.⁶⁴ Ahelyett, hogy emlékművet állíthatna (legyen az felirat vagy képi ábrázolás), Hannibal csak néhány, a szélben elszálló szót szólhat az elvesztegetett lehetőségekről egy olyan beszédben, melyet Silius is csak azért őriz meg az utókornak, hogy még jobban érzékeltethesse a pun hadvezér végső kudarcát.

A krotóni felíratra vonatkozó historiográfiai hagyomány üzenheti továbbá azt is Silius olvasóinak, hogy még ha Hannibal emlékműve megépül is, amint azt Liternumban még magabiztosan reméli, annak helyszíne nem magától értetődő. A *nostris tectis* („saját házam/házunk/épületeink”, VI.700) még Karthágó városán belül is utalhat egy középületre csakúgy, mint Hannibal saját házára. Az utóbbi lehetőség párhuzamba állítható azzal a római gyakorlattal, hogy a triumphust tartó hadvezérek házáat a hadizsákmány kiválasztott darabjaival és feliratokkal ékesítették.⁶⁵ Silius kora császárkori Hannibalja tudtán kívül akár még Róma első *princeps*-ét is utánozhatja, aki – formálisan a szenátus határozatát végrehajtva – a *pater patriae* („a haza atyja”) kitüntető címet a Curia és a *forumán* álló szobra mellett a saját házára is felvésette. Erről maga számol be a *Res gestae*-ben (35), mely maga is egy önéletrajzi jellegű felirat. A Hannibal által körvonalazott emlékmű/felirat és az augustusi *Res gestae* közötti áthallás azért is különösen érdekes, mert az utóbbi szövege, pontosabban annak Augustus végrendeletéhez csatolt kézírata ugyanúgy „tervrajzként” szolgál egy emlékmű befejezéséhez, mint a siliusi Hannibal beszéde: a *princeps* a végrendeletében írta elő, hogy az önéletrajz szövegét a *Mausoleum Augusti* bejáratánál állítsák fel bronztáblákon (Suet. Aug. 101).⁶⁶ Az augustusi

64 Hannibal ugyanúgy „dörömbölt Róma kapuin dárdájával” (*cuspside pulsat | ... portas*, XII.565–566), mint beszéde szerint a rómaiak az ő városának kapuin (*pulsat lancea portas*, XVII.196).

65 Vö. ÖSTENBERG 2009, 20–22.

66 A *Res gestae* különböző, szóbeli és írásbeli befogadási kontextusairól vö. KOZÁK 2015.

párhuzamok tükrében végső soron talán nem is kell eldöntenünk a fent megfogalmazott kérdést, ti. hogy a *nostris tectis* magán- vagy középületre utal-e. Hannibálnak nem kell választania: ugyanaz a felirat több példányban, illetve több változatban is közzétehető ugyanannak a városnak különböző pontjain. Ráadásul a *Res gestae*-nek és a *pater patriae*-feliratnak helyet adó épületek mindegyike nevezhető más-más értelemben „augustusinak” – még a Curia is a *gens Iulia* nevét viseli. Az augustusi Rómában eltűnik az éles határvonal a *princeps* magánépületei és az augustusi középületek között.⁶⁷ Talán hasonló folyamat menne végbe Karthágóban is, ha a Róma feletti remélt győzelemmel Hannibal hasonló hatalmi pozícióba kerülne saját közösségén belül, mint a polgárháborút győztesként lezáró Augustus Rómában: a középületek is a hannibali önreprezentáció potenciális médiumaivá válnának.

Az emlékmű azonban akár Karthágó városán kívül is felépíthető. A „mi épületünk” (*nostris tectis*, VI.700) lehet az is, amelyet a punok valahol a meghódított területeken építenek, vagy egy régi épület, melyet saját céljaikra átalakítanak.⁶⁸ A római emlékmű lerombolásával Liternumban felszabadított tér maga is a lehetséges helyszínnek között van. A *haec mitte in populos* („ezeket terjeszd a népek körében”, 711) felszólítás, melyet Hannibal minden jel szerint ismét a megszemélyesített Karthágóhoz intéz (vö. *effinges ... Karthago*, „ábrázolod majd, Karthágó”, 712), ugyancsak a pun fővároson kívüli helyszín lehetőségére enged következtetni. A *populos* alakot az értelmezők jellemzően retorikus többes számnak veszik, és ezért egyes számban, Karthágó népére mint a Hannibal által is képviselt politikai közösségre vonatkoztatva fordítják.⁶⁹ Találhatunk párhuzamokat a *Punicában*,⁷⁰ de nem érdemes kizárnunk annak a lehetőségét sem,

67 A publikus és a privát szféra határának elmosódásáról a *pater patriae*-felirat és Augustus háza kontextusában lásd STARR 2010.

68 Vö. a *nostrum Trebiam* (VI.707) kifejezéssel ugyancsak Hannibal beszédében, ahol a birtokos névmás valószínűleg arra utal, hogy az itáliai folyó „átállt”, és most már a karthágóiakat segíti: FRÖHLICH 2000, *ad loc.*

69 DUFF 1934, *ad* I.333; FOWLER 1996, 72; MANUWALD 2009, 46; STOCKS 2014, 223; vö. HARRISON 2010, 288.

70 Lásd pl. IV.765, VII.40, VIII.423. Bonyolultabb eset a *libertas populis pacto servata* („a nép(ek) szabadságát szerződés rögzítette”, I.294) az „Ebro-szerződés” összefoglalójában. A szerződés a fennmaradt történetírói beszámolóik szerint minden népet „védtett” az Ebrótól északra, Silius azonban kizárólag Saguntumra koncentrál a jele-

hogy ezúttal valódi többes számról van szó.⁷¹ Márpedig, ha Hannibal több népről beszél, az annak a jele lehet, hogy felismeri: a pun győzelmek hírért nemcsak otthon, saját közösségében kell terjeszteni, hanem más népek körében is, akik tehát a tervezett emlékmű feltételezett nézői is egyben. Innen nem nehéz eljutni ahhoz a felismeréshez, hogy a birodalmi üzenet befogadói nemcsak az említett „népek” Karthágó városába látogatóként érkező tagjai lesznek: magukat az emlékműveket is „el kell küldeni” (lásd *mitte*, 711) a Hannibal által vizionált pun birodalom városaiba. (Augustus *Res gestae*-je, melynek több példányát is megtalálták a keleti provinciákban, ismét közeli analógiát szolgáltat.) Hannibal valódi birodalmi fővárosként szólítja meg tehát Karthágót beszédében. Nemcsak arra kéri, hogy segítsen a győzelem kivívásában, hanem arra is, hogy emlékművek „provinciális” hálózatát létrehozva gondoskodjon tettei hírének elterjesztéséről birodalom szerte: hogy a karthágói emlékműveknek ugyanúgy létrejőjenek a fővároson kívüli másolatai-változatai, mint a Róma városi emlékműveknek a kora császárkorban.⁷²

Az *Aeneis* VI. énekének híres részletében Anchises más népeknek engedte át az elsőséget a művészetekben és tudományokban, szembeállítva velük a rómaiakat mint a hatalom művészeit (VI.851–853):

*Tu regere imperio populos, Romane, memento
(hae tibi erunt artes) pacique imponere morem,
parcere subiectis et debellare superbos.*

netben, így a *populis* valószínűleg a város lakóira vonatkozik. Silius azonban néhány sorral korábban említette kettős, zakünthoszi/rutulus eredetüket (I.288–293, 376–379), így a többes szám erre az összetett etnikai háttérre is utalhat.

71 FRÖHLICH 2000, 353 így is fordítja („solche Bilder gib als Botschaft an die Völker”), de részletesebben nem tárgyalja a sort. Vö. *fama in populos iurati didita belli* („elterjedt a háborús eskü híre a népek között”, I.186), a gyermek Hannibal esküjéről (I.99–122), melynek híre a karthágói katonákat hozza tűzbe, de elérhet más népeket is – és éppen erre utal a siliusi kifejezés valószínűsíthető vergiliusi modellje (*terris didita fama*, „a földeken át terjedő hír”, *Aen.* VIII.132, Euander hírnevéről).

72 Az Augustus-*forumon* látható *summi viri* szobrainak és azok feliratainak is elkészültek az itáliai, illetve provinciális másolatai, melyek gyakran a fővárosban álló szobrok és felirataik rekonstrukciójának kiindulópontjául szolgálnak.

Ne feledd, római: a te művészeted az lesz, hogy hatalmaddal uralkodsz a népek fölött, s a békét szabályokkal egészíted ki; hogy megkíméled a legyőzötteket, és levered azokat, akik dölyfösen ellenállnak.

Már Vergilius eposzának korabeli olvasói számára is egyértelmű kellett hogy legyen: az Augustus-kori és kora császárkori Róma nem pusztán fegyverei erejével, hanem a művészet eszközét is felhasználva – Zanker megfogalmazásában „a képek erejével”⁷³ – tartja fenn hatalmát a nép(ek) fölött Róma városán belül és azon kívül egyaránt. A hatalom metaforikus művészete a szó szoros értelmében vett művészet hatalmát is a saját szolgálatába állítja.⁷⁴ A *haec mitte in populos* annak jeleként olvasható, hogy ezzel a siliusi Hannibal is tisztában van. Az önmagában persze nem feltűnő *populos* alak akár kifejezetten az *Aeneis* VI. énekének végét idéző allúzióként, a hasonló kontextus által megalapozott intertextuális kapcsolat nyelvi jeleként is értelmezhető itt, a *Punica* szintén VI. énekének végén. Anchises és Hannibal egyaránt egy jövőbeli birodalomról és hatalmi önreprezentációjáról, művészet és hatalom viszonyáról beszél, nézeteiket pedig a közösséghez (a „tipikus” rómaihoz, illetve a megszemélyesített Karthágóhoz) intézett buzdítás formájában fejtik ki. Ráadásul már az *Aeneis*-ben is a pun háborúk adták Anchises szavainak közvetlen kontextusát: az előző sorokban az idősebb és az ifjabb Scipio Africanust, Regulust és Fabius Maximust említette (VI.842–846), a folytatásban pedig Marcellust emeli ki (855–859). A siliusi Hannibal lényegében nem tesz mást, mint hogy megkérdőjelezi Anchises állítását. Szerinte nem a rómaiak lesznek a birodalmi hatalomgyakorlás legnagyobb művészei.⁷⁵ A második pun háborúnak ezen a pontján talán valóban úgy tűnhet, mintha a rómaiak lennének azok a dölyfös ellenállók (*superbi*), akiket Karthágónak le kell vernie és aztán megbocsátani nekik (vagy sem).

Ha a pun vezér beszédét a *haec mitte in populos* imént javasolt interpretációját érvényesítve olvassuk újra, akkor úgy tűnhet, hogy a tervezett

73 ZANKER 1988.

74 A Vergilius-részletet tárgyaló végtelen szakirodalomból itt csak BARTSCH 1998 hatalom és művészet viszonyát előtérbe helyező tanulmányára és VOLK 2009 Anchises szavait a *recusatio* költői alakzatával egybevetve értelmező írására hivatkozom.

75 Vö. FOWLER 1996, 71: „próbáljuk meg úgy olvasni a sort [*Aen.* VI.853], ahogyan Hannibal tenné: gúnyosan”.

emlékmű leírása nemcsak azért inkonzisztens, mert Hannibal még nem döntött annak műfajáról és minden egyes részletéről. Hannibal beszéde azért sem egyértelmű, mert nemcsak szó szerint, egy bizonyos emlékmű (vagy akár metaforikusan: egy pun eposz) tervezetként interpretálható, hanem szinekdochikusan, emlékművek egész hálózatát vizionáló tervként is. E hálózat részét alkothatnák feliratok, epikus költemények, festmények, domborművek és más műalkotások egyaránt, melyek egymást kiegészítve és egymás jelentését erősítve, a saját eszközeikkel hirdethetnék a Róma feletti győzelmet, a leendő pun birodalom alapítási mítoszát. Hannibal projektje ugyanakkor súlyosan veszélyezteti a római irodalmi művek és emlékművek létét is. Az alternatív történelem Hannibal beszédében felvázolt narratívája nemcsak az áhított győzelem emlékművön ábrázolt pillanatáig terjed, hanem azon túl is. Kirajzolódik egy olyan, római szempontból nézve határozottan disztopikus világ képe, melyben a Mediterráneum térképét az *imperium Romanum* helyett egy *imperium Punicum* és annak emlékművei uralják,⁷⁶ a könyvtárak pedig nem római, hanem pun eposzok példányait őrzik. Ha Hannibal győz, akkor nem íródhatna meg a *Punica* általunk ismert változata sem, és hiányozna az *Aeneis* is, benne Anchises beszédével, melyet Silius felidézhet a lítérnumi epizódban; sőt, már Ennius sem írhatná meg az *Annales*t, melynek híres részletét a vergiliusi Anchises majdnem szó szerint idézi Fabius Maximust dicsérve.⁷⁷ A fenyegetés tehát nemcsak az egyes eposzok, hanem a római epikus hagyomány egésze és annak komplex intertextuális kapcsolatrendszere ellen irányul.

76 A *prooemium* korábban már idézett soraiban Silius is elismeri, hogy ez a végkimenettel sokáig lehetséges volt a háború folyamán: *quaesitumque diu, qua tandem poneret arce | terrarum Fortuna caput* („Sokáig bizonytalan volt, végül melyik fellegvárt teszi meg Fortuna a világ fővárosának”, I.7–8).

77 *Unus qui nobis cunctando restituit rem* („aki egymagad állítottad helyre halogatással államunk helyzetét”, *Aen.* VI.846); *unus homo nobis cunctando restituit rem* („egyetlen ember állította vissza halogatással államunk helyzetét”, *Ann.* 363 Skutsch).

Az elpusztított műalkotás

Hannibal az ellenemlékmű tervét végül mégsem találja eléggé hatásos és gyors eszköznek a Róma dicsőségét hirdető liternumi képek ellensúlyozására, ezért parancsot ad katonáinak, hogy rombolják le a római emlékművet. A szimbolikus erőszaknak ezzel az aktusával⁷⁸ zárul az ének szövege (VI.714–716):

*Interea vos, ut dignum est, ista (ocius ite)
o iuvenes, quorum dextris mihi tanta geruntur,
in cineres monumenta date atque involvite flammis.*

De addig is, fiúk – ti, akik hozzásegítetek e sikerekhez –, ahogyan illik, menjetek gyorsan, gyújtsátok fel és borítsátok lángba ezt az emlékművet!

A tervezett emlékmű utolsó jelenete és csúcspontja, Iuppiter letaszítása a Tarpeia-szikláról egyben az isten capitoliumi templomának, a római uralom egyik legfőbb szimbólumának a lerombolását is implikálja. Nagyon is lehetségesnek tűnik ezért, hogy Hannibalnak éppen a saját maga által elképzelt jelenet adja az ötletet a liternumi templom lerombolására. A tervezett emlékmű így már nemcsak ellensúlyozza a római műalkotást, hanem a helyébe is lép.

Az értelmezők általában hangsúlyozzák, hogy az *ekphraszisz*ban leírt műalkotás elpusztításának nincs közeli párhuzama, az antik *ekphraszisz*-hagyományban egyedülálló esettel van dolgunk.⁷⁹ Egy párhuzamát a siliusi képrombolásnak azonban mégiscsak megtalálhatjuk az antik epikában. A liternumi jelenet a két, ellentétes ideológiát képviselő műalkotás párba állított leírásával a görög-római művészversenyek mítoszait idézi fel, még ha a *Punicá*ban nem is formális versenyről van szó. E mítoszok túlnyomó többsége zenei-költői versenyt beszél el: Apollón és Marszúasz, Apollón és Pan, Thamürasz és a Múzsák, a Pieridák és a Múzsák versen-

78 A szimbolikus erőszak megelőlegezése lehet már az *infesto vultu* kifejezés is (VI.698), mely más latin szövegekben (Luc. *Phars.* V.296; Quint. *Decl. Min.* 333,17,5; Stat. *Silv.* III.5,5; Tac. *Hist.* III.74,9) jellemzően a személyközi kommunikációban folytatott agresszív viselkedést jellemzi, nem pedig a nézői szerepet.

79 BARCHIESI 2001, 138; MANUWALD 2009, 42.

gését.⁸⁰ Közös jellemzője e történeteknek a morális és egyúttal hatalmi aszimmetria (többek között ez különbözteti meg őket a bukolikus költőversenyektől): hübrisztikus kihívók versengenek istenségekkel, hogy aztán természetesen alulmaradjanak és büntetésben részesüljenek. Ovidius az isteneket lenéző, versenyre kihívó halandók történeteinek csokrát adja a *Metamorphoses* V–VI. énekében, a zenei versenyek mellett elbeszélve Minerva és Arachne történetét is (VI.1–145). E történet az említett költőversenyek logikáját követve indul, ám a versengés terepe ezúttal nem a költészet, hanem a szövés. Minerva szövésének közepén, fő jelenetként saját vitáját ábrázolja Neptunusszal az Athén feletti uralomért; a szövtes négy sarkába négy olyan történet ábrázolása kerül, melyben egy-egy istennő büntet meg egy földi halandót. Arachne szövésén az égiek szerelmi kalandjai láthatók: férfi istenek halandó nőket kerítenek hatalmukba. A két szövtes *ekphrasisz*át követően az ovidiusi elbeszélés váratlan, a költőversenyekétől merőben eltérő fordulatot vesz. Az istenség győzelme ugyanis elmarad, inkább döntetlennek tűnik az eredmény: az elbeszélő csak annyit állít ugyanis, hogy Arachne művében „sem Pallas, sem az Irigység nem találhatott kivetnivalót” (*non illud Pallas, non illud carpere Livor | possit opus*, VI.129–130). Az istenség szemében ez kimondatlanul is felér egy vereséggel. Minerva azonban először nem a vetélytárson, hanem annak műalkotásán éli ki haragját: „a szőke istennő fájlalta Arachne sikerét, és széttépte az istenek bűneit ábrázoló szövtest” (*doluit successu flava virago | et rupit pictas, caelestia crimina, vestes*, 130–131). Ez a motívum – a páros *ekphrasiszt* követően az egyik műalkotás elpusztítása – teszi az ovidiusi Arachne-történetet a *Punica* liternumi jelenetének fontos intertextusává még szövegszerű allúziók hiányában is:⁸¹ a motivikus

80 Vö. KÁRPÁTI 2014, 105–171 Marszüaszról és Thamüaszról.

81 Egyetlen lehetséges, de nem érdemének látszó kivételt találtam: *natorum membra és natarum membra* („fiúk/lányok test(rész)ei”, *Pun.* VI.703 és *Met.* VI.99). Az Arachne-mitosz Flavius-kori recepciójának, és ezáltal a *Punica* korabeli kulturális kontextusának fontos dokumentuma lehet a Domitianus által építtetett, de már Nerva uralkodása alatt befejezett *Forum transitorium*on a Minerva templomát díszítő fríz egyik töredéke, mely értelmezhető Arachne megbüntetésének ábrázolásaként (így D’AMBRA 1993, 12–18 és 47–53, további szakirodalommal). Az Arachne-mitosznak azonban nincs általunk ismert, rögzült ikonográfiája az antik művészetben – egyetlen megkérdőjelezhetetlen Arachne-ábrázolás sem maradt fenn –, így aztán a fríz

hasonlóságok véleményem szerint önmagukban is erős alapot adnak a két szöveg közti kapcsolat vizsgálatához.

Az ovidiusi Arachne-jelenet utóbbi évtizedekben uralkodóvá vált olvasata szerint a két szöttes – a leírást adó elbeszélő összefoglalója szerint legalábbis – egyszerre képvisel kétféle esztétikai világot, és értékeli kétféleképpen az olümposzi világrendet.⁸² Minerva szöttese a hatalmi önreprezentáció eszközeként és a „klasszicista” augustusi művészet alapelveinek megfelelő vizuális rendben hirdeti egyrészt az istennő saját sikerét Nep-tunusszal szemben, másrészt az olümposzi világrend stabilitását, a halandó kihívók jogos büntetését. Arachne szöttese inkább ovidiusi esztétikát képvisel: asszociatív sorban, minden jel szerint előre kigondolt szimmetriától mentesen ábrázol tematikusan kapcsolódó, erotikus és egyúttal átváltozásokat is tartalmazó történeteket. A történetek megválasztásával voltaképpen Arachne is elismeri az olümposziak hatalmát, azt azonban nem, hogy ez a hatalom erkölcsi rendet is képviselne, és nem pusztán erőszakon alapulna – az elbeszélő legalábbis ilyen interpretációt sugallhat a *caelestia crimina* („az istenek által elkövetett bűnök”, illetve „az istenekkel szemben megfogalmazott vádak”) megjelöléssel.⁸³ Szilágyi János György elemzése szerint azonban az ovidiusi történetben is felsejlenek a nyomai egy olyan mítoszvariánsnak, melyben Arachne nem belülről kritizálja az olümposzi rendet, rámutatva annak erkölcsi visszaállásaira, hanem kívülről támadja azt a pre-, illetve anti-olümposzi művész/mesterember alakjának képviselőjeként; győzelme (hangsúlyozottan a nem ovidiusi változatban) ennek a nem olümposzi világnak a visszatérését, illetve eljövételét jelentené.⁸⁴ Ebben az értelemben Minerva és Arachne versenye voltaképpen esztétikai köntösbe rejtett gigantomachia; nem mellékes, hogy a *Metamorphoses* előző epizódjában az olümposzi rendet képviselő Múzsákat kihívó Pieridák egyike éppen egy gigantomachia-elbeszélést

értelmezése is vitatott (nem tartja meggyőzőnek az Arachne-értelmezést SZILÁGYI 1986, 471 sem).

82 ANDERSON 1968, 103; LEACH 1974, 102–107, 115–118; HARRIES 1990; SZILÁGYI 1982; GLOVICZKI 2008, 64–67.

83 A *caelestia crimina* kétféleképpen is elhelyezhető a mondat szintaktikai rendjében és ezáltal a jelenet értelmezésében: lehet a *pictas* „logikai tárgya” (a szöttes az istenek bűneit ábrázolja) és a *rupit* értelmezője (a szöttes megsemmisítése isteni bűn); vö. ROSATI 2009, *ad loc.*

84 SZILÁGYI 1982, 226–233.

adott elő, méghozzá a versenyről beszámoló, és az ellenfél képviselőjeként persze egyáltalán nem pártatlan Calliope szerint a gigászokat túldicsérve, az istenekről lekicsinylően szólva (V.319–320).

Az Ovidius-jelenettel összehasonlítva a siliusi páros *ekphraszisz*ban felértékelődik a hatalmi versengés kérdése, az esztétikai szempontok viszont háttérbe szorulnak. A *Punicá*ban leírt műalkotások sokkal inkább tükörképei egymásnak, mint Minerva és Arachne gyökeresen eltérő esztétikai alapelveket képviselő szöttesei; a különbség „csupán” az, hogy az egyik a fennálló, római világrendet ábrázolja, a másik pedig az azt Hannibal reményei szerint felváltó pun világrendet. Ezek nemcsak az intertextualitás logikája szerint feleltethetők meg az olümposzi és anti-olümposzi világ Ovidiusnál mitikus nyelven megfogalmazott ellentétének: a megvalósult római emlékmű egy olümposzi istennő, Venus örömeivel zárul, a tervezett pun emlékmű pedig az olümposzi főisten, Iuppiter bukásával. Hannibal ugyanúgy a kihívó szerepét játssza, mint Arachne, ezúttal azonban ő pusztítja el a műalkotást. A „képrombolás” ezáltal nem a fennálló rend kihívójára mért büntetés, hanem éppen a rend elleni lázadás eszközévé válik, a kihívó megbüntetése pedig egyelőre várat magára, egészen a háború lezárásáig.

Az ovidiusi szituáció siliusi átalakítása többféle intertextuális értelmezést is lehetővé tesz. Felhasználhatjuk a Silius-szövegrész kézenfekvő Róma-párti értelmezését arra, hogy megerősítsük az Ovidius-jelenetnek az értelmezők körében kevésbé népszerű, de ettől még lehetséges és legitim Minerva-párti olvasatát; de az Arachne-párti Ovidius-interpretáció is bátoríthat minket arra, hogy megpróbáljuk a római uralom áldozatainak – köztük, de nem kizárólag, Hannibálnak – a nézőpontjából újraolvasni a liternumi epizódot. A fejezet lezárásaként az alábbiakban az utóbbira tesztek kísérletet, de ehhez előbb újra szemügyre kell vennünk a római emlékművet.

A római emlékmű – Itália felől nézve

A *liternumi dombormű* maga is értelmezhető a Hannibal terveit érintő, fent javasolt interpretációval összhangban, vagyis nem annyira önálló emlékműként, mint inkább egy kommemoratív hálózat elemeként. A római emlékműnek és Marus Regulusról szóló elbeszélésének egymást kiegészítő jellegére már utaltam; az alábbiakban a *liternumi emlékmű* és a Róma városában található emlékművek kapcsolatát igyekszem feltárni. A Silius által leírt római emlékművet Róma városán kívül állították, a fővárosi emlékművekhez és megemlékezésekhez képest értett másodlagos jellegét pedig az eposz szövege is hangsúlyozza. A második jelenet Appius Claudius Caudex triumphusát ábrázolja (VI.660–662),⁸⁵ a harmadik pedig Duilius győzelmi emlékművét, a hajók döfőorraival díszített oszlopot (*columna rostrata*), valamint a triumphusát követő ünnepségeket. Az utóbbi jelenetet Silius feltűnő részletességgel írja le (663–669):

*At princeps Poenis indicta more parentum
Appius astabat pugna lauroque revinctus
iustum Sarrana ducebat caede triumphum.
Aequoreum iuxta decus et navale tropaeum,
rostra gerens nivea surgebat mole columna:
exuvias Marti donumque Duilius alto
ante omnes mersa Poenorum classe dicabat.
Cui, nocturnus honos, funalia clara sacerque
post epulas tibicen adest, castosque penates
insignis laeti repetebat murmure cantu.*

Aztán ott állt Appius, aki elsőként küldött hadüzenetet a punoknak ősi szokás szerint; babérkoszorúval a fején vezette a karthágóiak legyőzésével kiérdemelt diadalmenetet. A következő jelenetben egy tengeri győzelem volt látható és annak emlékműve: egy magas oszlop fehér márványból, hajók döfőorrával díszítve. Duilius – az első, aki a tenger fenekére

85 Appius triumphusának történetisége vitatott: lásd FRÖHLICH 2000, *ad* VI.660–661. A későbbi jelenetekben Lutatius tengeri győzelme (VI.684–688) és Hamilcar a karthágói foglyok menetében (689–691: újabb fiktív jelenet) közvetetten ugyancsak diadalmenetekre utal.

küldött egy karthagói flottát – Marsnak ajánlotta fel a zsákmányt. A tiszteletére rendezett éjszakai ünnepen fáklyák égtek, s a lakoma után nem hiányzott a templomi fuvalás sem: az ünnepeltet boldog dallam hangjai kísérték haza tiszta hajlékába.

A liternumi emlékmű mintegy távközlési eszközként jelenik meg itt, mely a fővárosi emlékművek és ünnepségek látványát (és ekphrasztikus illúzió révén hangját is) közvetíti Liternum és általánosabban értve Campania lakói számára. A Hannibal beszédében olvasott *mittere in populos* kifejezés nem kevésbé illik e római gyakorlatra, mint a pun vezér terveire. Lehet, hogy Hannibal emlékművek egész hálózatáról álmodozik – a rómaiak azonban már el is kezdték a megvalósítását.

A fővároson kívüli helyszín választása olyan döntés, melyet Siliusnak meg kellett hoznia, ha azt akarta, hogy Hannibal láthassa az emlékművet, hiszen Róma városába sohasem léphet majd be, az ottani elsődleges, eredeti emlékműveket nem pillanthatja meg. A döntésnek azonban van egy mellékhatása. Lehetőséget ad arra, hogy a liternumi emlékmű leírását ne csak a pun háborúk kontextusában, hanem a római-itáliai kapcsolatokra vonatkozó, e fejezetben már tárgyalt siliusi megjegyzések fényében is olvassuk. Az emlékművön látható képek az előbbi témát dolgozzák fel, az emlékmű jelenléte a Rómán kívüli itáliai térben azonban az utóbbival kapcsolatban vet fel kérdéseket. Ahhoz, hogy megépíthessék emlékművüket Liternumban, a rómaiaknak (mint az eposz szereplőinek) először is meg kellett hódítaniuk a vidéket, vagy legalábbis kiterjeszteni rá a befolyásukat. A helyszín pedig hatással van arra is, hogy milyen jelentéseket hordozhat az emlékmű. A dombormű Róma városában talán ábrázolhatta volna kizárólag a római-pun konfliktust; Liternumba áthelyezve azonban emlékeztetheti nézőit és a *Punica* olvasóit Róma campaniai, illetve közép-itáliai terjeszkedésére is. Lehetségessé válik tehát, hogy meglássuk benne a rómaiak által Itáliában és itáliaiakkal szemben aratott katonai győzelmeknek, illetve a római politikai és kulturális befolyás kiterjesztésének az emlékművét is.

Ezek a megfontolások már az emlékmű római szempontú interpretációját is befolyásolhatják. Nem nehéz elképzelni azt a római nézőt (ismét az eposz szereplőjeként értve), aki Liternumban nemcsak a Karthágó fölött az előző háborúban aratott diadal képeinek örül, hanem büszke azért is,

mert az emlékmű pusztá létével emlékezteti arra, hogy őseinek sikerült katonai és politikai eszközökkel Itália domináns hatalmává tenni Rómát (mellesleg ez vezetett először a római és pun érdekek konfliktusához Sziciliában, majd pedig az első pun háborúban aratott római sikerhez). Még érdekesebbnek gondolom azonban a kérdést, hogy vajon egy Liternumból, Campaniából vagy Itália bármely más vidékéről származó nem római néző – természetesen a Silius teremtette fiktív világ lakójaként, aki valamilyen módon tükrözi az itáliai népekről kialakult római és/vagy siliusi sztereotípiákat⁸⁶ – hogyan értelmezné ezt a csupán nemrég római befolyás alá került helyszínen épült római emlékművet.⁸⁷ Rögtön meg kell természetesen jegyezni, hogy ha e kérdésre keressük a választ, akkor nem kis részben feltételezésekre és sejtésekre kell hagyatkoznunk. Az elbeszélő, aki a liternumi epizódban nagy teret szentel a római és karthágói perspektívák ütköztetésének, teljesen elhanyagolja a helyiek nézőpontjának bemutatását. A liternumiak hiánya a jelenetben⁸⁸ már önmagában is sokatmondó: ott találjuk majd őket a római segédc csapatok Cannae előtti katalógusában (VIII.530–531), de a VI. énekben Silius egyetlen szót sem veszteget arra, hogy érzékeltesse, hogyan érznek magával az emlékművel és Hannibal érkezésével kapcsolatban (a helyi interpretáció háttérbe szorításának kérdésére még visszatérek).

Ha a liternumiak véleményéről közvetlenül nem értesülünk is, a fejezet elején már tárgyalt szövegrészek a szamniszok és a capuaiak Rómához és Róma itáliai terjeszkedéséhez való viszonyáról analógiát nyújtva segíthetnek abban, hogy modellezzük az emlékmű néhány lehetséges itáliai olvasatát. Vajon hogyan reagálna Decius Magius vagy egy szamnisz (illet-

86 Az itáliai szomszédairól alkotott római benyomások természetesen maguk is változtak az idők során: vö. DENCH 1995.

87 FOWLER 1996, 67 és 70 a műalkotás lehetséges belső nézői közé veszi „Liternum római lakosait” és „a korabeli liternumiakat a második pun háború kitörése után”; a „római” jelző azonban e szövegkörnyezetben elmosza a Róma városa és Liternum közti értelmezésem szempontjából kulcsfontosságú különbséget.

88 Első pillantásra közeli párhuzamnak tűnhet a III. ének nyitó gadesi jelenet, ahol a városnéző Hannibal a jelek szerint szintén nem találkozik a városlakókkal. Csakhogy Gades a punok hispaniai hátszágában található, Hannibal megjelenése tehát nem nevezhető váratlan és fenyegető eseménynek, szemben a közép-itáliai Liternummal. Igaz, Gades is átáll a rómaiak oldalára már a háború folyamán, és erre mintha Silius is célozna a *Punica* későbbi könyveiben – erről bővebben lásd GIBSON 2005, 177–178.

ve bárki más, aki osztja nézeteiket) a római emlékmű láttán? Egy Hannibalhoz hasonló „ellenséges nézőnek” a szemében, akit a szamnizsokéhoz hasonló sérelmek fűtenek, az itáliai területen felállított római emlékmű minden bizonnyal Itália római meghódításának az emlékműveként volna interpretálható elsősorban, függetlenül attól, hogy ténylegesen milyen jelenetek ábrázolásai díszítik. Az első pun háborús témaválasztás talán még fokozná is a sértést. Úgy lehetne értelmezni, mint a rómaiak család kísérletét arra, hogy elfeledtessék (vagy akár durvább beavatkozásként: eltöröljék) az itáliai területek római meghódításának emlékét azáltal, hogy a Karthágó feletti győzelem propagálásával írják azt felül. Ebből a perspektívából nézve a *liternumi* emlékmű nem más, mint a közösségi emlékezet formálódásába való erőszakos római beavatkozás, egy ősbib, prerómai itáliai identitás lerombolására tett kísérlet dokumentuma.

Az egyes itáliaiak által – mint láttuk – vallott Róma-párti nézetek egészen más interpretációt implikálnak. Decius és társai *Liternumban* valószínűleg az Itáliát a külső ellenségtől megvédő Róma emlékművét látnák. Míg a rómaiaknak Capuából ki kellett űzniük a szamnizsokat, a karthágóiakat eleve sikerült Itália földjétől távartatni az első pun háborúban, melyet nagyrészt valóban a félsziget területén kívül vívtak.⁸⁹ Ennek megfelelően az emlékművön ábrázolt győzelmek nagy részét a tengeren (VI.663–669, 684–688), Szardínia szigetén (670–672), Szicíliában (689–697) és Afrikában (672–679) aratták. Lehetséges tehát úgy elbeszélni ezt a háborút, mint amelyet hangsúlyosan külső ellenséggel szemben vívtak; olyan konfliktusként, melyben a rómaiak és az itáliaiak a korábbi ellenségeskedést félretéve nem egymás ellenfelei voltak. A győzelmet Róma vívta ki, de (ezen interpretáció szerint) az itáliaiak is profitáltak belőle.

Habár a narrátor, amint azt már említettem, a *liternumi* epizódban mellőzi az itáliai nézőpont közvetlen bemutatását, és kizárólag a római katonai sikerek ábrázolására koncentrál, mégis van egy olyan részlete az *ekphrasis*znak, mely a Róma és az itáliaiak közti kooperációra helyezi a hangsúlyt. A római emlékmű leírásának végéhez közeledve arról olvassunk, hogy a háború végén „a latinok” azok, akik „diktálják a békeszerződés feltételeit”: *dictantis iura Latinos* (VI.693). Nyilvánvalóan a rómaiaknak volt döntő szavuk ebben – és ez a szó latinul hangzott –, mégis

89 Néhány tengerparti rajtaütéstől eltekintve: FRONDA 2010, 46.

feltűnő, hogy az elbeszélő úgy fogalmaz itt, hogy a győztes oldalon a rómaiak mellett az itáliaiak jelenlétére is utalhasson a béketárgyalásokon.⁹⁰ A kooperációjukra tett lehetséges utalás fényében és figyelembe véve azt is, hogy Silius milyen keveset árul el a műalkotás létrejöttének körülményeiről, akár azon is elgondolkodhatunk, hogy valójában melyik fél határozta el ennek az emlékműnek a felépítését. Másként fogalmazva: a szó szorosabb értelmében inkább a romanizáció vagy az autoromanizáció jelenségével állunk szemben?⁹¹ Silius éppen azzal, hogy elkerüli az építettő megnevezését, mindkét lehetőséget nyitva hagyja. Valószínűbb természetesen, hogy a rómaiak építették az emlékművet azzal a szándékkal, hogy saját győzelmüket hirdessék, és mintegy mellékesen figyelmeztessék az új *status quo*-val esetleg elégedetlen itáliaiakat, az együttműködésre hajlamosabb közösségek számára pedig lehetővé tegyék azt is, hogy a domborműre mint a közös ellenséggel szemben aratott győzelem emlékművére gondoljanak. Nem elképzelhetetlen ugyanakkor az sem, hogy az emlékművet helyi kezdeményezésre állították⁹² azzal a céllal, hogy egyrészt Róma iránti lojalitásukat kifejezzék a római győzelmek ábrázolásával, másrészt pedig – a „latinok” vezette béketárgyalásokat ábrázoló jelenet révén – a fegyveres elnyomás helyett az alávetettekkel való kooperációt javasolják a Mediterráneum leendő szuperhatalma számára.

90 A *Latinus* melléknév használata változatos a *Punicában*: néha egyértelműen a rómaiakra utal (pl. VI.489 és 641, VII.21), néha egyértelműen a latin törzsekre (pl. XI.78, XIII.810), néha pedig kézenfekvőnek tűnik úgy értelmezni, hogy mindkét csoportra (pl. VI.603, XIII.745). Silius mintha a vergiliusi Iuppiter ígéretének, miszerint a trójaiakat és az itáliaiakat „egy nyelvet beszélő latinokká teszi majd” (*faciamque omnis uno ore Latinos*, *Aen.* XII.837), a lexikai implikációit próbálná érvényesíteni. Vö. FOWLER 1996, 71 a *Latinos* szóban rejlő nyelvi utalásról és a 692–694. sorok lehetséges karthágói fokalizációjáról; véleményem szerint azonban valószínűbb az elbeszélői fokalizáció (figyelembe véve azt is, hogy a *iura* szót a narrátor hasonló kontextusban használta az eposz *prooemium*-ában: I.2).

91 Az itáliai romanizáció folyamatának pluralisztikus megközelítéséről és az autoromanizáció jelenségéről lásd WALLACE-HADRILL 2008, 73–143, különösen 103–104, 117.

92 Ironikus módon éppen Hannibal pajzsa szolgáltatathat párhuzamot ezen értelmezés alátámasztására: a pajzsot ugyanis a karthágói vezér Hispaniában kapja ajándékba a helyiektől, miután sikeres hadjáratokat folytatott néhányuk ellen (II.392–396); vö. BERN-STEIN 2017, ad 2.396.

Vajon állítanának-e éppen a liternumiak ilyen emlékművet saját elhatározásukból?⁹³ Silius ezúttal sem ad egyértelmű választ, de többször is hangsúlyozza a helyi klíma egy olyan jellemzőjét, mely segíthet abban, hogy elhelyezzük Liternumot a Róma-párti és Róma-ellenes itáliai nézetek skáláján. Scipio villája és száműzetésének helyszíne mellett Liternum még mint mocsaras vidék volt ismert az ókorban.⁹⁴ A *Punica* VII. énekében Silius maga is hangsúlyozza, hogy emiatt Liternum barátságtalan hely: Hannibal csapataival beszorul Formiae és „a liternumi mocsarak áradásoktól csúfított vidéke” közé (*undosis squalida terris | hinc Literna palus*, VII.277–278).⁹⁵ Még fontosabb számunkra, hogy a kellemetlenül mocsaras Liternumot az elbeszélő szembe is állítja az azt körülvevő gazdag és termékeny Campaniával⁹⁶ az epizód legelején.⁹⁷ Újra idézem a kérdéses sorokat (VI.651–654):

... donec pestiferos mitis Campania cursus
tardavit bellumque sinu indefensa recepit.
Hic dum stagnosi spectat templumque domosque
Literni ductor...

Végül a lágy Campania lelassította gyászos előrenyomulását, és védtelesen átadta magát a háborúnak. Míg itt a mocsaras Liternum templomát és épületeit nézegette a pun vezér...

Ugyanezt az ellentétet érzékelteti az itáliai csapatok későbbi katalógusa (VIII.524–525, 530–531, 544–545):

93 A kérdést szkeptikusan teszi fel MANUWALD 2009, 41, 17. j.

94 Vö. LIV. XXII.16,4; VAL. MAX. V.3,2 és STAT. *Silv.* IV.3,66.

95 A *stagnum*, *palus* szavakat és szinonimáikat Silius rendszeresen használja az alvillág leírásaiban is: III.483–485, XII.126–128, XIII.397–398 és 571–573; vö. XIV.585–587 (a szürakuszai pestis). Két helyütt (III.322, VIII.600–601) nem észlelhető negatív konnotáció.

96 Campaniáról mint ellentmondásos vidékről Siliusnál lásd AUGOUSTAKIS 2015; AUGOUSTAKIS–LITTLEWOOD 2019 még nem volt elérhető e fejezet megírásakor. A campaniai Capua siliusi bemutatásáról lásd BURCK 1984; COWAN 2007 és AUGOUSTAKIS 2015, 160–167; a *luxuris* témájához vö. LITTLEWOOD 2011, liv–lvi és 93–94.

97 Vö. ARIEMMA 2000, 128–133.

*Iam vero, quos dives opum, quos dives avorum
e toto dabat ad bellum Campania tractu,*

...

stagnisque palustre

Liternum ...

in primis Capua, heu rebus servare serenis

inconsulta modum et pravo peritura tumore!

Akiket az erőforrásokban gazdag, az ősökben gazdag Campania egész vidékéről háborúba küldött ... és a mocsaras Liternum ... mindenekelőtt pedig Capua, mely nem tudja, hogyan kell kedvező körülmények között megtartani a mértéket, és dölyfössége miatt fog elpusztulni.

Míg Campania „lány” (*mitis*, VI.651) és „gazdag” (*dives*, VIII.524), Liternum „mocsaras” (*stagnosum*, VI.653; *stagnis palustre*, VIII.530). Ez az ellentét, kiegészítve Liternum negatív konnotációt hordozó jelzőjével a VII. énekben, azt sugallja, hogy a mocsarak említése több lehet, mint földrajzi pedantéria. Silius mintha inkább kifejezetten „nem Campaniába illő” helyszínként igyekezne leírni a kisvárost, *locus squalidus*ként a *regio amoenán* belül.⁹⁸ A barátságtalan klímának pedig lehetnek pozitív mellékhatásai római szempontból. Ha a campaniai gazdagság és kellemes éghajlat fényűzéshez, erkölcsi hanyatláshoz és Capua esetében még elpártoláshoz is vezet, akkor Liternumot éppen a barátságtalan klíma védheti meg ugyanezeketől a veszélyektől, és teheti mintegy szimbolikus Rómává a campaniai tájban, egészen addig, amíg Hannibal éppen a római jelenlét szimbólumát el nem pusztítja benne. Ha a helyi klíma (a földrajzi determinizmus ókorban is népszerű elmélete értelmében) elárul bármit is az

98 Seneca hasonló, egyszerre éghajlati és morális ellentétbe állítja egymással Liternumot és a campaniai fényűzést jelképező Baiae-t: *severior loci disciplina firmat ingenium aptumque magnis conatibus reddit. Literni honestius Scipio quam Bais exulabat: ruina eiusmodi non est tam molliter collocanda* („A lakóhely adta szigorúbb körülmények megszilárdítják a jellemet, és képessé tesznek nagy tettek végrehajtására. Scipio helyesen tette, hogy inkább Liternumban, mint Baiae-ben töltötte száműzetését: ily nagy bukásnak nem szabad túl kellemes környezetben kitenni magadat.”, *Epist. mor.* 51,11). Említésre méltó, hogy a filozófus, noha maga is zord és szigorú helyszínként jellemzi Liternumot, a mocsarakat magukat nem említi sem itt, sem a Scipio villájában tett látogatásról szóló 86. levélben.

ott élők gondolkodásmódjáról és erkölcséről, akkor a második pun háborúban Liternum nagyobb valószínűséggel marad hűséges Rómához, mint a gazdag Campania más városai, mindenekelőtt a többször is „második Karthágóként” jellemzett Capua; néhány évtizeddel korábban pedig a helyiek lelkesebben működhettek együtt Rómával mint terjeszkedő nagyhatalommal, örömmel fogadva vagy akár saját kezdeményezésükre fel is állítva azt az emlékművet, mely városukban a római és itáliai győzelmet hirdette Karthágó felett.

Az emlékmű olvasható tehát a közös politikai identitás és közösségi emlékezet kialakítására tett – római, helyi, vagy akár kompromisszumos – javaslatként is. E javaslat értelmében nem a Silius által másutt felidézett korábbi, egymás elleni harcokra kell emlékezni, hanem a közös ellenség, Karthágó elleni friss sikerre, az itáliai belharcok helyett az egységes Itália külső ellenséggel szembeni harcára. A liternumi emlékmű évtizedeken keresztüli fennmaradása (vö. *manebant*, VI.656) a feltételezett ajánlat elfogadásáról tanúskodik, míg később Capua és a szamnizsok lázadása a *Punica* XI. énekében ugyanennek az ajánlatnak a meggyőző voltát kérdőjelezi majd meg, emlékeztetve azokra az időkre, amikor az *imperium sine fine* határai Rómához sokkal közelebb húzódtak.

Konklúzió

A korábbi értelmezők, mint láttuk, jellemzően arra a végkövetkeztetésre jutottak, hogy Liternum a *Punicá*ban is Scipio száműzetésének és a később Seneca által az idealizált régi Róma emlékműveként meglátogatott villájának leendő helyszínéként nyeri el jelentőségét. A fentiekben ezt az interpretációt inkább kiegészítve, mint megkérdőjelezve azt javasoltam, hogy a politikai földrajz, illetve a római-itáliai kapcsolatok tükrében is érdemes olvasni a jelenetet. Liternum Róma városán kívüli helyszíneként is érdekesnek bizonyult mint egy olyan város Itáliában, amely már római befolyás alá került, és ahová a terjeszkedés melléktermékeiként a római győzelmeket ábrázoló emlékműveket „el lehet küldeni”. A liternumi dombormű ebben az értelemben másodlagos az eredeti fővárosi emlékművekhez képest. Hannibal, amint azt bemutattam, egy ugyanilyen, Karthágó városán belüli és

kívüli emlékműhálózatot képzelhet el, melynek segítségével a remélt pun birodalom alapításmítoszaként terjesztheti a második pun háború hírét.

Liternum tehát peremterületként jelenik meg a *Punicában*. Tengerparti kisvárosként Campania perifériáján helyezkedik el, szembeállítva Capuával mint központtal.⁹⁹ Campania azonban maga is egyre inkább perifériakussá válik Rómához, a formálódó birodalom fővárosához képest.¹⁰⁰ Liternum ebben az értelemben „a periféria perifériáján” található, melyre két gravitációs központ van hatással egyszerre. A siliusi Liternum geopolitikai helyzetét tovább bonyolítja, hogy minden jel szerint ideológiai, politikai szempontból közelebb van Rómához, mint a lokális központ Capuához: erre enged következtetni nemcsak a római emlékmű jelenléte, hanem a mocsaras kisvárosnak határozottan Campaniába nem illő helyszínként való leírása is. Liternumot a helyi klíma kompatibilisebbé teszi Rómával, mint Campaniával és Capuával. A periférikus kisvárost Róma gravitációs ereje könnyen elszakítja a campaniai központtól.

Ezáltal válik Liternum (proto-)koloniális helyszínné is egyúttal. Livius, amint már említettem, Kr. e. 194-re datálja a helyi római kolónia megalapítását (XXXII.29,3, XXXIV.45,1), Silius tehát vagy visszadátumozza az alapítást, vagy pedig a római emlékmű révén nem hivatalosan rómaivá teszi a várost már a szó szoros értelmében vett kolóniaalapítás előtt. Ez az enyhe anakronizmus¹⁰¹ emlékeztet az *Aeneis* III. énekére, ahol Actium/Nicopolis és Buthrotum majdani római kolonizációját vetíti előre, hogy az előbbi helyen Aeneas fogadalmi ajándékként helyezi el Abas pajzsát, melyet az egyelőre még győztes görögöktől (*de Danaïs victoribus*, III.288) zsákmányolt, és hogy Buthrotumban Helenus és Andromache lényegében kolóniaként próbálják felépíteni Trója pontos mását (278–505).¹⁰² Fontos, hogy mindkét szöveg műalkotások, illetve épületek materiális jelenlétén keresztül idézi fel a római jövőt. Silius azonban közvetlenebb módon teheti ezt, mint Vergilius: neki nincs szüksége a rómaiakat egyelőre helyette-

99 Centrum és periféria kérdéseiről a Flavius-kori Rómában lásd POGORZELSKI 2016, kül. 226–228 a *Punicáról* és POMEROY 2003 Tacitusról; vö. MYERS 2011 Lucanusról.

100 Vö. AUGUSTAKIS 2010, 109–112 Capua periférikus helyzetéről a *Punicában*.

101 Az anakronizmust említi VENINI 1978, 132 és POMEROY 1989, 129; vö. FRÖHLICH 2000, ad VI.653–654 óvatosabb megjegyzésével.

102 A Vergilius-részlet koloniális olvasatát nyújtja BARCHIESI 2017; vö. REBEGGIANI 2013.

sító trójaiakra, hiszen az előbbiek már meg is érkeztek leendő kolóniájuk helyszínére.

A *Punica* liternumi jelenete hangsúlyosan analeptikus és proleptikus egyszerre. A római emlékmű belső nézőit és az eposz olvasóit témaválasztásával az első pun háborúra, Róma városán kívüli, itáliai helyszínével pedig a katonai és politikai eszközökkel zajló római terjeszkedésre emlékezteti. Az emlékmű és helyszíne ugyanakkor a jövőt is előrevetíti: nemcsak Scipio száműzetését, hanem a kisváros koloniális státuszát is, tágabb értelemben véve pedig azt a római birodalmat, melyben a nem római közösségek is fokozatosan egyre inkább romanizálódnak. Mint láttuk, Silius hangsúlyozza, hogy még Capuára és Karthágóra is ez a jövő vár. Liternum tehát nem az egyetlen példája a római kolonizációnak a *Punicában*; az emlékmű jelenléte inkább azt sugallja, hogy Silius költői világában ez a mozsaras kisváros sokkal gyorsabban haladt a romanizáció felé, mint Capua, a szamniszok és értelemszerűen Karthágó.

Ugyancsak a kolonizáció kontextusában értékelhető az, hogy a liternumi jelenetben a narrátor háttérbe szorítja a helyiek nézőpontját, és nem oszt meg velünk sok információt az emlékmű felállításának körülményeiről sem. Az elbeszélő (akár tudatosan teszi, akár nem) minden jel szerint a későbbi, már sokkal teljesebb mértékben asszimilált Itália körülményeit vetíti vissza a köztársasági múltba. Silius korában valóban nem volna szokatlan, hogy egy itáliai kisváros hasonló római emlékműnek adjon otthont, ám ugyanez igencsak meglepő a Kr. e. 3. században, és ezáltal olyan kérdések fogalmazódhatnak meg az olvasóban, amelyeket az elbeszélő láthatólag nem akar explicit módon tárgyalni, vagy nem is szembeül velük. Eljárása éppen ezáltal érzékelteti a birodalomépítés egyik következményét: a meghódítottak – vagy akár ellenállás nélkül csatlakozók – nézőpontjának megismerhetetlenné vagy legalábbis nehezebben megismerhetővé válását. A liternumi jelenet kézenfekvő kiindulópontja lehetne a *Punica* posztkolonialista, a rómaiak és a punok harcában érintett itáliai (és tágabban: mediterrán) népek perspektíváit feltáró olvasatának. A szamniszok és Capua lakói lehetőséget kapnak rá, hogy hallassák hangjukat a *Punicában*, Liternumban viszont az emlékmű és az azt leíró elbeszélő megszólaltatta római narratíva túlharsogja a jelenetből mintegy kifejejtett helyi közösség hangját.

Az emlékmű elpusztítására parancsot adó Hannibal beszéde sem hagy kétséget afelől, hogy a pun vezérnek a rómaiakéhoz hasonló birodalmi ambíciói vannak. Ő is a saját narratíváját „terjesztené a népek között”. Egy későbbi emlékmű(-hálózat) tervét vázolja fel, mely végül nem fog megvalósulni; és teszi mindezt egy olyan emlékművel versenyre kelve, mely a *Punica* elbeszélője szerint ugyan a köztársasági múltban épült, és azt is ábrázolja, ám pusztta létezése ezen a helyen mégis inkább a római jövőt vetíti előre, ebben az értelemben pedig nevezhetjük akár a jövő emlékművének is. Elpusztítása nemcsak a múltba zárja ezt a fiktív *monumentumot*, hanem lehetővé teszi azt is, hogy a rómaiak és a birodalom népei az *imperium Romanum* metaforájaként és valódi, provinciális emlékművek formájában azon a vidéken építsék majd fel, ahová sokkal inkább tartozik – vagyis a jövőben.

6. SCIPIO GYŐZELME ÉS A KÖZÖSSÉGI EMLÉKEZET

A kísérletezés a hősábrázolás lehetséges útjaival végigvonul az antik epikus hagyományon.¹ Már a gyorslábú Akhilleusz és a leleményes Odüsszeusz sem ugyanolyan hősök, noha Homérosz az utóbbi harci kiválóságát sem kérdőjelezi meg. Apollóniosz Rhodiosz Iaszónját már sokkal inkább a homéroszi értelemben vett hősi vonások hiánya jellemzi; a csinos és gyakran bizonytalankodó hellénisztikus hősnek inkább a diplomáciai és szervezőkészsége emelhető ki. A vergiliusi Aeneasz a túlélő- és alapítószeraphoz fűződő viszony, a külső elvárásoknak való megfelelés – a *fatum* által kiszabott küldetés teljesítése, illetve a *pietas* – teszi komplex és újszerű hőssé. A Vergilius utáni római epikában a hősábrázolás már egyre több narratológiai problémát is felvet, olyannyira, hogy gyakran kérdésessé válik, van-e egyáltalán bármilyen értelemben vett (fő)hőse az adott műnek. A *Metamorphoses*ben Ovidius eleve lemond az egységes cselekményről, így talán olvasói nem is hiányolják a központi szereplőt; de vajon ki a főhőse Lucanus *Pharsaliájának*? Pompeius Magnus, aki már a mű legelején is csak árnyéka egykori önmagának (vö. *magni nominis umbra*, „a nagy név / a Magnus név árnyéka”, I.135), vagy Caesar, aki végképp lerombolja a köztársasági Rómát, esetleg Cato, a rendíthetetlen sztoikus? Mindannyian és egyikük sem. Hasonlóan nehéz volna eldönteni, hogy Statius *Thebaisának*

1 A hősábrázolásról az antik epikában lásd NAGY 2005; Valerius Flaccusra koncentrálva FERENCZI 2003, 54–112.

főhősét kiben ismerhetjük fel: a két egymás ellen forduló testvér, Eteocles és Polynices egyikében, vagy esetleg az eposz legvégén a vérontásnak végét vető Theseusban. Egyáltalán lehet-e főhős valaki, ha az irodalmi mű nagyobbik részében egyáltalán nem játszik szerepet?

Ez utóbbi kérdés a *Punica* esetében is különösen releváns.² A karthágói oldalon nyilvánvalóan Hannibal a legfontosabb szereplő, az I. énektől egészen az utolsóig; csakhogy az elbeszélő és minden bizonnyal olvasóinak többsége is inkább a rómaiakkal azonosul, márpedig a római oldalon nehéz egyetlen, Hannibalhoz mérhető főszereplőt találni. Az eposz végére érve az olvasóban könnyen kialakulhat az a benyomás, hogy a háborút győztesen lezáró Scipio Africanus az, csakhogy a mű első kétharmadában egy-egy jelenettől eltekintve³ alig találkozunk vele. A mintegy másfél évtizeden át zajló háborúban egymásnak adják a stafétát a római hadvezérek mint átmeneti főszereplők: az idősebb Scipio (a Ticinusnál és a Trebiánál), Flaminius (a Trasimenus-tavi csatában), Fabius Maximus Cunctator, aztán Varro és Paullus (Cannae-nál). Csak a XIII. ének közepén kerül az előtérbe az ifjabb Scipio, de még akkor sem elsősorban hadvezérként, hanem alvilágjárása okán (381–895), ráadásul rögtön riválist is kap a következő énekben elbeszélte szürakuszai hadjáratot vezető Marcellus személyében. Amikor azonban Scipio a XV. ének elején átveszi a hispaniai hadszíntér irányítását, és rögtön sikereket is arat (1–285), Marcellus viszont meghal (334–398), a főszereplőválogatás lezárul, és az eposz utolsó két-három énekében Scipio már valóban főszereplő benyomását kelti. Nem annyira főhőse tehát a *Punicának*, mint inkább fokozatosan azzá válik.

E helyütt nem lehet célom sem a főszereplő-problémának, sem Scipio Africanus műben betöltött szerepének⁴ teljes körű tárgyalása. Az előző fejezeteknek a *Punica* első felére koncentrálni értelmezéseit kiegészítve és a kötet lezárásaként ehelyett arra teszek kísérletet, hogy egymás tükrében ér-

2 A főszereplő-problémáról a *Punicában* lásd DOMINIK 2010, 443–445, további szakirodalommal. Hannibal mint főhős: STOCKS 2014, Fabius és Marcellus mint paradigmatisz hősök: FUCECCHI 2010; Marcellus: ARIEMMA 2010b.

3 *Pun.* IV.454–479 (Scipio a Ticinusnál; lásd a 4. fejezetet), VIII.546–561 (a campaniai csapatok kiképzője a Cannae előtti katalógusban), IX.275–276 (a lovasság parancsnoka Cannae-nál), IX.411–555 (majdnem párharcba keveredik Hanniballal), X.415–448 (megakadályozza Metellus és társai dezertálását; erről a jelenetről lásd alább).

4 Scipióról mint főhősről lásd elsősorban FUCECCHI 1993; MARKS 2005a; TIPPING 2010, 138–192.

telmezzem az eposz második felének néhány olyan jelenetét – köztük a mű epilógusát, a háborút szimbolikusan lezáró diadalmenetet –, melyekben Scipio kifejezetten a római közösségi emlékezet alakítójaként és részben rögtön tárgyaként is jelenik meg. A családi és/vagy római közösségi emlékezet őrének szerepe a XV. énekig Scipio hősi-hadvezéri inaktivitását kompenzálhatja, az eposz utolsó énekeiben pedig még nagyobb hangsúlyt ad a rómaiakat a végső győzelemhez hozzásegítő hadvezéri tevékenységének.

Maradunk itt, vagy továbbmegyünk?

A cannae-i vereség elbeszélésekor Livius megjegyzi, hogy a Canusiumba menekülő római túlélők az ifjabb Scipióra és Appius Claudiusra bízta a vezetéskét (XXII.53). A leendő Africanus tehát minden bizonnyal részt vett a csatában,⁵ ám a történeti hagyomány szerint semmilyen emlékezetes haditett nem fűződik a nevéhez. Silius megpróbálja korrigálni ezt a hiányt: a Ticinus menti csatában véghezvitt hőstettére emlékeztető jelenetben Scipio saját magát veszélybe sodorva ezúttal is megpróbálja megóvni a *consul*, a nyílt ütközetet felelőtlenül vállaló Varro életét. Ekkor szembetalálkozik Hannibállal, ám a párviadal végül isteni beavatkozás hatására elmarad (IX.411–555).⁶ Arról azonban Livius is beszámol, hogy Canusiumnál Scipio határozott közbeavatkozása segít elhárítani egy fenyegető politikai krízist. Tudomására jut ugyanis, hogy vannak, akik szerint „az állam menthetetlenül elveszett; egy nemesifjából álló csoport Lucius Caecilius Metellus vezetésével már azon töri a fejét, hogy tengerre szállnak, és Itáliának búcsút mondvá valamelyik királyhoz menekülnek” (*desperatam comploratamque rem esse publicam; nobiles iuvenes quosdam, quorum principem L. Caecilium Metellum, mare ac naves spectare, ut deserta Italia ad regum aliquem transfugiant*, XXII.53,5). Tanácskozásukat megzavarva Scipio kivont karddal esküt tesz, és megfenyegeti a defetistákat: „a római nép államát cserben nem hagyom, és nem tűröm, hogy más római polgár cserbenhagyja” (*ego rem publicam populi Romani non deseram neque*

5 A kérdésről lásd RIDLEY 1975.

6 E jelenetről és a „majdnem megtörtént” összecsapásról bővebben lásd MARKS 2005a, 126–130 és NESSELRATH 1992, 113–115.

alium civem Romanum deserere patiar, 53,10). Metellus és társai Scipio felépésétől megrettenve elállnak tervüktől.

Liviusnál a hangsúly mindkét fél részéről a Rómához mint politikai entitáshoz, a *res publicá*hoz fűződő viszonyra esik: Metellusék szerint az állam elbukott, Scipio szerint viszont kötelességük kitarítani mellette a krízishelyzetben is. Az nem derül ki, hogy Metellusék csak a saját bőrüket, esetleg a túlélő sereget mentenék, vagy az egész római nép Itáliából való *exodus*át tervezik. Talán inkább az előbbit valószínűsíthetjük, de egy kisebb csoport elmenekülése is teremthet a közösség egészére kiható precedenst, felidézve a római történeti hagyományból ismert és Livius által is elbeszélrt híres történetet (V.50–55), miszerint a gall ostrom után egyesek azt javasolták, hogy a rómaiak költözzenek Veibe, mígnem Camillus beszéde meggyőzte a népet arról, hogy identitásuk és kultúrájuk helyhez kötött, Róma városától elválaszthatatlan.

A canusiumi jelenetet Livius után elbeszéli Valerius Maximus is a *pietas erga patriam* példájaként (V.6,7), és Silius is beépíti a *Punicá*ba. A szűzsén lényegében nem változtat, a hangsúlyokon annál inkább.⁷ Liviusnál, mint láttuk, Metellusék „valamelyik királyhoz” terveznek menekülni Itáliából, ez a megfogalmazás pedig azt sugallja, hogy az úticél a még nem római irányítás alatt álló, de geopolitikailag már mégis feltérképezett mediterrán világ valamely tengeren túli pontja. A siliusi elbeszélő másként körvonalazza a száműzetés lehetséges úticélját (*Pun.* X.418–419 és 423–425):

*Trans aequor Tyrios enses atque arma parabant
Punica et Hannibalem mutato evadere caelo.
... [Metellus] alio positas spectabat in orbe,
quis sese occulerent, terras, quo nomina nulla
Poenorum aut patriae penetraret fama relictæ.*

Arra készültek, hogy a tengeren átkelve, más éghajlatot keresve menekülnek el a türoszi kardok, a pun fegyverek és Hannibal elől. ... [Metellus]

7 SPALTENSTEIN 1986 ad 10.415 azt emeli ki, hogy Silius dramatikusabbá teszi Scipio beszédét, a körülményeket illetően viszont kevesebb információt ad; MARKS 2005a, 131–133 és LITTLEWOOD 2017, 174 az erőteljesebben moralizáló hangnemet hangsúlyozza; a jelenetről lásd még TIPPING 2010, 153–154.

más világban elhelyezkedő földeket keresett, ahol elrejtőzhetnek; ahol nem ismerik a „pun” nevet, és ahová elhagyott hazájukból sem ér el a hír.

A menekülők ezúttal nem egyszerűen a tengeren túlra tartanak, hanem egy „másik világot” (*alio ... in orbe*) keresnek, ahol más az éghajlat, és más csillagképek láthatók az égen (*mutato caelo*). Noha ezúttal sem világos, hogy Metellusék csak saját magukat mentenék vagy a római nép egészét, mégis az utóbbi lehetőségét veti fel az intertextuális kapcsolat Horatius 16. epódoszával,⁸ ahol a költő a polgárháborútól szenvedő rómaiaknak – vagy legalábbis „jobbik részüknek” (*melior pars*, 15) – javasolja, hogy aranykori állapotok reményében az óceánon átkelve a messze nyugaton, a Boldogok Szigetén (*arva beata* | ... *divites et insulas*, 41–42) keressenek új lakóhelyet. A jelen kötetet alkotó Silius-értelmezések szempontjából azonban a részlet utolsó soraiban tett megjegyzés tűnik a legérdekesebbnek. A javaslat szerint olyan földet kell keresni, ahol még névről sem ismerik a punokat, illetve ahová a rómaiak cserbenhagyott és maguk mögött hagyott hazájából/hazájáról sem érnek el a hírek. A *patriae* [*non*] *penetraret fama relictæ* megfogalmazás nemcsak arra utalhat, hogy az új hazába érkezőknek nem kell majd szégyenkezniük leendő szomszédaik előtt, hiszen utóbbiak nem tudnak az itáliai eseményekről, hanem arra is, hogy maguk a kivándoroltak sem kapnak hírt az óhazából, elvesztenek vele minden kapcsolatot, és ezzel identitásuk is óhatatlanul megváltozik. A római múlt emléke vagy teljesen eltűnik,⁹ vagy a felmérhetetlenül nagy földrajzi távolság és a kommunikáció hiánya felgyorsítja a közösségi emlékezet átalakulását, Rómát rövid időn belül a múlt közvetlenül nem, csak hagyományokból ismert terepévé téve. A dilemma jól ismert az *Aeneis*-ből, ahol Iuno azzal a feltétellel nyugszik bele a trójai túlélők győzelmébe az itáliaiakkal folytatott háborúban, hogy a békekötéssel alapított új nép identitása itáliai, nem pedig trójai lesz (XII.791–842) – miközben a vergiliusi elbeszélő éppen az istennő által feledésre ítélt trójai múltat (újra) felfedezve, illetve köztudatban tartva meséli el Aeneas történetét.

A siliusi Scipio reakcióját nem az teszi érdekessé, hogy mennyire határozottan száll szembe Metellusék tervével – így tett már Liviusnál is –,

8 LITTLEWOOD 2017, 174–175, 177 *ad* X.418–419.

9 Így LITTLEWOOD 2017, *ad* X.424–425.

hanem az, hogy beszédében közvetett módon éppen a római identitás két-
tős, itáliai-trójai alapját hangsúlyozza (X.432–442):

*Tarpeia, pater, qui templa secundam
incolis a caelo sedem, et Saturnia, nondum
Iliacis mutata malis, tuque aspera pectus
aegide Gorgoneos virgo succincta furores,
Indigetesque dei, sponte en per numina vestra
perque caput, nullo levius mihi numine, patris
magnanimi iuro: numquam Lavinia regna
linquam nec linqui patiar, dum vita manebit.
Ocius en testare deos, si moenia taedis
flagrabunt Libycis, nullas te ferre, Metelle,
ausurum in terras gressus.*

Atyánk, ki az ég után második székhelyedként laksz a Tarpeia-sziklára épült templomban; Saturnus lánya, aki a trójai szerencsétlenség után még mindig nem változtál meg; te, szűz és harcias istennő, akinek mellkasát az Aegis óvja, rajta a gorgófejjel; és ti, hazai isteneink! Szabad akaratomból esküszöm isteni hatalmatokra és hősies atyám életére, mely számomra semmivel sem kevésbé szent: amíg élek, sohasem fogom elhagyni Lavinium országát, s másoknak sem engedem, hogy elhagyják. Tüstént esküdj hát az istenekre: ha a városfalakat lángba is borítják a pun fáklyák, akkor sem fogsz, Metellus, arra vetemedni, hogy más földre lépj.

A liviusi Scipio csak Iuppiter Optimus Maximus színe előtt tett esküt (XXII.53,11), Silius hőse azonban másokat is említ. A megszólitott istenségek a római vallás ősi rétegét képviselik. Iuppiter, Iuno és Minerva együtt alkotják a capitoliumi triászt, melynek a kultusza helyet kapott a hagyomány szerint Tarquinius Superbus idején befejezett Iuppiter Optimus Maximus-templomban,¹⁰ az *Indigetes* pedig a helyi pantheon ősi, sajátként számontartott isteneinek megjelölése. A Város alapítása előtti itáliai

10 Vö. Liv. XXXVIII.51,8: azon a napon, mikor bíróság elé idézik, Scipio Africanus kijelenti, hogy Capitoliumra megy köszönteni ugyanezt a három istenséget és mindazokat, amelyek védik a Capitoliumot.

múltra utal továbbá Scipio hazájának megnevezése „Lavinium országa-ként”, nem pedig Rómaként. A *Lavinia regna* kifejezés ugyanakkor már a trójai hagyományt is felidézi, hiszen ez volt az a település, melyet a legenda szerint Aeneas alapított, és itáliai feleségéről, Laviniáról nevezett el. Állítólag itt tűnt el a Numicus folyóban, hogy aztán éppen Indiges néven – vagyis immár tősgyökeresként elismerve – az istenek közé emelkedjen.¹¹ Lavinium városa tehát a trójai identitás itáliaivá válásának kitüntetett helyszíne, a közösségi emlékezet kronológiájában pedig ezen átalakulás nulladik órája kapcsolható hozzá. Lavinium lakóinak egy része még Trójában született, és ők az assmanni kommunikatív emlékezet eszköztárát felhasználva át is adhatják emlékeiket gyerekeiknek, unokáiknak, akik Ascanius/Iulus vezetésével megalapítják a következő várost, Alba Longát; későbbi leszármazottaik, a rómaiak azonban már csak közvetetten, a kulturális emlékezet révén tarthatják életben a trójai múltat. Scipio hangsúlyozza másrésről azt is, hogy a trójai múlt végig hatással volt és van a római történelemre. Iunót ugyan a capitoliumi triász tagjaként, tehát a római vallás itáliai gyökereire utalva szólítja meg, de rögtön hozzáteszi, hogy az istennő a görög mitológiából ismert szerepét játszva „még mindig nem változott meg” (*nondum mutata*) a trójai háború (és tegyük hozzá: intertextuális értelemben Vergilius) óta, vagyis továbbra is ellenséges a trójaiak leszármazottaival szemben.¹²

A trójai múlt felidézése első pillantásra akár kontraproduktívnak is tűnhet Scipio retorikai céljai tükrében. Ha ugyanis a trójai hagyományok – a vergiliusi Iuno minden igyekezete ellenére – integrálhatónak bizonyultak a római közösségi emlékezetbe, és erősítik a római identitást, akkor miért ne lehetne feltételezni, hogy egy újabb kivándorlást követően a római múlt is megerősítene egy posztrómai identitást? Csakhogy éppen egy Cannae-hoz hasonló krízishelyzetben a trójai múlt a közösség énképét nemcsak megerősítő, hanem akár azt fenyegető elemnek is bizonyulhat. A krízis közepette a trójai hagyomány csak addig adhat erőt a rómaiaknak, amíg *nem* lépnek Aeneas nyomdokaiba. Amikor Scipio megesketi Metellust, hogy még akkor sem költözik más földre, ha már magát Rómát

11 Vö. GALINSKY 1974 Aeneas laviniumi kultuszáról.

12 Az istennő kiengesztelésének visszatérő motívumáról a római irodalomban lásd FEENEY 1984.

gyűjtják fel az ostromló pun csapatok, ahogyan a görög ostrom során lángba borult Trója, akkor lényegében nem más követel tőle (és közvetetten minden rómaiktól), mint hogy ne váljon új Aeneasszá. Ha tehát a rómaiak Metellusék tervét elutasítva és a végső győzelemben bízva sziklaszilárdan kitartanak a csatavesztés után is, az annak a jele, hogy vesztesekből valóban győztesek lettek, és a trójai traumát sikerült feldolgozniuk (ellentétben Iunóval, akinek *nondum mutata* megszólítása arra enged következtetni, hogy ő még nem dolgozta fel a saját trójai traumáját: istennői büszkeségének megsértését). Ha viszont úgy döntenek, hogy elmenekülnek hazájukból és új várost alapítanak,¹³ az azt bizonyítja, hogy még nem sikerült feldolgozniuk a múltat, továbbra sincs jobb közösségi válaszuk a krízisre, mint a menekülés.¹⁴ Scipio nem érvelő beszédet tart; az érveket a kivont kard és a fenyegető retorika helyettesíti. Mégis felsejlik szavaiból, hogy milyen érveket vonultathatott volna föl a kivándorlással szemben. A harc feladásával és Itália elhagyásával a rómaiak megengednék, hogy a trójai múlt rászabaduljon a római jelenre, és átvegye fölötte a hatalmat. Scipio ehelyett nem a trójai múlt elfeledését javasolja, hanem a megőrzését – de inkább olyan múltként, melyből tanulni kell a Cannae utáni helyzetben, megismételni azonban nem szabad.

Scipio mint a családi emlékezet őre

Scipio úgy mutatkozott be a *Punica* IV. énekében, a ticinusi csatában atyja életének megmentésével, mint a *pietas* Aeneasra emlékeztető képviselője. A *pietas* a meneküléssel szemben olyan aeneasi tulajdonság, ami nagyobb biztonsággal megismételhető a római jelenben. Amikor Scipio az eposz utolsó harmadában először kerül huzamosabb ideig az elbeszélés középpontjába, ismét a családja iránti elkötelezettségét állítja középpontba a narrátor. A hadvezér ugyanis hírt kap a XIII. ének elején, hogy apja és nagybátyja, Publius és Cnaeus életüket vesztették Hispaniában (381–388). A mélyen gyászoló ifjú éppen a campaniai Puteoliban tartózkodik, ami

13 Akár egy új(abb) Tróját, melynek (metaforikus vagy valós) felépítésétől a horatiusi Iuno óva inti a rómaiakat (*Carm.* III.3,57–68); vö. LITTLEWOOD 2017, 180.

14 Vö. QUINT 1993, 50–96 az ismétlés traumát reprodukáló, illetve azt feldolgozó két változatáról az *Aeneis*ben.

nemcsak leendő liternumi villájának helyszínéhez van közel, hanem az alvilág bejárataként számontartott Avernus-tóhoz is. Scipio megragadja hát az alkalmat, hogy – ezzel is a vergiliusi Aeneas nyomdokaiba lépve – a holtak birodalmában találkozzon elvesztett rokonaival, és megismerje a jövőt (388–399). Az ének teljes fennmaradó részét kitevő epizódban (400–895) azonban Scipio még ennél is többet kap: nemcsak rokonaival találkozik, hanem a háborúban elhunyt más római hadvezérek árnyával, a köztársaság kori múlt leghíresebb alakjaival a zsarnokölő Brutustól az első pun háborút lezáró Lutatiusig, a római-itáliai múlt híres nőalakjaival (például Lucretiával és Laviniával), sőt még nem római hírességekkel is: Hamilcarral, Nagy Sándorral, Kroiszossal, Homérosszal és eposzainak hőseivel. A római jövőbe csak a polgárháborús időszak főszereplőivel: Mariusszal, Sullával, Pompeiusszal és Caesarral való találkozás révén nyer betekintést, az Augustus-kor és a principátus már rejtve marad előtte.

Az epikus hagyomány alvilágjárásait látványosan és sokrétűen felidéző epizódnak¹⁵ e helyütt csak egy rövid részletét tárgyalom, mely – két későbbi jelenettel együtt – megmutatja, hogy Scipio *pietasa* nemcsak mélyen megélt gyászában fejeződik ki, hanem abban is, hogy gondoskodik apja és nagybátyja hírnevének táplálásáról és terjesztéséről különböző médiumokon keresztül. Ezzel közvetett módon, a családi/nemzeti emlékezet működésmódjának köszönhetően saját hírnevét is öregbíti: a felmenők dicsősége mindig táplálhatja a jelenben élő leszármazottuk hírnevét is. Publius és Cnaeus árnyát megpillantva az ifjabb Scipio először atyjához szól, majd rövid beszéde második felében már mindkettőjükhöz (XIII.654–660):

*Quis te, care pater, quo stabant Italia regna
exosus Latium deus abstulit? Hei mihi! Nam cur
ulla fuere adeo quibus a te saevus abessem
momenta? Opposito mutassem pectore mortem.
Quantos funeribus vestris gens Italia passim
dat gemitus! Tumulus vobis censente senatu
Mavortis geminus surgit per gramina campo.*

15 A siliusi alvilágjárásról bővebben lásd elsősorban REITZ 1982; BILLERBECK 1983; VAN DER KEUR 2024.

Mely istenség gyűlöli annyira Latiumot, hogy elragadott tőlünk téged, édesapám, kinek köszönhetően megmaradt uralmunk Itáliában? Jaj nekem! Miért is voltam annyira kegyetlen, hogy magadra hagyjalak akár egyetlen pillanatra is? A testemmel védve téged átvállaltam volna a halált. Milyen keservesen gyászolja halálotokat Itália egész népe! Már épül kettős sírolok a Mars-mezőn a szenátus döntése alapján.

Az ifjú hadvezérnek nincs könnyű dolga, amikor atyját és nagybátyját a második pun háború római főhőseiként, kiemelkedő szerepet játszó hadvezérekként próbálja láttatni. Az itáliai hadszíntéren atyja csak a két első, ráadásul vesztes csatában vezette a római sereget; utána testvérével ugyan éveken át tartották a frontot Hispaniában, de ez a hadszíntér minden jelentősége ellenére is periférikus Itáliához képest. A leendő Africanus beszéde elején mégis határozott és hiperbolikus kijelentéssel fogalmazza meg, mi volt atyja örök hírnévre jogosító teljesítménye: „neked köszönhetően maradt meg uralmunk Itáliában / Itália uralma”. A *quo stabant Itala regna* Scipiót a római állam támaszaként láttatja, és ezzel a metaforával a beszélő kihasználja családja nevének egyik etimológiáját: a *scipio* (vö. a görög *szképtronnal*) jelentése ’bot/jogar’, Macrobius szerint pedig az első Cornelius Scipio azért kapta *cognomen*ként a nevet, mert vak atyját „bot gyanánt” (*pro baculo*) támogatta (*Sat.* I.6,26).¹⁶ A család nevében tehát egyszerre fejeződhet ki metaforikusan az atya és az állam iránti *pietas*: az idősebb Scipio úgy volt az állam támasza, ahogyan az első Scipio atyjáé, és ahogyan persze a leendő Africanus is az idősebb Scipióé a ticinusi ütközetben – hogy aztán most, halála után vádolnia kelljen magát, amiért később nem bizonyult ugyanilyen támasznak.

A *stare* ige használata, mellette alanyként az állammal, az egyik leg-híresebb Ennius-sort is felidézi: *moribus antiquis stat res Romana virisque* („az ősi erkölcsöknek és [az azokat megtestesítő] férfiaknak köszönhetően marad meg a római állam”, *Ann.* 154 Skutsch).¹⁷ Scipio közvetetten,

¹⁶ VAN DER KEUR 2024, *ad loc.*

¹⁷ Az idézett sor feltételezett kontextusa T. Manlius Torquatus Imperiosus szigorú eljárása Kr. e. 340-ben, mellyel saját fiát halálbüntetésre ítélte a katonai fegyelem elhanyagolása és ezáltal az Ennius-sorban említett ősi erények elhanyagolása miatt: SKUTSCH 1985, 316–318. Ez a Silius-részlet értelmezésében is releváns szempont lehet, hiszen ezúttal is egy apa-fiú kapcsolatot jellemez közvetetten a római erények em-

az intertextuális kapcsolat segítségével ezen ideális államférfiak egyikeként mutathatja be atyját, az általánosító többes számot a második pun háború konkrét kontextusában alkalmazott egyes számmal helyettesítve pedig hangsúlyozhatja azt is, hogy Publius az adott történelmi szituációban egymaga biztosította az állam fennmaradását. Rajta állt vagy bukott, hogy mi lesz Róma sorsa. Az *unus* számnév hiányában is könnyű felismerni egy másik lehetséges enniusi intertextust: azt a nem kevésbé híres, már az ókorban sokat idézett és parafrázelt sort, mely szerint „egyetlen ember volt, aki a halogatás révén helyreállította államunk helyzetét” (*unus homo nobis cunctando restituit rem*, Ann. 363 Skutsch).¹⁸ Quintus Fabius Maximusról, a Cunctatorról van szó, aki a Trasimenus-tavi katasztrofális vereség után úgy stabilizálta a római állam katonai helyzetét, illetve azal nyert időt, hogy nem állt ki nyílt csatára Hanniballal. Scipio szavaiból tehát kezd kirajzolódni, hogy atyja teljesítményét elsősorban Fabiuséhoz méri, és akár verseng is vele. Scipio „fenntart”, Fabius „helyreállít”: az előbbi teljesítménye az, hogy nem hagyta elbukni az államot a Ticinusnál és a Trebiánál, ám az később a Trasimenus-tavi ütközetben Flaminius hibájából mégis nagyon közel került az elbukáshoz, máskülönben Fabius aligha állíthatta volna helyre. Sőt, Scipio akár arra is célozhat, hogy ha Itáliában atyja nem tudta is megakadályozni az állam átmeneti elbukását, Hispaniában igenis megtette ezt, és biztosította Róma itáliai uralmát, megakadályozva, hogy Hasdrubal egyesítse seregét Hannibállal. Hispaniában Fabius Maximusnak nem lett volna mit „helyreállítania”.

A rövid beszéd második felében Scipio már mindkét árnyhoz, Publiushoz és Cnaeushoz szól, ám utóbbi nem kap az apáéhoz hasonlóan magasztaló dicséretet. A *Punica* szövege ugyan több helyütt is hangsúlyozza a két testvér közti együttműködést és harmóniát,¹⁹ Scipio pedig a zamai csatában is mindkettejük képmásával díszített pajzsot használ majd (XVII.395–398), de amikor szavakba öntve kell kifejezni dicsőségüket, nem meglepő módon atyját helyezi előtérbe. A nagybáty inkább csak részesül az atya dicsőségéből, mintsem önálló teljesítménnyel szerzi meg

legetése. Az ifjabb Scipio apja és az ősi rómaiak méltó utódjának fog bizonyulni a háború végére, de itt még önmagát ostorozza, amiért cserben hagyta apját.

18 Az *unus homo*-motívumról, illetve az egy és a sok dialektikájáról a római epikában lásd HARDIE 1993, 3–56.

19 VAN DER KEUR 2024, ad XIII.650–651.

azt. Erre utalhat az *Itala regna* (XIII.654) és a *gens Itala* (658) közti párhuzam is: az uralom fenntartása Publius érdeme, de Itália népei a két elhunyt hadvezért együtt siratják. Rómában közösen emelnek nekik síremléket a Campus Martiuson, méghozzá a szenátus döntése alapján, vagyis emléküik megőrzésében a politikai közösség egésze részt vesz, nem csak ifjú rokonuk. Nyilvánvalóan *kenotaphion*ról van szó, hiszen az idősebb Scipiók Hispaniában haltak meg, és a leendő Africanus később meg is látogatja majd ottani sírjukat, hogy áldozattal, a római szokásoknak megfelelő *laudatio funebris*szel és halotti játékokkal tisztelegjen emléküik előtt, a jelenlévő rómaiak és a helyi lakosság körében egyaránt hirdetve dicsőségüket (XVI.275–591). Az ott elhangzó temetési beszédről az elbeszélő csak röviden számol be, tartalmát részletesen nem ismerteti (*laudesque virorum | cum fletu canit et veneratur facta iacentum*, „sírva dicsérte az elhunytakat, és csodálattal számolt be tetteikről”, 310–311). Arra azonban talán mégis következtethetünk Scipio alvilágban elhangzó beszédének első sorából, hogy atyjával kapcsolatban mit emel majd ki a hispaniai beszédben, s hogy személy szerint mit javasol a közösség által állítandó római síremlékre kerülő felirat szövegeként: *quo stabant Itala regna*.

A római síremlék helyszíne nemcsak abban az értelemben meglepő, hogy a Scipiók családja a valóságban éppen a város túlsó felén, a Via Appia mellett temetkezett (és erről valószínűleg Silius is tudott), hanem anakronisztikus választásnak is tűnik.²⁰ A fennmaradt források alapján a Marsmező a köztársaságkor legvégén válik csak a politikai önreprezentációt szolgáló, illetve a közösség által adott posztumusz elismerést kifejező temetkezési helyé. Sulla az első, akiről feljegyzik, hogy itt temették el. Az Augustus-korban író Sztrabón, aki szerint „ezt a helyet a legszentebbnek tartották és itt állították fel a legkiválóbb férfiak és nők emlékműveit” (5.8), természetesen a *princeps* mauzóleumát emeli ki. Már Augustus halála előtt ide temették több lehetséges utódját: az ifjú Marcellust, valamint Agrippa fiait, Caius és Lucius Caesart. Valamiképpen mindhárman párhuzamba állíthatók a síremléket kapó siliusi Scipiókkal: Caius és Lucius mint testvérpár, Marcellus pedig azért, mert a *Punica* tárgyalt sorai feltűnő hasonlóságot mutatnak az *Aeneis* VI. énekének végével, ahol Anchises Augustus kiszemelt utódjának korai haláláról és temetéséről beszél

20 Vö. SPALTENSTEIN 1986, *ad loc.* és VAN DER KEUR 2024, *ad loc.*

Aeneasnak (868–886).²¹ Csak első pillantásra meglepő a párhuzam Augustus idejekorán elhunyt ifjú rokonai és a legalábbis középkorú, az előző generációt képviselő Scipiók között: noha a Scipiók nem ifjúként haltak meg, velük kapcsolatban is azt sugallja a párhuzamok révén ifjú rokonuk és/vagy a *Punica* elbeszélője, hogy kaphattak volna nagyobb szerepet a második pun háborúban, s a végső győzelemhez is hozzájárulhattak volna, ha a Sors nem szól közbe. Minthogy azonban közbeszólt, az ifjú Scipio lesz az, aki a családot képviselheti a háború utolsó szakaszában.

A hispaniai hadszíntér vezetését átvéve Scipio legyőzi és megfutamítja Hasdrubal seregét, mely végül átkel a Pireneusokon Gallia és Itália felé. A pun hadvezér, hogy életét mentse, eltitkolja kilétét: „leveti dicső fegyverzetét és ibériai pajzs mögé bújik” (*honore | armorum exuto et parma celatus Hibera*, XV.478–479). A siliusi Hasdrubal tehát az antik irodalom híres pajzseldobóinak, Arkhilokhosznak, Horatiusnak és másoknak a nyomdokaiba lép.²² Néhány sorral később már arról olvasunk, hogy Scipio egy pajzsot állít ki a hegycsúcson győzelmi emlékmű gyanánt. Nem feltétlenül Hasdrubal valódi pajzsa ez, de a szöveg legalábbis sugallja, hogy arról lehet szó (491–492):

Pyrenes tumulo clipeum cum carmine figunt:
HASDRUBALIS SPOLIUM GRADIVO SCIPIO VICTOR.

A Pireneusok csúcsán felirattal ellátott pajzsot helyeztek el: „A Hasdrubaltól szerzett zsákmányt a győztes Scipio [ajánlja fel] Gradivusnak [Marsnak].”

A jelenet közvetlen (az előző fejezetben, a liternumi emlékmű kapcsán röviden már említett) irodalmi előzménye Abas pajzsa az *Aeneis*ben, melyet Aeneas helyez el Apollo actiumi templomában, az elbeszélő pedig ugyancsak idézi a felirat szövegét: *AENEAS HAEC DE DANAIS VICTORIBUS ARMA* („Aeneas ajánlja fel e fegyverzetet a győztes görögöktől szerzett

21 VAN DER KEUR 2024, *ad loc.*; az intertextuális kapcsolat még szorosabb, ha – miként BRENN 1986, 220–224 érvel – az ifjan elhunyt Marcellusra vonatkozó vergiliusi sorokat részben éppen a híres Scipio-sírfeliratok ihlették.

22 A pajzseldobás antik irodalmi motívumáról lásd pl. NÉMETH 2015.

zsákmányként”, III.288).²³ Az elvesztett háborút túlélő és éppen új hazát kereső trójai hős győzelmi emlékművet hagy tehát a győztesek földjén, melyet valójában majd csak utódai, a rómaiak fognak meghódítani. A múlt és a jelen nehézségeiről megfélekedző, a jövőbeni sikereket máris adottnak vevő retorikában rejlő ironia a siliusi felirat értelmezését is befolyásolja. Scipio ugyan megfutamította Hasdrubal seregét, és elkergette Hispaniából, de a hadvezért foglyul ejtenie vagy megölnie nem sikerült. Ráadásul Hasdrubal éppen Itália felé menekült el, és át is fog kelni az Alpokon – Scipio atyja és nagybátyja ezt akadályozták meg éveken keresztül. Scipio sikere tehát félsiker, bármennyire szeretné is magát győztesként beállítani a vergiliusi intertextus tükrében még hangsúlyosabb *VICTOR* szóval. Hasdrubalt végül nem Scipio fogja megölni, hanem Claudius Nero a metaurusi csatában, levágott fejét testvérének, Hannibálnak bemutatva (XV.778–823). A kissé tehát elhamarkodottan felállított győzelmi emlékmű értelmezését ráadásul tovább árnyalja, hogy a felirat szövegének alanya, a proszópográfiai értelemben nem különösebben pontos *Scipio* több személyre is vonatkoztatható. A siliusi narratíva kontextusában olvasva persze nem kérdéses, hogy a leendő Africanusról van szó, de a Pireneusokon átkelő mindenkori néző-olvasó értelmezheti a feliratos pajzsot a Hasdrubal ellen korábban éveken át eredményesen harcoló idősebb Scipiók egyikének győzelmi emlékműveként is. A felirat szövegezése lehetővé teszi, hogy az emlékmű egyszerre és egymást kölcsönösen erősítve terjessze az ifjabb Scipio, az idősebb Scipiók, és általában a Scipio-család hírnevét.

Scipio emlékművének helyszíne egy másik, szöveges forrásokból ismert és régészetileg is azonosított, híres emlékművet is felidézhet. Pompeius ugyancsak emléket állíttatott a lázadó Sertorius elleni hispaniai diadalának a Pireneusok csúcsán, a mai Col de Panissars-hoz közel egy győzelmi emlékmű formájában. Az emlékművet már Sallustius és Sztrabón is említi, az idősebb Plinius beszámolója szerint az emlékmű felirata kiemelte (minden bizonnyal erősen túlozva), hogy a hadvezér nem kevesebb, mint 876 várost foglalt el.²⁴

23 A vergiliusi jelenetről részletesen lásd REBEGGIANI 2013.

24 Az emlékművet említő források: SALL. *Hist.* III.89 (a töredéket Serviusnak az *Aeneis* XI.6. sorához írt jegyzete őrizte meg); SZTRABÓN III.4,7–9 és IV.1,3; PLIN. *Nat. Hist.* III.18 és VII.96; CASSIUS DIO XLI.24. Régészeti szempontból is jó összefoglalót nyújt

Amiként a vergiliusi Abas pajzsából készült emlékmű előrevetíti Helász majdani római meghódítását, és amiként az 5. fejezetben tárgyalt liternumi római *monumentum* (értelmezésem szerint) egyszerre állít emléket az első pun háborús győzelemnek, Itália 3. századi meghódításának és előlegez meg ugyanakkor a Róma városán kívül inkább csak a császárkori Itáliára jellemző emlékműállítási gyakorlatokat, ugyanúgy a Pireneusok csúcsán elhelyezett emlékmű is értelmezhető úgy – különösen a Pompeius később ugyanott emelt emlékművére tett utalással –, mint amely nemcsak a Scipiók győzelmeit hirdeti, hanem a római hódítók Hispaniába való megérkezésének, a félsziget karthágói érdekszférából rómaiba való átkerülésének már előzetesen, a provinciák megszervezését (Kr. e. 197) megelőzően létrehozott materiális nyoma is egyben.²⁵ A félsziget kontinens felőli természetes határát képező hegység csúcsán legalább átvitt értelemben messziről, egész Hispaniából látható jele a nagyhatalmi őrsgváltásnak, melyet máris a Scipiók tevékenységéhez kapcsol, és az ő teljesítményükként könyvel el. A hispaniai események, mint rögtön látni fogjuk, előtérbe kerülnek majd Scipio *triumphus*ának leírásában is.

Scipio *triumphus*a

A római *triumphus* az ókortudományi kutatásokban mindig kiemelt figyelemre tarthatott számot, az utóbbi évtizedben azonban megfigyelhető egy markáns hangsúlyeltolódás az értelmezés szempontjait illetően. Míg korábban a kutatók elsősorban a diadalmenet rekonstrukciójára törekedtek (különös tekintettel a menet útvonalára, illetve szabályozására), és

JARYCH 2017. Köszönöm Grüll Tibornak, hogy erre a fontos párhuzamra felhívta a figyelmemet.

²⁵ A Pireneusok mint földrajzi név etimológiája révén további hatalmi aszimmetriáknak: a férfi nő feletti, az istenek emberek feletti hatalomgyakorlásának, illetve a vad-ság civilizáció feletti győzelmének a nyoma íródik bele a tájba. A hegység, amint azt a siliusi narrátor is elbeszéli (III.415–441), egy helyi királylányról, Pyrenéről kapta nevét, akin Hercules erőszakot tett; az emiatt gyászoló lányt vadállatok tépték szét. A félisten végül a hegység legmagasabb csúcsán állított sírt Pyrenének. A Pireneusokkal kapcsolatban alkalmazott *tumulus* szó tehát egyszerre utal a hegycsúcsra mint *monumentumok* helyszínére, illetve magára a hegycsúcsra/sírra mint emlékműre (III.439, XV.491). A siliusi Pyrene-epizódrról bővebben lásd AUGUSTAKIS 2003.

vallástörténeti értelmezéseit adták, az újabb kutatások legalább ekkora hangsúlyt fektetnek a római diadalmenet mint *performance* vizsgálatára, illetve a római közösségi emlékezet alakításában betöltött szerepének feltárására.²⁶ A *triumphus* felvonultatott foglyok, a zsákmány, a legyőzött területeket jelképező ábrázolások és feliratok a győzelemmel befejezett hadjárat egyik első, a későbbi történetírói és egyéb narratívákat megelőző és megelőlegező dramatizált összefoglalásaként is felfoghatók. A diadalmenet a katonai cselekmény jelenből múlt időbe való átkerülésének, egyszerű történelemből szignifikáns eseménnyé, a közösségi emlékezet tárgyává válásának pillanatában zajlik, és színre is viszi ezt a transzformációt.

Ezért is van különös jelentősége a közösségi emlékezet költői ábrázolása fókuszáló értelmezés szempontjából, hogy a *Punica* végén a második pun háború győztes lezárását hirdető diadalmenet leírását olvashatjuk (XVII.625–654).²⁷ Silius az eposz utolsó harminc sorában a mű tárgyát képező háború ábrázolásáról számol be egy másik, nem költői, de a közösségi emlékezet szempontjából nem kevésbé fontos médium segítségével.²⁸ A *triumphus* leírását csak néhány sorral előzi meg a háború lezárultának bejelentése (618–619 és 625–628):

26 A VERSNEL 1970 klasszikus *triumphus*-monográfiájával szemben az újabb megközelítésekre példa BEARD 2007 és ÖSTENBERG 2009, illetve a *triumphus*ról mint emlékezethelyről HÖLKESKAMP 2006a és FAVRO 2014.

27 A Hispaniából hazatérő Scipio már az előző énekben „nem hivatalos”, metaforikus diadalmenetben részesül: *Ausoniam repetit fama ducente triumphum* („visszatért Itáliába, s a hírnév vezette diadalmenetét”, XVI.594). A historiográfiai hagyományban többféle beszámolót találunk: Polübiosz szerint Scipio triumphust tarthatott (XI.33.7), Livius szerint azonban inkább csak célzott rá, hogy nem volna ellenére ez a fajta megtiszteltetés, de nem is nagyon erőltette a dolgot. Végül úgy vonult be a városba, hogy „maga előtt 14342 font ezüstöt s igen nagy mennyiségű ezüst pénzérmét vitetett a kincstárba” (XXVIII.38.4). Liviusnál ez a menet, Siliusnál pedig a *fama* vezette metaforikus diadalmenet helyettesíti a Scipio számára nem megítélt *triumphust*.

28 A lezárságról és annak hiányáról, továbbá a *triumphus*ról mint lezárást sugalló irodalmi motívumról a római epikában lásd HARDIE 1997; vö. FOWLER 2000b, 298. Feltehetőleg a M. Fulvius Nobilior aitólok felett aratott győzelmét ünneplő Kr. e. 187-ben tartott *triumphus* zárta Ennius *Annales*-ének XV. énekét, és ezzel az eposz első változatának szövegét: SKUTSCH 1985, 5 és 553; az *Annales* feltételezett folytatásáról (XVI–XVIII. ének) 563–565. Az *Aeneis*-ben a VIII. éneket zárja Aeneas pajzsának leírásán belül Augustus actumi győzelme és Kr. e. 29-ben tartott híres háromszoros diadalmenete; vö. LOAR 2017 az *Aeneis*-részlet és a római *triumphus*-hagyomány kapcsolatáról.

*Hic finis bello. Reserantur protinus arces
Ausonio iam sponte duci.*

...

*Mansuri compos decoris per saecula rector,
devictae referens primus cognomina terrae,
securus sceptri, repetit per caerula Romam
et patria invehitur sublimi tecta triumpho.*

Így ért véget a háború. Rögtön és immár önként megnyitották a város kapuit az ausoniai [itáliai] vezér előtt. ... A vezér évszázadokon át fennmaradó hírnevet szerzett magának; ő volt az első, aki az általa legyőzött ország nevét *cognomen*ként hozhatta haza. Hatalmának tudatában²⁹ tért vissza a tengeren át Rómába, és fenséges diadalmenet keretében vonult be szülővárosába.

E sorok felidézik a *prooemium* 1. fejezetben már tárgyalt zárósorait, ahol Karthágó és Róma városát állította szembe egymással az elbeszélő. Silius már akkor előrevetítette, hogy a trójaiak utódja fog „betörni a karthágói fellegrvárba” (*reseravit Dardanus arces* | *ductor Agenoreas*, l.14–15); ezt a kijelentést most annyiban módosítja, hogy a legyőzöttek végül „önként nyitják meg városuk kapuit” (*reserantur ... arces ... iam sponte*). Nagy azonban a különbség Róma városának a *prooemium*ban és az epilógusban vázolt látképe között. A *Punica* bevezetőjében egy ostromlott, városfalai segítségével védekező várost láttunk, ahová Hannibal nem tud behatolni, Scipio viszont győztesként, „fenséges diadalmenetben” már a háborút megnyerő Rómába vonul be.

A narrátor először a felvonultatott foglyokat (XVII.629–634), azután a meghódított területeket szimbolizáló képeket, maketteket, feliratokat, megszemélyesített alakokat,³⁰ illetve Hannibal képmását (635–644) írja

29 A *securus sceptri* kifejezés jelentése vita tárgya; bővebben lásd MCGUIRE 1997, 95–103; TIPPING 2010, 182–192.

30 Appianosz éppen Scipio *triumphus*sáról írja, hogy azon „tornyok (*pyrgoi*) jelképezték az elfoglalt városokat” (*Pun.* 66). A római *triumphus*ra vonatkozó antik szöveges és képi források alapján valószínűsíthető, hogy a meghódított városokat jellemzően makettek reprezentálták, a folyókat, hegyeket és népeket pedig megszemélyesített alakok (szobrok, képek vagy élő személyek): lásd ZINSERLING 1960 az antik források

le, végül pedig magára a győztes hadvezérre irányítja figyelmét (645–654). A menet leírásából tehát hiányzik a látványosság részeként bemutatott zsákmány felsorolása. Ez különösen a szenátusi ülésterem I. énekbeli, 1. fejezetben tárgyalt leírása tükrében feltűnő. A *Punica* elbeszélője tud arról, hogy a diadalmeneteken felvonultatott zsákmányt később római középületekben teszik közszemlére, és minden bizonnyal ez történik majd a Scipio *triumphus*án felvonultatott zsákmánnyal is, a leírásban mégsem ejt róla szót. Csupán egyetlen, éspedig nem materiális, ugyanakkor Scipio győzelmének és *triumphus*ának újszerűségét biztosító „zsákmányról” olvasunk még a bevezető, fent idézett sorokban. Scipio volt „az első, aki az általa legyőzött ország nevét *cognomen*ként hozhatta haza” (626). A diadalmenet kontextusában metaforikus zsákmányként említett név voltaképpen maga is eszköze lesz a második pun háború megőrzésének a rómaiak emlékezetében: Karthágó legyőzését nemcsak szövegek, diadalmenetek és vizuális emlékművek hirdetik majd, hanem a hadvezér neve is.³¹ A közösségi emlékezet eme új médiumának bevezetését Livius is hangsúlyozza Scipio diadalmenetéről írva (*Africani cognomen ... primus certe hic imperator nomine victae ab se gentis est nobilitatus*, „ő volt az első hadvezér, akit az általa legyőzött nép nevével tiszteltek meg”, XXX.45,6–7),³² azonban a *Punicá*ban a zsákmányolt név elhangzását a hexameter metrikai kötöttségei megakadályozzák: az Africanus nevet csak a közösségi emlékezet más médiumai őrizhetik meg, segítve az eposz olvasóját a körülírás megfejtésében, a szövegből hiányzó név felidézésében.

katalógusával, továbbá ÖSTENBERG 2009, 189–261. A siliusi leírás csak részben egyeztethető össze ezzel a rekonstruált képpel.

- 31 Meghódított városok neve már korábban is felbukkan a győztes hadvezérek nevében, az újszerűség tehát a győztes nevében megjelenő meghódított terület nagyságában rejlik. Silius az I. éneket záró követségjelenet elején maga is azt írta, hogy már akkor (tehát a háború kitörésekor) is voltak a szenátorok között „győzelem révén szerzett nevek” (*nomina parva triumphis*, 1.610); vö. SPALTENSTEIN 1986, *ad locc.* és FEENEY 1982, *ad* 1.610.
- 32 Amint Livius is megjegyzi ugyanott, nem egyértelmű, hogy az Africanus nevet a szenátus vagy a népgyűlés adományozta-e, illetve esetleg az érintett politikus és családja spontán vette fel – már a történetíró számára is kérdéses tehát, hogy a hasonló *cognomenek/agnomenek* milyen arányban tekinthetők a nemzeti, illetve a tágabb értelemben vett római közösségi emlékezet médiumának.

A meghódított területek listáját nem meglepő módon Karthágó nyitja, a leírás pedig azt sugallja, hogy egy megszemélyesített nőalak formájában vonultatták fel. Ezután következik a többi vidék, mely a háború végére római fennhatóság alá került (XVII.635–642):

*Mox victas tendens Carthago ad sidera palmas
ibat et effigies orae iam lenis Hiberæ,
terrarum finis Gades ac laudibus olim
terminus Herculeis Calpe Baetesque lavare
solis equos dulci consuetus fluminis unda,
frondosumque apicem subigens ad sidera mater
bellorum fera Pyrene nec mitis Hiberus,
cum simul inlidit ponto, quos attulit, amnes.*

Azután következett Karthágó, legyőzött kezeit az ég felé nyújtva, majd pedig az immár pacifikált Ibériai-félsziget képmása; a világ végi Gades és Calpe, Héraklész egykori diadalainak legtávolabbi helyszíne; a Baetis, mely a Nap szekerét vontató lovakat szokta édes vizű folyamában megmosdatni; aztán Pyrene, háborúk vad szülőanyja, erdő-fedte csúcsát a csillagok felé emelve; végül pedig az Ebro folyó, mely egyáltalán nem szelíd, mikor egyszerre a tengerbe önti a korábban összegyűjtött folyamok vizét.

Meglepő, hogy mennyivel nagyobb terjedelmet szán az elbeszélő – és/vagy a *triumphus* rendezői – Hispaniának: hét sor jut a félszigetnek, míg a fő ellenség Karthágónak csak egy. Ezt az indokolhatja, hogy Scipio hadvezéri tevékenységének helyszíne Észak-Afrikán kívül éppen az Ibériai-félsziget volt, az elbeszélő pedig maga is kiemelt figyelmet biztosított a *Punica* első két énekében a háború nyitányaként lezajló hispaniai eseményeknek, illetve Saguntum ostromának. Saguntum maga nem jelenhet meg Scipio *triumphus*án, hiszen nem a rómaiak által meghódított, hanem az ellenfél által elpusztított városról van szó. Liviusnál, mint a 2. fejezetben láttuk, Saguntum újjáépítése és a Scipiók ebben játszott szerepe nagy hangsúlyt kap, a *Punicá*ban azonban nem: csupán egyetlen utalást találunk rá az alvilágjárás szövegében, ahol az idősebb Publius Scipio megemlíti, hogy testvérével „új városfalakat és épületeket adtak az újjászületett Saguntumnak” (*nos miseræ muros et tecta renata Sagunto | ... dedimus*, XIII.675–676).

A diadalmenet e tekintetben ugyanolyan kevésbé rugalmas médiumnak bizonyul, mint az epikus hexameter az Africanus név hirdetése kapcsán. Saguntum Róma iránti, a pusztulást vállalva is megőrzött hűsége és az erre adott római válasz, a város újjáalapítása lehet ugyan a Scipiók családi emlékezetének és a tágabb értelemben vett római közösségi emlékezetnek fontos eleme, de egy *triumphus* keretei között nehezen jeleníthető meg.

Az Ebro folyó azonban Saguntummal ellentétben megjelenik Scipio diadalmenetében is. Csakhogy ez az Ebro immár nem „Hannibal Rubiconja”, amiként azt a 3. fejezetben tárgyaltam: nem a kezdeti pun sikerekre emlékeztető földrajzi hely, hanem a háború későbbi szakaszában a hispaniai hadszíntéren sikeresen előrenyomuló Scipio által legyőzött természeti akadályok egyike. Legyőzésének jelentőségét hangsúlyozza az elbeszélő azzal is, hogy az Ebrót mint „egyáltalán nem szelíd” (*non mitis*), sok kisebb folyó vizét a Földközi-tengerig szállító folyamként írja le.³³ A *triumphuson* felvonultatott Ebro egy olyan eseményre emlékeztet ezzel, melyet a *Punica* elbeszélője nem tartott fontosnak megemlíteni korábban, amikor Scipio Hispaniába érkezett és Tarracóból indulva Karthago Nováig nyomult előre (*Pun.* XV.149–250; vö. Liv. XXVI.41–42). A közel két évtizeden át tartó háborúban mindkét hadviselő fél átkelt az Ebrón: a harcok kitörésekor Hannibal, később pedig Scipio. A történeti elbeszélésekben a két esemény egyaránt szerepelhet, a közösségi emlékezetben azonban mintha nem férnének meg egymás mellett. Az Ebro vagy a Hannibal-, vagy pedig a Scipio-féle átkelés emlékezhelye. Az Ebrónak más a jelentése és jelentősége az epikus elbeszélésben, illetve az epilógusként leírt *triumphuson*. A *Punica* ezáltal egészében véve egy olyan korszakot jelenít meg, amikor az Ebro emlékezhely-státusza még nem szilárdult meg: különböző szereplők, mint a 3. fejezetben láttuk, Hannibal átkelésére emlékeznek vele kapcsolatban, szemben az epikus elbeszélővel, aki minden jel szerint nem tartja ezt az átkelést különösebben jelentős és ezért elbeszélendő eseménynek, Scipio pedig az eposzt záró *triumphuson* a saját átkelését találja emlékezetre méltónak, mely az utókor emlékezetében felülírhatja Hannibalét.³⁴

33 A *Punica* szövege e helyütt is emlékeztet a vergiliusi pajzsleírás utolsó soraira: Augustus pajzson ábrázolt *triumphus*ának leírását is a „már lágyabban hullámzó Euphrates” (*Euphrates ibat iam mollior undis*) említése zárja (*Aen.* VIII.726–728).

34 Liviusnál a Hispaniába érkező Scipio (más összefüggésben, a ticinusi csatával kapcsolatban a 4. fejezet bevezetőjében már idézett) beszédének egy részletében hang-

A legfőbb attrakció nem lehet más Scipio diadalmenetén, mint a legyőzött hadvezér, Hannibal, és ezt a leírás is hangsúlyozza. Minthogy azonban Hannibalt nem sikerült elfogni – ahogyan Hasdrubalt sem Hispaniában –, csak a képmása szerepelhet a menetben, valószínűleg közvetlenül Scipio előtt hordozva (XVII.643–644):

*Sed non ulla magis mentesque oculosque tenebat,
quam visa Hannibalis campis fugientis imago.*

De egy másik látvány sem ejtette rabul annyira a nézők tekintetét és gondolatait, mint a csatamezőről menekülő Hannibal képmása.

E sorok feltűnően szoros intratextuális kapcsolatban állnak az 5. fejezetben tárgyalt *liternumi* epizóddal, melyben az első pun háborús római emlékmű egyik jelenetével kapcsolatban kiemeli az elbeszélő, hogy a foglyul ejtett Hamilcarra irányult minden néző tekintete csakúgy, mint Scipio diadalmenetekor fia, Hannibal képmására (689–691):³⁵

*Haec inter iuncto religatus in ordine Hamilcar,
ductoris genitor, cunctarum ab imagine rerum
totius in sese vulgi converterat ora.*

E jelenetek között ott volt Hamilcar is, a vezér atyja, megkötözve a rabok között, és az összes többi jelenet helyett magára irányította mindenkinek a figyelmét.

A karthágóiak az első és most már a második pun háború veszteseiként is mindkét jelenetben az ábrázolás passzív tárgyává válnak: egyebek mellett elszenvedik a reprezentáció és ezáltal a közösségi emlékezet fe-

súlyozza is a Hannibal korábbi, és a saját tervezett Ebro-átkelése közti kontrasztot: „már nem is azt tervezzük, és nem az a célunk, hogy mi Hispaniában maradhassunk, hanem hogy a punok ne maradjanak itt, és nem az, hogy az Ebro partján felsorakozva megakadályozzuk az ellenség átkelését, hanem hogy mi keljünk át rajta, és terjesszük ki túlsó partjára is a háborút (*ut ultro transeamus transferamusque bellum*)” (XXVI.41.6). E szavak is olvashatók úgy, mint közvetett kísérlet az Ebróhoz társuló jelentés átalakítására a közösségi emlékezetben.

35 E sokat tárgyalt sorokról lásd FOWLER 1996, 69–70; MARKS 2003, 132; FUCECCHI 2003, 283–284; TIPPING 2010, 70.

letti befolyás elvesztését is. Liternumban Hannibal még megtervezhette saját emlékművét – illetve emlékműveinek egész hálózatát –, valamint elpusztíthatta az előző háború római *monumentumát*; az ellen azonban nem tehet semmit, hogy Scipio *triumphusán* a csatából (nyilvánvalóan a zamai ütközetből) való menekülését ábrázolják a rómaiak. Mindazokat a valóban kiharcolt pun győzelmeket Saguntumtól Cannae-ig, melyek a saját emlékművén hirdethették volna Hannibal dicsőségét, a *triumphus* vizuális reprezentációjának tárgyaként felülírják a későbbi római diadalok.

A pun vezér Liternumban arról is álmodozott még, hogy emlékművén látható lesz „Iuppiter Tarpeia-szikláról való letaszítása” is (*deiectum Tarpeia rupe Tonantem*, VI.713). A *Punica* legutolsó sora nem a pun, hanem a római győzelem kontextusában említi a Capitolium istenét (XVII.645–654):

*Iipse astans curru atque auro decoratus et ostro
Martia praebebat spectanda Quiritibus ora,
qualis odoratis descendens Liber ab Indis
egit pampineos frenata tigride currus;
aut cum Phlegraeis, confecta mole Gigantum,
incessit campis tangens Tiryntius astra.
Salve, invicte parens, non concessure Quirino
laudibus ac meritis non concessure Camillo:
nec vero, cum te memorat de stirpe deorum,
prolem Tarpei mentitur Roma Tonantis.*

Scipio kocsiján állva, aranyba és bíborba öltöztetve, Marséhoz hasonlatos arcával maga is látványosságot szolgáltatott Róma polgárainak. Így festett Bacchus, mikor szőlőindával díszített, tigris vontatta kocsiját hajtva vizszatért India illatszereket termő földjéről; vagy Tirünsz hőse [Héraklész], amikor a gigászokat legyőzve keresztülvonult Phlegra csatamezején, a csillagokat is elérve. Üdv néked, legyőzhetetlen atya, aki dicsőségben nem marad el Quirinustól, érdemekben Camillustól: nem hazudik Róma, amikor úgy emlékszik rád, hogy az istenek leszármazottja és a Tarpeia-sziklán uralkodó Mennydörgő Iuppiter gyermeke vagy.

Az eposz utolsó tíz sora már a *triumphatorról* magáról, az elbeszélés során az eposz főszereplőjévé emelkedő Scipio Africanusról szól. A diadalmenet

kontextusában azt várnánk, hogy az elbeszélő Iuppiterhez hasonlítja a győztes hadvezért,³⁶ helyett azonban először Marsszal állítja párhuzamba, majd formális hasonlatok keretében előbb Bacchushoz, majd Herculeshez (647–650) hasonlítja,³⁷ végül teljesítményét és emlékezetét Romulussal/Quirinusával és Camillusával, Róma „első és második alapítóival”³⁸ veti egybe (651–652). A Iuppiterrel való kapcsolatot Scipio esetében nem a *triumphus* kellékei által keltett vizuális (és rituális) hasonlóság, hanem a rokonság biztosítja (653–654). Az alvilágjárás során anyja is feltárta Scipio előtt isteni származása titkát (XIII.615–649), de Mars isten már a ticinusi csatában „Iuppiter valódi sarjának” (*vera Iovis proles*, IV.476) nevezte az akkor még karrierje kezdetén álló politikus-hadvezért.

A 4. fejezetben tárgyalt ticinusi ütközet ismét olyan esemény, melynek mint vesztes csatának az emlékét a diadalmenet *per definitionem* nem őrizheti, még akkor sem, ha ehhez a csatához az ifjabb Scipio első nevezetes haditette, atyja megmentése köthető. Közvetetten azonban, az irodalmi szövegen belüli utalásként a *Punica* zárósorai mégis visszaulthatnak erre a csatára is, és talán nemcsak Scipio származásának említésével. Amikor az elbeszélő Scipiót Quirinushoz hasonlítja, akkor akár a Ticinus menti csata Quiriniusa is eszünkbe juthat. Az első itáliai csatában epizód szerephez jutó lefejezett harcos, mint láttuk, nevével idézte fel Róma alapítóját, de tettekben nem tudott versenyre kelni vele, még ha halála Rómáért hozott áldozatként volt is értelmezhető. Scipio Africanus az, aki nem nevével, hanem tetteivel emlékeztet a városalapítóra, aki valóban nem marad el Quirinus mögött.

36 Lásd BEARD 2007, 225–233 a *triumphator* öltözéke és a festett arc iuppiteri, illetve tágabb értelemben isteni vonatkozásairól, valamint az antik források bizonytalan jellegéről.

37 Az *Aeneis*ben Anchises hasonlítja Augustus hódításait Hercules és Bacchus távoli vidékeken aratott győzelmeihez (VI.801–805). Vö. TIPPING 2010, 188–189, aki szerint az igazi Scipio a *triumphus*-jelenetben valósággal elvész a felvonultatott képmások és az elbeszélő által alkalmazott hasonlatok erejében.

38 Camillus (újra)alapítói szerepe a római történetírás és közösségi emlékezet hagyományos eleme, Scipio hasonló bemutatása azonban siliusi ötlet lehet. MILES 1988 részletesen tárgyalja a római „ősök és alapítók”, *maiores* és *conditores* liviusi ábrázolását; a történetírónál Romulus és Camillus legfontosabb későbbi párhuzamát nem Scipio, hanem valószínűleg Livius kortársa, Augustus szolgáltatta. Miles Livius-értelmezése is implikálja tehát a siliusi Scipio proto-augustusi szerepét. Scipio város(újra)alapítói szerepe a hagyományban Róma helyett inkább Saguntum városához kötődik (lásd a 2. fejezetet).

A menet leírása alig tartalmaz topográfiai utalásokat. Miután az elbeszélő a leírás elején megemlítette, hogy Scipio „bevonul ősei városába” (*patria invehitur ... tecta*, XVII.628), a menet útvonaláról és annak végcéljáról egyáltalán nem tesz említést. Inkább az egyhelyben ülő néző helyzetébe képzelettel magát, s így írja le egymás után az előtte elvonuló menet látványosságait.³⁹ Az utolsó két sor közvetett módon mégis olvasható topográfiai célzasként is. A kijelentés, miszerint Scipio a Tarpeia-sziklánál tisztelt Iuppiter fia, a menet hagyományos végállomására, a capitoliumi Iuppiter Optimus Maximus-templomra is utal.⁴⁰ Scipio emlékezete különösen szorosan kapcsolódott ehhez a templomhoz. Livius és a császárkori források rendszeresen említik, hogy Scipio kis túlzással naponta járt a Iuppiter-templomba, hogy az isten tanácsait kérje; Livius szerint éppen ez a tudatosan folytatott gyakorlat keltette sokakban a hiedelmet Scipio isteni származásáról,⁴¹ melyet a *Punica* elbeszélője az eposz utolsó sorában (Liviusszal szemben) igaznak minősít.⁴²

Liviusnál és Valerius Maximusnál arról is olvasunk továbbá, hogy Scipio megtiltotta szobrának felállítását a Iuppiter-templomban és másutt, illetve nem engedélyezte azt sem, hogy halotti képmását (*imago*) a szentélyben helyezték el, és onnan hozzák elő a családi temetések alkalmával.⁴³ Csak-hogy más helyütt maga Valerius Maximus is ilyen gyakorlatról számol be, még hozzá jelen időben: a *gens Cornelia* temetésein Scipio Africanus halotti képmását a capitoliumi Iuppiter-templomból hozzák elő, mintha csak a templom a családi ház *atriuma* volna.⁴⁴ Az *imago* jelenléte a híres capito-

39 Vö. HARDIE 1997, 159: „we watch the procession unroll before us”.

40 Azzal ugyanakkor, hogy Iuppitert Tonansnak nevezi, az elbeszélő anakronisztikusan akár a másik capitoliumi Iuppiter-templomra: Iuppiter Tonans Augustus építette szentélyére is utalhat. A városfal és a szenátusi ülésterem 1. fejezetben tárgyalt leírásaihoz hasonlóan tehát a kora császárkori Róma topográfiája ez esetben is befolyásolhatja a siliusi költői világ Scipio-korabeli városának helyrajzát.

41 Liv. XXVI.19,3–6; vö. XXXVIII.51,6–52,1 és POL. X.5,5.

42 Iuppiter megnevezése Mennydörgőként (*Tonans*) hangsúlyozhatja továbbá az isten és Scipio feltételezett rokoni kapcsolatát is, hiszen a Scipio nevet egy másik etimológia – a ‘bot/jogar’ (lásd fent) mellett – a ‘villám’ jelentésű görög *szképtosz* szóval kapcsolta össze; erről a *Tonans* névben rejlő lehetséges utalásról lásd MARKS 2005a, 192–193.

43 Liv. XXXVIII.56,12–13, VAL. MAX. IV.1,6; vö. SEN. *Dial.* X.17,6 Scipio visszafogottságáról.

44 *Unique illi [sc. genti] instar atrii Capitolium est* („egyedül ez a nemzetség használja mintegy *atrium*ként a Capitoliumot”, VAL. MAX. VIII.15,1); ugyanígy APP. *Hisp.* 23.

liumi templomot nemzetségi emlékezhellyé is avatja. Scipio és Iuppiter szoros kapcsolatának hangsúlyozása tehát a *Punica* utolsó soraiban a második pun háborút győztesen lezáró legendás hadvezérnek a nemzetségi és tágabb értelemben vett római közösségi emlékezetben elfoglalt kiemelt helyét a császárkorban is fenntartó, példátlanul tűnő kulturális praxis tükrében is olvasható. E praxis folytatóságossága a mai olvasó számára inkább közvetettnek, halványnak és bizonytalanul tűnő utalást a capitoliumi templomra Silius kortárs olvasói számára sokkal látványosabbá tehetette.

Az eposz utolsó sorai más módon is érzékeltetik a *Punicában* elbeszélte események jelenből múlttá, történelemből az emlékezet tárgyává való (a *triumphus* műfaji jellegzetességeiből fakadóan egyébként is színre vitt) fokozatos átalakulását. Az eddig leírást adó elbeszélő az utolsó négy sorban a *salve* üdvözléssel bevezetett aposztrophéval szólítja meg Scipiót mint egyszerre a diadalmenet és az eposz főszereplőjét.⁴⁵ Olvashatjuk a siliusi megszólítást a költő búcsújaként attól a szereplőtől, aki végül a mű főhősevé vált; további értelmezési lehetőséget ad azonban az, hogy az aposztrophé egy felvonulás leírását is zárja egyben. A megszólító költőt és a megszólított hadvezért így egyazon térben: a *triumphus* (és Róma városa) terében képzelhetjük el. A szó szoros értelmében vett *ekphraszisz*től távolodó Bacchus- és Hercules-hasonlatok után az elbeszélő ismét visszahelyezkedik a nézői szerepbe, és mintegy jelenlévőként szólítja meg a győztes hadvezért.

Az eposz utolsó két sorában ezzel szemben már nem a korabeli és jelenlévő néző perspektívája tűnik elsődlegesnek. A mondat alanya ezúttal Róma. Nyilvánvalónak tűnik, hogy metonimikusan a rómaiak közösséget kell érteni ez alatt, de vajon melyik generációt? Az előző sorok tükrében gondolhatunk természetesen a kortársakra, a *triumphus* nézőire is, de mintha mégis inkább a római utókor nézőpontjából, illetve ezen utókor emlékezetét igaznak minősítve hangozna el a diadalmenet múlt idejű leírását záró jelen idejű kijelentés. A *memoro* ugyan nem kizárólag a múlt-

FLOWER 1996, 48–52 amellett érvel, hogy az *imago* Iuppiter-templomban való elhelyezése nem késői, császárkori fejlemény, hanem röviddel Scipio halála után került rá sor. Jelen értelmezés szempontjából nem a gyakorlat kezdete, hanem császárkori aktualitása az érdekes elsősorban. Vö. még GRUEN 1992, 121–122; RUTLEDGE 2011, 108.

45 Vö. HARDIE 1997, 159 az *aposztrophé*ről mint zárómotívumról az epikus hagyományban, különös tekintettel Apollóniosz Rhodioszra.

ra vonatkozó kijelentések ígéje a latinban, de a *memor* melléknévvel való etimológiai kapcsolata mégis a múlt elbeszélése, a verbális formába öntött emlékezés kitüntetett igéjévé teszi. Silius is ilyen értelemben, a saját epikus költői tevékenységének jelölésére használja az eposz első soraiban: „add, Múza, hogy megemlékezhessek az ősi Itália dicső harcáról” (*da, Musa, decus memorare laborum | antiquae Hesperiae*, I.3–4).⁴⁶ A *memoro* ige az epikus szöveg kezdő- és végpontján az egész elbeszélést keretbe foglalja, az emlékezés/emlékeztetés alanyaként egyik esetben a költőt, a másikban a rómaiak közösségét jelölve meg.

Az emlékezés két alanyának szembeállítására érzékelteti, hogy a *Punica* elbeszélője számára az eposz a közösségi emlékezet fenntartásának fontos és kitüntetett, de nem egyedüli médiuma. Az eposz állhat ugyan az irodalmi műfajok hagyományos hierarchiájának csúcsán, de maga sem tökéletes, az összes többi helyettesítő eszköz a közösségi emlékezet fenntartására és alakítására. Megnevezhetetlennek bizonyul benne, ahogyan láttuk, Scipio mint Africanus. De nem tökéletesek a közösségi emlékezetet őrző egyéb műfajok sem: a *triumphus*on nem jeleníthető meg az elpusztított Saguntum mint hűséges város, de még a Scipiók által újraalapított Saguntum sem, mint ahogyan a diadalmenet kontextusában a ticinusi és a többi vesztes csata emlékét is felülírja a háborúban kiharcolt végső győzelem. A fizikai emlékművek, mint az első pun háború liternumi *monumentuma*, noha hálózatot alkotnak és kiegészítik egymást, a több példányban létező és másolható szöveghez képest mégis jobban ki vannak téve a pusztulás-pusztítás veszélyének.⁴⁷ A különböző médiumok tehát, köztük Silius *Punicája* együtt, egymásra utalva és rendszert alkotva – az újabb és újabb generációk költőinek és hallgatóságainak, művészeinek és nézőinek aktív hozzájárulásával – őrizhetik a második pun háborút, illetve általánosságban Róma múltját a közösségi emlékezetben és alakíthatják ezáltal mindenkori jelenét.

46 Vö. pl. a *memoro* használatával Vergilius *Aeneis*ében, ugyancsak a múzsai, ill. költői tevékenység jelölésére: *Musa, mihi causas memora* („Múza, emlékeztess az okokra”, I.8); *et meministis enim, divae, et memorare potestis* („mert ti emlékeztek, istennők, és emlékeztetni is tudtok”, VII.645).

47 Vö. a gondolat klasszikus megfogalmazásával Horatiusnál: *exegi monumentum aere perennius* („bronznál maradandóbb emlékművet építettem”, *Carm.* III.30,1).

EPILÓGUS

A kötetet alkotó fejezetekben az epikus elbeszélés által érintett emlékezhelyeket vizsgáltam a *Punicában*. Az egyes értelmezéseknek van néhány olyan visszatérő eleme, mely az emlékezhelyek vizsgálatán túl is összeköti őket. A kötet lezárásaként és az egyes interpretációkat összegezve ezek közül emelek ki négyet.

Az első megfigyelés narratológiai természetű. A Homéroszig visszavezethető antik irodalmi hagyományban az epikus elbeszélők hagyományosan a mindentudó narrátor szerepét öltik magukra, aki a költői világban végbemenő eseményekről és a szereplők gondolatairól egyaránt pontos információkkal rendelkezik. Az elbeszélő csak elvétve tesz utalást arra, hogy információinak valamilyen forrása van. A *per definitionem* megbízható Múzsákra való hivatkozás a költemény *prooemium*ában vagy jellemzően a katalógusok elején nem, vagy csak alig kérdőjelezi meg a narrátor mindentudását, a megbízható vagy megbízhatatlan hagyományra tett utalások (az „alexandriai lábjegyzetek”) viszont annál inkább. Az információforrás explicit megjelölései mellett találunk önellentmondásokat is az epikus szövegekben: az elbeszélő előbb így, később úgy nyilatkozik ugyanarról. Ha a valódi, tehát az eltérő beszélők, a fokalizáció és/vagy a megjelölt információforrás alapján megnyugtatóan nem feloldható inkonzisztenciákat nem életrajzi okokkal (a mű befejezetlenségével vagy a szerző figyelmetlenségével) és nem is a szöveghagyomány megbízhatatlanságával magyarázzuk, akkor ezeket is az elbeszélői mindentudást

megkérdőjelező gesztusok közé számíthatjuk. Az elbeszélésnek ezek az elbizonytalanító elemei gyakran értelmezhetők intertextuális keretben is, amennyiben az elbeszélő utalhat velük különböző, egymásnak ellentmondó forrásokra, modellekre, de tekinthetünk rájuk az irodalmi hagyománynál tágabb értelemben vett kulturális tradíciók, a közösségi emlékezet működőmódját érzékeltető gesztusokként is. A közösségi múlt változó elbeszélései, felidézései révén folyamatosan alakul, kisebb vagy nagyobb mértékben eltérő változatai jönnek létre. Ezeknek a hol egymást kiegészítő, hol egymással versengő változatoknak a pluralitását képezhetik le az irodalmi szövegben észlelt önellentmondások.

A kötetben olvasható értelmezések közül több is azt mutatja, hogy a siliusi narrátor rendszeresen él a szereplői idézet, a fokalizáció, illetve az inkonzisztencia elbeszélői mindentudást megkérdőjelező eszközeivel a *Punicának* a közösségi emlékezet szempontjából releváns részleteiben. A ticinusi csata elbeszélésében Crixus és az idősebb Scipio egymásnak ellentmondó változatokban utalnak Róma gall ostromának történetére, különös tekintettel arra a kérdésre, hogy sikerült-e a támadóknak elfoglalniuk – ha csak átmenetileg is – a Capitoliumot. Eltérő, éspedig egymással harcban álló közösségek tagjaiként alkotnak eltérő narratívákat. Ugyanez a magyarázat arra is, hogy Hannibal miért Crixuséhoz hasonló verzióban idézi fel többször is az ezek szerint a karthágóiak körében is ismert történetet. Csakhogy felbukkan a Capitolium elfoglalásáról beszámoló változat a rómaiakhoz kapcsolható kommemoratív aktusokkal összefüggésben is: a szenátusi ülésteremben kiállított zsákmány leírásában és akkor, amikor a trasimenusi vereség után pánikba esve a rómaiaknak eszébe jut a gallok által elfoglalt fellegvár látványa. Az epikus elbeszélő nem dönti el, melyik változat igaz, és melyik hamis: mintha egymást kölcsönösen kizáró voltak ellenére mind a kettőt hitelesként fogadná el a római közösségi emlékezet által alakított hagyomány keretein belül is. A verifikálható megismerés lehetőségével kapcsolatos kételyeket vet fel Hannibal Ebro folyón való átkelésének siliusi tárgyalása is, az inkonzisztencia egyik leglátványosabb, földrajzi hely és közösségi emlékezet kapcsolatát előtérbe helyező példája a *Punicában*. A folyó és Saguntum relatív földrajzi elhelyezkedését, ennek következtében pedig az átkelés és az ostrom kronológiáját illetően ellentmondásos történeti forrásokra támaszkodva Silius maga is olyan narratívát alkot, melynek alapján inkonzisztens, ellentmondásos térkép

rajzolható az Ibériai-félszigetről: olyan térkép, melyről nem lehet egyértelműen leolvasni, hol is folyik az Ebro. Ennek eszköze ismét a lemondás az elbeszélői mindentudásról. A narrátor nem jelenti be, mikor kerül sor a folyón való átkelésre, csupán a mű szereplői hivatkoznak rá mint jelentős – de nem minden esetben megállapítható, hogy már lezajlott, vagy a közeli jövőben bekövetkező – eseményre. Ennek eldönthetatlensége és az Ebro elhelyezkedését érintő inkonzisztencia ezúttal sem független a közösségi emlékezet működését alakító tényezőktől. A rómaiak akkor emlékezhettek Hannibal átkelésére mint erkölcsbe és jogba ütköző cselekedetre, ha a folyó (a mi térképeinkkel ellentétben) Saguntumtól délre található. Az Ebro ebben az értelemben – úgy is, mint a visszafordíthatatlan határátlépés Rubiconnal rokonítható metaforája – minden elbeszélésben ott folyik, ahol éppen szükség van rá.

Egy irodalmi szövegben az eltérő történetvariánsok kézenfekvő módon eltérő beszélőkhöz kapcsolhatók – már amikor nem éppen ugyanaz a beszélő számol be többféleképpen is ugyanarról. Az irodalmat is magában foglaló, de azon túlmutató kulturális hagyományban ugyanakkor a variánsok közti kisebb vagy nagyobb eltérések sok esetben a médiumok közti különbségekkel is összefüggésbe hozhatók. Második megfigyelésem e jelenségnek a siliusi szövegben megjelenő reflexióját érinti. A *Punica* narrátora a kötetben tárgyalt epizódokban sok alkalommal adja jelét annak, hogy tudatában van a közösségi emlékezet mediális sokféleségének. Nem új költői eszköz feltalálásáról beszélhetünk ebben az esetben sem, inkább az epikus hagyományt korábban is jellemző sajátosság újfajta kidomborításáról. A képzőművészeti alkotások és emlékművek *ekphraszisa*, valamint a cselekményben jellemzően összefoglalók, ritkábban idézetek révén szerepeltetett költemények Homérosz óta a műfaj elmaradhatatlan elemei. Siliusnál is olvashatjuk Hannibal és mások pajzsának, egy-egy középületet díszítő falfestménynek vagy domborműnek a leírását (például a liternumi epizódban), valamint Teuthras Capua múltjáról szóló énekének összefoglalóját. A *Punicá*ban nem is annyira ezeknek az intermediális effektusoknak a gyakorisága tűnik figyelemre méltónak, hanem a nem irodalmi, illetve művészi médiumokra mint a közösségi emlékezet egymást kiegészítő és egymással rivalizáló hordozóira irányuló figyelem. Ilyen médiumként értelmezhető többek között a szenátus üléstermében kiállított zsákmány (mely ha nem is műalkotás, de használati tárgyakból

lett műtárgyak gyűjteménye) vagy a Saguntumot alapító Zakünthosz sírja, melynek esetében mintha éppen a részletes *ekphraszisz* elmaradása érzékeltetné, hogy a narrátort a sír nem elsősorban esztétikai műalkotásként, hanem a közösségi emlékezet hordozójaként, emlékezhelyként érdekli. Ide sorolhatók a feliratok is, legyen szó a Scipio győzelmét hirdető feliratról a Pireneusok csúcsán vagy a Hannibal győzelmeit hirdető, a történeti hagyomány szerint Krotónban elhelyezett feliratról, mely Siliusnál végül sem ott, sem másutt nem valósul meg, de az eposz szövege inter- és intratextuális utalások révén mégis céloz rá.

A materiális médiumok mellett a közösségi emlékezetnek más hordozói is vannak, és a *Punica* szövegében ezek ugyancsak fontos szerephez jutnak. Ilyen lehet egy rítus, mint Scipio *triumphusa* az eposz végén: a háborúnak a jelen eseményéből a múltban játszódó elbeszéléssé való átalakításának, a közösségi emlékezet részeként való kanonizálásának első hangsúlyos aktusa. Az eposzban kiemelt szerepet játszanak azonban a közösségi emlékezet nyelvi, de hangsúlyosan nem, vagy nem szükségszerűen irodalmi médiumai is. Ide sorolhatók a közmondással rokonítható, többé-kevésbé rögzült kifejezések, mint a *Hannibal ad portas*, melyet Silius a vergiliusi *moenia Romae* formulával ötvöz, vagy Saguntum mint a hűség/*Fides* városa, melynek nem kifejezetten irodalmi értelemben vett intertextuális kontextusát a város és a *fides* kapcsolatát kiemelő, az ostrom történetének említését ezzel helyettesítő prózai szövegek adják. További nyelvi sűrítés révén más esetekben egyetlen szó vagy név válik a közösségi emlékezetben őrzött történet hordozójává. Saguntum vagy az Ebro nevének elhangzása önmagában is felidézheti a város és a folyó híres történetét a második pun háborúban, és hasonló a helyzet a híres, és különösképpen a vesztes csaták helyszínével (Trasimenus, Cannae). A háború főszereplőinek neve (Hannibal, Scipio) hasonlóképpen nyerhet a referenciálison messze túlmutató jelentést és jelentőséget.

Fontos megjegyezni, hogy az említett nevek éppen azért tölthetnek be a *Punicá*ban ilyen szerepet, mert nem Silius találmányai, hanem a közösségi emlékezetben már eleve kanonizálódtak, a költői szöveg pedig erre a kanonikus státuszra épít. Az eposz narrátora azonban annak is jelét adja, hogy tisztában van vele: a történetek és hordozóik kanonikus státusza, illetve médium és jelentés kapcsolata nagyon is változékony. A ticinusi csata elbeszélésében annak lehetünk tanúi, amint Silius a csata által a

hagyományban már korábban is játszott – ám, mint láttuk, korlátozott – szerepet alapul véve azon túlmutató jelentőséget ad az ütközetnek, és ezzel be is avatkozik a közösségi emlékezet kanonizációs folyamataiba (függetlenül attól, hogy a későbbi hagyomány e beavatkozási kísérletet visszaigazolja-e). A műben fokozatosan főszereplővé előlépő ifjabb Scipio és a Scipiók családjának esete részben más: Silius itt természetesen a már kanonizálódott státusból indulhat ki, a műben azonban színre viszi, miként történhetek az első lépések e státusz kialakítására már a háború éveiben, nem utolsósorban maga Scipio igyekezetének hála. Hasonlóképpen vagyunk tanúi a „hűség Saguntum” történeti mítosza létrejöttének a mű első két énekében.

A médiumok sokféleségének érzékeltetésénél nem kevésbé fontos, hogy a siliusi szövegben az adott történetet hordozó különböző médiumok gyakran ugyan egymástól távoli szövegrészekben, de nem elszigetelten bukkannak fel. Az Ebro megjelenik szereplői beszédekben, Hannibal pajzsán, Scipio *triumphusán*. Legfeltűnőbb módon a liternumi jelenetben céloz arra az elbeszélő, hogy a különböző médiumok rendszert alkotnak, legyen szó akár Hannibal tervezett, akár a rómaiak megvalósult pun háborús emlékműveiről és tágabb értelemben vett narratíváiról. E rendszerek egyes elemei más-más hangsúllyal, vagy akár radikálisan eltérő jelentésben is emlékeztethetnek a közösségi múlt egy-egy fontos eseményére; a különböző médiumok eltérő jelentéshordozó potenciállal bírnak. Az Ebro nem ugyanazt az eseményt idézi fel, nem ugyanazt a jelentést hordozza Hannibal pajzsán, mint Scipio *triumphusán*, és Regulus karthágói szenvedéseinek sincs helye az első pun háborús római győzelmet felidéző liternumi képeken (szemben Marus elbeszélésével). A Scipio által elnyert Africanus név metrikai okokból nem hangozhat el a hexameteres szövegben, ellentétben más műfajba tartozó szövegekkel – az eposz is csak egyike a közösségi emlékezet médiumainak, melynek az epikus elbeszélő kiemelt szerepet tulajdoníthat ugyan, ám azt mégsem állítja, hogy képes volna a többi médiumot teljes körűen helyettesíteni.

Fennmaradó két megjegyzésem az idő és a tér kezelését érinti a közösségi emlékezet kontextusában. Evidens, hogy bármilyen kommemoráció legalább két idősíki viszonylatában értelmezhető: az egyik az explicit módon felidézett múltbeli esemény vagy korszak, a másik pedig az azt felidéző aktor(ok) jelene. A jelen és a múlt egymás tükrében kap jelen-

tést, kimondva-kimondatlanul is egymást értelmezi. Amikor azonban az adott kommemoratív aktusra – miként a *Punicá*ban is – egy eleve a múltban játszódó történet elbeszélésében kerül sor, akkor óhatatlanul további idősíkok is szerephez jut(nak). A *Punica* mindenkor befogadó egy irodalmi művet olvasnak, melynek császárkori elbeszélője – persze a fikció keretei között – felidézi, amint a római múltban, a második pun háború idején egy-egy szereplő visszaemlékezett a még annál is korábbi múltra. Ezek a különböző idősíkok egyszerre vesznek részt az adott szövegrész és a benne tetten érhető kommemoráció jelentésének vagy jelentéseinek alakításában. Költői eszközökkel ráadásul a felidézett idősíkok száma és ezáltal az emlékezés és emlékeztetés komplexitása tovább növelhető. Az 1. fejezetben az „ostromgyűrüvel körülvelt Palatium” váratlanul felvázolt képe, mint láttuk, egyrésztől torzításként azonosítható – nem ez a domb, hanem Róma egésze volt veszélynek kitéve, ráadásul Hannibal akkor sem tudta körülzárni a várost, amikor azt a legjobban megközelítette –, másrészt azonban a város palatiumi alapításától a gall ostromon át (melynek során egy másik dombot, a Capitolumot a hagyomány szerint valóban körülzárt az ellenség) egészen a császárkori jelenig (benne a Palatiummal mint immár császári székhellyel) húzódó történelmi ívet rajzol fel, és ezáltal illeszti be sajátosan az elbeszélő az eposz témáját, a második pun háborút a római történelem és közösségi emlékezet szövetébe. A ticinusi csata elbeszélésébe hasonlóképpen építi be Silius más-más eszközökkel a trójai örökséget (Aeneas és az ifjabb Scipio *pietasa* révén), a királyok korát (Tullius, Remulus és Quirinius nevén keresztül) és ismét a gall ostromot (a gallok csatában játszott szerepének megváltoztatásával). A költői szöveg más, tág értelemben véve anakronisztikus jelenségei hasonlóképpen villantanak fel akár csak egy-egy szó vagy kifejezés segítségével hasonló történeti távlatokat.

Ezek a költői szövegben felvázolt történeti ívek a rövid és hosszú távú közösségi emlékezet viszonyát is érintik. A bevezetőben utaltam rá, hogy kommunikatív és kulturális emlékezet assmanni szembeállítását a kutatók csak korlátozottan találták alkalmasnak a római közösségi emlékezet formáinak tipologizálására, nem utolsósorban azért, mert a római társadalomra kevésbé jellemző a közösségi emlékezetet más (korai) társadalmakban alakító, a közeli és távoli múltat elválasztó és nagyrészt kitöltetlenül hagyott „sodródó hasadék” jelensége. A közösségi emlékezet különféle – ha nem is az assmanni terminusokkal illetett – szakaszainak szem-

beállításában azonban több esetben is produktívnak bizonyult a Siliusnál megjelenő emlékezhelyek köré épülő fenti értelmezésekben. A *Punica* I. énekében két emlékmű: a római szenátus üléstermének és a karthágói Dido-templomnak a leírása sugallta azt, hogy ez a két társadalom más-más elvek szerint választja ki, hogy mire emlékszik kiemelt módon saját múltjából. A római üléstermet a gall ostrom óta eltelt két évszázad háborúiban szerzett, tehát a középtávú és a közeli múltat idéző zsákmányok díszítik (bár az ellenséges hadvezérektől megszerzett fegyverek – *spolia opima* – között ott lehetnek akár azok is, melyeket Romulus és Cossus még korábban zsákmányoltak), a karthágói templomot viszont mintha valóban a középtávú emlékezet hiánya jellemezné: az elbeszélő nem utal arra, hogy ezt a templomot csak nemrég emelték volna, mégsem található benne semmi – vagy legalábbis az elbeszélő nem tesz róla említést –, ami a város Dido utáni, de még az első pun háború előtti történelmére emlékeztet. A rövid- és hosszú távú közösségi emlékezet oppozíciójával játszik a narrátor az első pun háború liternumi emlékművének leírásakor is, amikor ezt a témájából következőleg az eposz cselekményének idején még egyáltalán nem régi templomot mégis „ősinék” állítja be, hangsúlyozva, hogy az egészen Hannibal érkezéséig fennmaradt. Mintha nem az eposz cselekményének idősíkjához, hanem saját korához viszonyítva határozná meg a templom korát: ami a második pun háború felől nézve a közeli múlt, az a császárkori elbeszélő és befogadó számára – magával a második pun háborúval együtt – már a legendás múlthoz tartozik.

A közösségi emlékezet különböző médiumai és időtávjai közti, fent tárgyalt kapcsolatokhoz hasonlóan a *Punica* térkezelésére is jellemző, hogy az egyes emlékezhelyek sok esetben nem kizárólag önmagukban, hanem egymással szoros összefüggésbe hozva is vizsgálhatók és értelmezhetők. Róma és Karthágó oppozíciója magától értetődő – de a közösségi emlékezet működése szempontjából szembeállíthatók egymással a két városban megjelenő emlékezhelyek is (a szenátusi ülésterem és a Dido-templom). Hasonló oppozíciók jellemzik a római és szamnisz, római és capuai, sőt, mint láttuk, akár a capuai és liternumi társadalmat és azok közösségi emlékezetét is. Az oppozíció mellett a másik jellemző térbeli kapcsolat centrum és periféria aszimmetrikus viszonya. Saguntum, illetve Ibéria már az I. énekben úgy jelenik meg, mint a római központú világ széle, melyet támadva Hannibal mégis a centrumot veszélyeztet; cent-

rumok és perifériák viszonyaként is leírható volt továbbá az értelmezés során Róma, Capua és Liternum kapcsolatrendszere.

A háború világtörténelmi tétje, amint azt a narrátor már a *prooemium*ban kijelenti, nem más, mint hogy a két szembenálló város közül melyik lesz a világ központja; a centrális-periférikus térbeli viszonyok ennek megfelelően jellemzően a római jövőt vetítik előre. Annak a térnek a határait, melyek között az eposz cselekménye kibomlik, Ibéria és Hellasz (hiszen ha csak röviden is, de tárgyalja Silius a makedón Philipposz elleni hadjáratot a XV. énekben), illetve az Alpok és Észak-Afrika jelölik ki. Ez a mediterrán tér nem más, mint a leendő római birodalom földrajzi-politikai tere, mely meghatározó jelentőségű már Vergiliusnál és Lucanusnál is, csak hogy míg az *Aeneis*ben a távoli jövőt képviseli, a *Pharsaliá*ban pedig voltaképpen már a múltat (amennyiben épp ennek a világnak a kozmikus léptékűvé nagyított pusztulását beszéli el Lucanus), addig a *Punica* e birodalmi tér kialakulásának közvetlen előzményét, a Róma mediterrán hatalommá válását megalapozó háborút idézi fel. A háború eseményei még nem ebben a térben mennek végbe a szó szoros értelmében, de nagyon is fontos szerepet játszanak a konstituálásában. E birodalmi tér létrejöttével összefüggésben is értelmezhető, hogy Hannibal látványosan gyakran kerül a turista szerepébe az eposzban, Gadestől kezdve az Alpokon, Liternumon és Capuán át egészen Rómáig, melyet végül csak kívülről szemlélhet meg. Az epikus hagyomány korábbi turista-hőseivel – mindekelőtt a vergiliusi Aeneasszal és a lucanusi Caesarral – szemben Hannibal jellemzően „ellenséges szemmel” nézi a látnivalókat, hiszen Liternum és Róma az ő szemében a legyőzendő ellenség emlékműve, illetve városa; de még Capuát is a kolonizációs szándékkal érkező hadvezér-politikusként járja be. A közvetlen katonai diadalon túlmutató geopolitikai és kulturális célja tehát egy, a római *helyett* álló birodalmi tér létrehozása, melyben az egyes – már létező és később alapítandó – emlékezhelyek is más, hangsúlyozottan nem római jelentéssel bírnának. Hadjáratával és személyes jelenlétével a pun hadvezér nagyon is tevékenyen járul hozzá az eposzban érintett (fiktív vagy történetileg is megfogható) emlékezhelyek létrejöttéhez, illetve a már korábban is létező emlékezhelyek jelentésének alakításához, csak hogy az újonnan dominánssá váló, bár nem szükségszerűen kizárólagos jelentések Karthágó katonai és politikai veresége következtében nem az ő elképzeléseit és szándékait tükrözik. Az

a tér, melyet Hannibal hadjárata során bejár, végül mégis a *római* közösségi emlékezetet tükröző, annak megfelelően működő térnek bizonyul. Az eposz elolvasása után a vizsgált jelenetekre visszatekintve úgy tűnik, hogy e tér emlékezhelyeit végső soron Hannibal is úgy volt kénytelen megsejlelni, mintha – anakronisztikus módon – maga is a leendő római birodalom alattvalója, nem pedig a római hatalomnak a város alapításától Silius koráig nézve legveszélyesebb kihívója lenne. Hannibal mint hadvezér, utazó és néző végül nem gyarmatosít, hanem őt gyarmatosítja mindaz, amivel hadjárata során szembesül, és ezáltal válik az utókor szemében maga is a római közösségi emlékezet részévé.

BIBLIOGRÁFIA

- CIL* = *Corpus Inscriptionum Latinarum*, szerkesztette Theodor MOMMSEN *et al.*
Berlin: G. Reimer, 1863–.
- LSJ* = *A Greek-English Lexicon*, szerkesztette Henry G. LIDDELL, Robert SCOTT,
Henry S. JONES és Roderick MCKENZIE. Oxford: Clarendon Press, 1996.
- OLD* = *Oxford Latin Dictionary*, szerkesztette P. G. W. GLARE. 2. kiadás. Oxford:
Oxford University Press, 2012.
- RE* = *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, szerkesztette August
Friedrich PAULY, Georg WISSOWA *et al.* Stuttgart: J. B. Metzler, 1893–1978.
- ACÉL 2018 = ACÉL Zsolt. *A látható könyvtár. A palatiumi Apollo-könyvtár és a római irodalmi élet.* Budapest: Gondolat Kiadó, 2018.
- AHL–DAVIS–POMEROY 1986 = AHL, Frederick – DAVIS, Martha A. – POMEROY, Arthur. „Silius Italicus”. In *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, szerkesztette Hildegard TEMPORINI és Wolfgang HAASE. 2.32.4. kötet. 2492–2561. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1986.
- ALFÖLDY 1984 = ALFÖLDY, Géza. „Drei städtische Eliten im römischen Hispanien”. *Gerión* 2 (1984): 193–238.
- ANDERSON 1968 = ANDERSON, William S.. „Brooks Otis: *Ovid as an Epic Poet*”. Recenzió. *American Journal of Philology* 89 (1968): 93–104.
- ANTONIADIS 2018 = ANTONIADIS, Theodore. „*Tumidumque per amnem signa tulit* (BC 1.204–205). Water-Symbolism and Callimachean Poetics in Lucan's Rubicon and Rivers of the Flavian Epic”. *Latomus* 77 (2018): 920–938.

- ARIEMMA 2000 = ARIEMMA, Enrico M. *Alla vigilia di Canne. Commentario al libro VIII dei Punica di Silio Italico*. Napoli: Loffredo Editore, 2000.
- ARIEMMA 2010a = ARIEMMA, Enrico M. „*Fons cuncti Varro mali*. The Demagogue Varro in *Punica* 8–10”. In *Brill's Companion to Silius Italicus*, szerkesztette Anthony AUGOUSTAKIS, 241–276. Leiden–Boston: Brill, 2010.
- ARIEMMA 2010b = ARIEMMA, Enrico M. „New trends del dopo-Canne. Considerazioni su Marcello nei *Punica*”. In *Silius Italicus. Akten der Innsbrucker Tagung vom 19.–21. Juni 2008*, szerkesztette Florian SCHAFFENRATH, 127–150. Frankfurt a. M.: Peter Lang, 2010.
- ARRINGTON 2011 = ARRINGTON, Nathan T. „Inscribing Defeat. The Commemorative Dynamics of the Athenian Casualty Lists”. *Classical Antiquity* 30 (2011): 179–212.
- ASH 2002 = ASH, Rhiannon. „Epic Encounters? Ancient Historical Battle Narratives and the Epic Tradition”. In *Clio and the Poets. Augustan Poetry and the Traditions of Ancient Historiography*, szerkesztette David S. LEVENE és Damian NELIS, 253–273. Leiden–Boston: Brill, 2002.
- ASSMANN 1999a = ASSMANN, Aleida. *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: C. H. Beck, 1999. (Angol fordítása: *Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.)
- ASSMANN 1999b = Jan ASSMANN. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Fordította HIDAS Zoltán. Budapest: Atlantisz Kiadó, 1999.
- ASSO 1999 = ASSO, Paolo. „Passione eziologica nei *Punica* di Silio Italico. Trasimeno, Sagunto, Ercole e i Fabii”. *Vichiana* 1 (1999): 75–87.
- ASSO 2010 = ASSO, Paolo. „Hercules as a Paradigm of Roman Heroism”. In *Brill's Companion to Silius Italicus*, szerkesztette Anthony AUGOUSTAKIS, 179–192. Leiden–Boston: Brill, 2010.
- ASTIN 1967 = ASTIN, Alan E. „Saguntum and the Origins of the Second Punic War”. *Latomus* 26 (1967): 577–596.
- AUGOUSTAKIS 2003 = AUGOUSTAKIS, Anthony. „*Lugendam formae sine virginitate reliquit*. Reading Pyrene and the Transformation of Landscape in Silius' *Punica* 3”. *American Journal of Philology* 124 (2003): 235–257.
- AUGOUSTAKIS 2010a = *Brill's Companion to Silius Italicus*, szerkesztette Anthony AUGOUSTAKIS. Leiden–Boston: Brill, 2010.

- AUGOUSTAKIS 2010b = AUGOUSTAKIS, Anthony. *Motherhood and the Other. Fashioning Female Power in Flavian Epic*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- AUGOUSTAKIS 2015 = AUGOUSTAKIS, Anthony. „Campanian Politics and Poetics in Silius Italicus' *Punica*”. *Illinois Classical Studies* 40 (2015): 155–169.
- AUGOUSTAKIS–BUCKLEY–STOCKS 2019 = *Fides in Flavian Literature*, szerkesztette Anthony AUGOUSTAKIS, Emma BUCKLEY és Claire STOCKS. Toronto: University of Toronto Press, 2019.
- AUGOUSTAKIS–FUCCECHI 2022 = *Silius Italicus and the Tradition of the Roman Historical Epos*, szerkesztette Anthony AUGOUSTAKIS és Marco FUCECHI. Leiden–Boston: Brill, 2022.
- AUGOUSTAKIS–LITTLEWOOD 2019 = *Campania in the Flavian Poetic Imagination*, szerkesztette Anthony AUGOUSTAKIS és R. Joy LITTLEWOOD. Oxford: Oxford University Press, 2019.
- AUSTIN 1955 = AUSTIN, Roland G. *P. Vergili Maronis Aeneidos liber quartus. Edited with a commentary*. Oxford: Oxford University Press, 1955.
- AUSTIN 1971 = AUSTIN, Roland G. *P. Vergili Maronis Aeneidos liber primus. Edited with a commentary*. Oxford: Oxford University Press, 1971.
- BARCHIESI 2001 = BARCHIESI, Alessandro. „Tropes of Intertextuality in Roman Epic”. In *Uó. Speaking Volumes. Narrative and Intertext in Ovid and Other Latin Poets*, 129–140. London: Duckworth, 2001.
- BARCHIESI 2017 = BARCHIESI, Alessandro. „Colonial Readings in Virgilian Geopoetics. The Trojans at Buthrotum”. In *Imagining Imperial Space in Hellenistic and Roman Literature*, szerkesztette Victoria RIMELL és Markus ASPER, 151–165. Heidelberg: Winter, 2017.
- BARTOLOMÉ 2017 = BARTOLOMÉ, Jesús. „El combate de los trillizos y la imagen de la guerra civil en las *Púnicas* de Silio Itálico”. *Emerita* 86 (2017): 109–132.
- BARTSCH 1998 = BARTSCH, Shadi. „Ars and the Man: The Politics of Art in Virgil's *Aeneid*”. *Classical Philology* 93 (1998): 322–342.
- BATTISTONI 2009 = BATTISTONI, Filippo. „Rome, Kinship and Diplomacy”. In *Diplomats and Diplomacy in the Roman World*, szerkesztette Claude EILERS, 73–97. Leiden–Boston: Brill, 2009.
- BEARD 2007 = BEARD, Mary. *The Roman Triumph*. Cambridge, MA–London: Harvard University Press.
- BECK 2006 = BECK, Hans. „Cannae. Traumatische Erinnerung”. In *Erinnerungsorte der Antike. Die römische Welt*, szerkesztette Elsa STEIN-HÖLKESKAMP és Karl-Joachim HÖLKESKAMP, 739–741. München: C. H. Beck, 2006.

- BENEKER 2011 = BENEKER, Jeffrey. „The Crossing of the Rubicon and the Outbreak of Civil War in Cicero, Lucan, Plutarch, and Suetonius”. *Phoenix* 65 (2011): 74–99.
- BERNSTEIN 2008 = BERNSTEIN, Neil W. *In the Image of Ancestors. Narratives of Kinship in Flavian Epic*. Toronto: University of Toronto Press, 2008.
- BERNSTEIN 2010 = BERNSTEIN, Neil W. „Family and State in the *Punica*”. In *Brill's Companion to Silius Italicus*, szerkesztette Anthony AUGOUSTAKIS, 377–397. Leiden–Boston: Brill, 2010.
- BERNSTEIN 2017 = BERNSTEIN, Neil W. *Silius Italicus: Punica 2. Edited with Introduction, Translation, and Commentary*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- BEXLEY 2014 = BEXLEY, Erica. „Lucan's Catalogues and the Landscape of War”. In *Geography, Topography, Landscape. Configurations of Space in Greek and Roman Epic*, szerkesztette Marios SKEMPIS és Ioannis ZIOGAS, 373–403. Berlin: De Gruyter, 2014.
- BIGGS 2020 = BIGGS, Thomas. *Poetics of the First Punic War*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 2020.
- BILLERBECK 1983 = BILLERBECK, Margarethe. „Die Unterweltsbeschreibung in den *Punica* des Silius Italicus”. *Hermes* 111 (1983): 326–338.
- BLEICHING 1928 = BLEICHING, Friedrich. *Spanische Landes- und Volkskunde bei Silius Italicus*. Disszertáció. Erlangen: Friedrich-Alexanders-Universität, 1928.
- BLEISCH 2003 = BLEISCH, Pamela. „The »Regia« of Picus. Ekphrasis, Italian Identity, and Artistic Definition in *Aeneid* 7.152–193”. In *Being There Together. Essays in Honor of Michael C. J. Putnam on the Occasion of His Seventieth Birthday*, szerkesztette Philip THIBODEAU és Harry HASKELL, 88–109. Afton: Afton Historical Society Press, 2003.
- BLUMENBERG 2006 = HANS BLUMENBERG. *Hajótörés nézővel. Metaforológiai tanulmányok*. Fordította KIRÁLY Edit. Budapest: Atlantisz Kiadó, 2006.
- BODEL 1997 = BODEL, John. „Monumental Villas and Villa Monuments”. *Journal of Roman Archaeology* 10 (1997): 5–35.
- BONA 1998 = BONA, Isabella. *La visione geografica nei Punica di Silio Italico*. Genova: Università di Genova, 1998.
- BONNEFOND-COUDRY 1989 = BONNEFOND-COUDRY, Marianne. *Le Sénat de la République romaine de la guerre d'Hannibal à Auguste. Pratiques délibératives et prise de décision*. Roma: École Française de Rome, 1989.

- BOYANCÉ 1972 = BOYANCÉ, Pierre. „Les Romains, peuple de la *fides*”. *Études sur la religion romaine* 11 (1972): 135–152.
- BOYLE–DOMINIK 2003 = *Flavian Rome. Culture, Image, Text*, szerkesztette Anthony J. BOYLE és William J. DOMINIK. Leiden–Boston: Brill, 2003.
- BRAUND 1996 = BRAUND, David. „River Frontiers in the Environmental Psychology of the Roman World”. In *The Roman Army in the East*, szerkesztette David L. KENNEDY, 43–47. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996.
- BRENK 1986 = BRENK, Frederick E. (1986), „*Avorum spes et purpurei flores*. The Eulogy for Marcellus in *Aeneid* VI”. *American Journal of Philology* 107 (1986): 218–228.
- BRUUN 2000 = BRUUN, Christer. „»What Every Man in the Street Used to Know«. M. Furius Camillus, Italic Legends and Roman Historiography”. In *The Roman Middle Republic. Politics, Religion, and Historiography c. 400–133 B.C.*, szerkesztette Christer BRUUN, 41–68. Rome: Edizione Quasar, 2000.
- BURCK 1950 = BURCK, Erich. *Einführung in die dritte Dekade des Livius*. Heidelberg: Kerle Verlag, 1950.
- BURCK 1984 = BURCK, Erich. *Historische und epische Tradition bei Silius Italicus*. München: C. H. Beck, 1984.
- BURCK 1988 = BURCK, Erich. „*Fides* in den *Punica* des Silius Italicus”. In *Munera philologica et historica Mariano Plezia oblata*, szerkesztette J. SAFAREWICZ és M. PLEZIA, 49–60. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988.
- CAMPS 1959 = CAMPS, William A. „A Second Note on the Structure of the *Aeneid*”. *Classical Quarterly* 9 (1959): 53–56.
- CHAPLIN 2000 = CHAPLIN, Jane D. *Livy's Exemplary History*. Oxford: Oxford University, 2000.
- CHARLES-PICARD 1964 = CHARLES-PICARD, Gilbert. „Le problème du portrait d'Hannibal”. *Karthago* 12 (1963/1964): 29–41.
- CHAUDHURI 2014 = CHAUDHURI, Primit. *The War with God. Theomachy in Roman Imperial Poetry*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- CHINN 2005 = CHINN, Christopher. „Statius *Silv.* 4.6 and the Epigrammatic Origins of Ekphrasis”. *Classical Journal* 100 (2005): 247–263.
- CLARK 2014 = CLARK, Jessica H. *Triumph in Defeat. Military Loss in the Roman Republic*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- CLAY 2011 = CLAY, Jenny S. *Homer's Trojan Theater. Space, Vision and Memory in the Iliad*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

- COLEMAN 1988 = COLEMAN, Cathleen. *Statius, Silvae IV. Edited with an English translation, commentary and bibliography*. Oxford: Oxford University Press, 1988.
- CONTE 1986 = CONTE, Gian B. *The Rhetoric of Imitation. Genre and Poetic Memory in Virgil and Other Latin Poets*. Ithaca–London: Cornell University Press, 1986.
- CORNELL 1995 = CORNELL, Timothy J. *The Beginnings of Rome. Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000–264 BC)*. London: Routledge, 1995.
- COWAN 2007 = COWAN, Robert. „Reading Trojan Rome. Illegitimate Epithets, Avatars, and the Limits of Analogy in Silius Italicus’ *Punica*”. *Oxford University Research Archive* (2007), hozzáférés: 2025.03.27, <https://ora.ox.ac.uk/443/objects/uuid:11fac95-f158-4cef-a109-48b676c15baf>.
- COWAN 2009 = COWAN, Robert. „Thrasymennus’ Wanton Wedding. Etymology, Genre, and Virtus in Silius Italicus’ *Punica*”. *Classical Quarterly* 59 (2009): 226–237.
- COWAN 2010 = COWAN, Robert. „Virtual Epic. Counterfactuals, Sideshadowing, and the Poetics of Contingency in the *Punica*”. In *Brill’s Companion to Silius Italicus*, szerkesztette Anthony AUGOUSTAKIS, 323–351. Leiden–Boston: Brill, 2010.
- D’AMBRA 1993 = D’AMBRA, Eve. *Private Lives, Imperial Virtues. The Frieze of the Forum Transitorium in Rome*. Princeton: Princeton University Press, 1993.
- D’ARMS 1970 = D’ARMS, John H. *Romans on the Bay of Naples. A Social and Cultural Study of the Villas and Their Owners from 150 B.C. to A.D. 400*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1970.
- DENCH 1995 = DENCH, Emma. *From Barbarians to New Men. Greek, Roman, and Modern Perceptions of Peoples of the Central Appennines*. Oxford: Clarendon Press, 1995.
- DICKIE 1985 = DICKIE, Matthew. „The Speech of Numanus Remulus (*Aeneid* 9.598–620)”. *Papers of the Liverpool Latin Seminar* 5 (1985): 165–221.
- DINTER 2005 = DINTER, Martin. „Epic and Epigram: Minor Heroes in Virgil’s *Aeneid*”. *Classical Quarterly* 55 (2005): 153–169.
- DOMINIK 2003 = DOMINIK, William. J. „Hannibal at the Gates. Programmatizing Rome and Romanitas in Silius Italicus’ *Punica* 1–2”. In *Flavian Rome. Culture, Image, Text*, szerkesztette Anthony J. BOYLE és William J. DOMINIK, 469–497. Leiden–Boston: Brill, 2003.

- DOMINIK 2006 = DOMINIK, William. J. „Rome Then and Now. Linking the Saguntum and Cannae Episodes in Silius Italicus' *Punica*”. In *Flavian Poetry*, szerkesztette Ruurd R. NAUTA, Hans-Jan VAN DAM és Johannes J. L. SMOLENAARS, 113–128. Leiden–Boston: Brill, 2006.
- DOMINIK 2010 = DOMINIK, William. J. „The Reception of Silius Italicus in Modern Scholarship”. In *Brill's Companion to Silius Italicus*, szerkesztette Anthony AUGOUSTAKIS, 425–447. Leiden–Boston: Brill, 2010.
- DUFF 1934 = *Silius Italicus' Punica*, sajtó alá rendezte James D. DUFF. Cambridge, MA: Harvard University Press (Loeb Classical Library), 1934.
- DYSON 2001 = DYSON, Julia T. *King of the Wood. The Sacrificial Victor in Virgil's Aeneid*. Norman: University of Oklahoma Press, 2001.
- ECHOLS 1953 = ECHOLS, Edward C. „Crossing a Classical River”. *Classical Journal* 48 (1953): 215–224.
- ECKSTEIN 1984 = ECKSTEIN, Arthur M. „Rome, Saguntum and the Ebro Treaty”. *Emerita* 52 (1984): 51–68.
- EDGEWORTH 1989 = EDGEWORTH, Robert J. „Saguntum: A Livian Overture”. *Eranos* 87 (1989): 39–45.
- EDWARDS 1996 = EDWARDS, Cathrine. *Writing Rome. Textual Approaches to the City*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- EDWARDS 2003 = EDWARDS, Cathrine. „Incorporating the Alien. The Art of Conquest”. In *Rome the Cosmopolis*, szerkesztette Catherine EDWARDS és Greg WOOLF, 44–70. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- ELSNER 1996 = ELSNER, Jás. „Inventing Imperium. Texts and the Propaganda of Monuments in Augustan Rome”. In *Art and Text in Roman Culture*, szerkesztette Jás ELSNER, 32–53. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- FARNEY 2007 = FARNEY, Gary D. *Ethnic Identity and Aristocratic Competition in Republican Rome*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- FAVRO 2014 = FAVRO, Diane. „Moving Events. Curating the Memory of the Roman Triumph”. in *Memory in Rome and Rome in Memory*, szerkesztette Karl GALINSKY, 85–101. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2014.
- FEENEY 1982 = FEENEY, Denis C. *A Commentary on Silius Italicus Book 1*. Disszertáció. Oxford: University of Oxford, 1982.
- FEENEY 1984 = FEENEY, Denis C. „The Reconciliations of Juno,” *Classical Quarterly* 34 (1984): 179–194.
- FEENEY 2017 = *Carthage and Rome*, szerkesztette Denis C. FEENEY. Tematikus szám. *Classical Philology* 112, 3. szám (2017).

- FELDHERR 1998 = FELDHERR, Andrew. *Spectacle and Society in Livy's History*. Berkeley: University of California Press, 1998.
- FENIK 1968 = FENIK, Bernard. *Typical Battle Scenes in the Iliad. Studies in the Narrative Techniques of Homeric Battle Description*. Stuttgart: Steiner Verlag, 1968.
- FERENCZI 2003 = FERENCZI Attila. *Valerius Flaccus és az epikus hagyomány*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2003.
- FERENCZI 2010 = FERENCZI Attila. *Vergilius harmadik évezrede*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2010.
- FERENCZI 2015 = FERENCZI Attila. „»Cato nemes halála«. Egy republikánus idol az augustusi Rómában”. *Ókor* 14, 1. szám (2015): 18–22.
- FERENCZI-KOZÁK-ZISSOS 2025 = *Inconsistency in Flavian Epic*, szerkesztette FERENCZI Attila, KOZÁK Dániel és Andrew ZISSOS. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2025.
- FLOWER 1996 = FLOWER, Harriet. *Ancestor Masks and Aristocratic Power in Roman Culture*. Oxford: Clarendon Press, 1996.
- FLOWER 2000 = FLOWER, Harriet. „The Tradition of the Spolia Opima. M. Claudius Marcellus and Augustus”. *Classical Antiquity* 19 (2000): 34–64.
- FLOWER 2006 = FLOWER, Harriet. *The Art of Forgetting. Disgrace and Oblivion in Roman Political Culture*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2006.
- FOWLER 1996 = FOWLER, Don. „Even Better Than the Real Thing. A Tale of Two Cities”. In *Art and Text in Roman Culture*, szerkesztette Jaś ELSNER, 57–74. Cambridge: Cambridge University Press, 1996 = FOWLER, Don. *Roman Constructions. Readings in Postmodern Latin*, 86–107. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- FOWLER 1997 = FOWLER, Don. „On the Shoulders of Giants. Intertextuality and Classical Studies”. *Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici* 39 (1997): 13–34.
- FOWLER 2000a = FOWLER, Don. „The Ruin of Time. Monuments and Survival at Rome”. In Uő. *Roman Constructions. Readings in Postmodern Latin*, 193–217. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- FOWLER 2000b = FOWLER, Don. „Second Thoughts on Closure”. In Uő. *Roman Constructions. Readings in Postmodern Latin*, 284–308. Oxford: Oxford University Press, 2000.

- FRANKE 1889 = FRANKE, Joseph. *De Tib. Sili Italici Punicorum tropis*. Münster: Aschendorff, 1889.
- FRATANTUONO-SMITH 2018 = FRATANTUONO, Lee – SMITH, R. Alden. *Virgil, Aeneid 8. Text, Translation, and Commentary*. Leiden–Boston: Brill, 2018.
- FREYBURGER 1986 = FREYBURGER, Gérard. *Fides. Étude sémantique et religieuse depuis les origines jusqu'à l'époque augustéenne*. Paris: Belles Lettres, 1986.
- FRONDA 2010 = FRONDA, Michael P. *Between Rome and Carthage. Southern Italy During the Second Punic War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- FRÖHLICH 2000 = FRÖHLICH, Uwe. *Regulus, Archetyp römischer Fides. Das sechste Buch als Schlüssel zu den Punica des Silius Italicus. Interpretation, Kommentar und Übersetzung*. Tübingen: Stauffenburg, 2000.
- FUCECCHI 1993 = FUCECCHI, Marco. „Lo spettacolo delle virtù nel giovane eroe predestinato. Analisi della figura di Scipione in Silio Italico”. *Maia* 45 (1993): 17–48.
- FUCECCHI 2003 = FUCECCHI, Marco. „I *Punica* e altre storie di Roma nell'epos di Silio Italico”. In *Evento, racconto, scrittura nell'antichità classica. Atti del convegno internazionale di studi, Firenze, 25–26 novembre 2002*, szerkesztette Angelo CASANOVA és Paolo DESIDERI, 269–292. Firenze: Università degli studi di Firenze, Dipartimento di scienze dell'antichità Giorgio Pasquali, 2003.
- FUCECCHI 2010 = FUCECCHI, Marco. „The Shield and the Sword. Q. Fabius Maximus and M. Claudius Marcellus as Models of Heroism in Silius' *Punica*”. In *Brill's Companion to Silius Italicus*, szerkesztette Anthony AUGOUSTAKIS, 219–239. Leiden–Boston: Brill, 2010.
- FUCECCHI 2012 = FUCECCHI, Marco. „Epica, filosofia della storia e legittimazione del potere imperiale. La profezia di Giove nel libro III dei *Punica* (e un'indicazione di percorso per l'epos storico)”. In *Götter und menschliche Willensfreiheit von Lucan bis Silius Italicus*, szerkesztette Thomas BAIER, 235–254. München: C. H. Beck, 2012.
- GALINSKY 1974 = GALINSKY, Karl. „The »Tomb of Aeneas« at Lavinium”. *Vergilius* 20 (1974): 2–11.
- GALINSKY 2014 = *Memoria Romana. Memory in Rome and Rome in Memory*, szerkesztette Karl GALINSKY. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2014.

- GALINSKY 2016 = *Memory in Ancient Rome and Early Christianity*, szerkesztette Karl GALINSKY. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- GALINSKY–LAPATIN 2015 = *Cultural Memories in the Roman Empire*, szerkesztette Karl GALINSKY és Kenneth LAPATIN. Los Angeles: Getty Publications, 2015.
- GALLIA 2012 = GALLIA, Andrew B. *Remembering the Roman Republic. Culture, Politics, and History Under the Principate*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- GANIBAN 2010 = GANIBAN, Randall T. „Virgil's Dido and the Heroism of Hannibal in Silius' *Punica*”. In *Brill's Companion to Silius Italicus*, szerkesztette Anthony AUGOUSTAKIS, 73–98. Leiden–Boston: Brill, 2010.
- GEIGER 2008 = GEIGER, Joseph. *The First Hall of Fame. A Study of the Statues in the Forum Augustum*. Leiden–Boston: Brill, 2008.
- GERLINGER 2008 = GERLINGER, Stefan. *Römische Schlachtenrhetorik. Unglaubliche Elemente in Schlachtendarstellungen, speziell bei Caesar, Sallust und Tacitus*. Heidelberg: Winter Verlag, 2008.
- GIBSON 2005 = GIBSON, Bruce. „Hannibal at Gades. Silius Italicus 3.1–60”. *Papers of the Liverpool Latin Seminar* 12 (2005): 177–195.
- GIBSON 2010 = GIBSON, Bruce. „Silius Italicus: A Consular Historian?”. In *Brill's Companion to Silius Italicus*, szerkesztette Anthony AUGOUSTAKIS, 47–72. Leiden–Boston: Brill, 2010.
- GINSBERG–KRASNE 2018 = *After 69 CE. Writing Civil War in Flavian Rome*, szerkesztette Lauren D. GINSBERG és Darcy A. KRASNE. Berlin: De Gruyter, 2018.
- GIUSTI 2017 = GIUSTI, Elena. „Virgil's Carthage. A Heterotopic Space of Empire”. In *Imagining Imperial Space in Hellenistic and Roman Literature*, szerkesztette Victoria RIMELL és Markus ASPER, 133–150. Heidelberg: Winter, 2017.
- GIUSTI 2018 = GIUSTI, Elena. *Carthage in Virgil's Aeneid. Staging the Enemy under Augustus*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- GLOVICZKI 2008 = GLOVICZKI Zoltán. *Ovidius ars poeticája*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2008.
- GOODMAN 2007 = GOODMAN, Penelope J. *The Roman City and Its Periphery. From Rome to Gaul*. London: Routledge, 2007.
- GOOLD 1988 = GOOLD, G. P. „On Editing Propertius”. In *Vir bonus discendi peritus. Studies in Celebration of Otto Skutsch's Eightieth Birthday*, szerkesztette Nicholas HORSFALL, 27–38. London: University of London, Institute of Classical Studies, 1988.

- GOWING 2005 = GOWING, Alain M. *Empire and Memory. The Representation of the Roman Republic in Imperial Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- GOWING 2016 = GOWING, Alain M. „Memory as Motive in Tacitus”. In *Memory in Ancient Rome and Early Christianity*, szerkesztette Karl GALINSKY, 43–64. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- GRANDSEN 1976 = GRANDSEN, K. W. *Virgil, Aeneid Book VIII*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
- GRUEN 1992 = GRUEN, Erich S. *Culture and National Identity in Republican Rome*. Ithaca: Cornell University Press, 1992.
- GURVAL 1995 = GURVAL, Robert A. *Actium and Augustus. The Politics and Emotions of Civil War*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1995.
- GÜVEN 1998 = GÜVEN, Suna. „Displaying the *Res Gestae* of Augustus. A Monument of Imperial Image for All”. *Journal of the Society of Architectural Historians* 57 (1998): 30–45.
- HABINEK 1998 = HABINEK, Thomas. *The Politics of Latin Literature. Writing, Identity, and Empire in Ancient Rome*. Princeton: Princeton University Press, 1998.
- HABINEK–SCHIESARO 1997 = *The Roman Cultural Revolution*, szerkesztette Thomas HABINEK és Alessandro SCHIESARO. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- HAFNER 1973 = HAFNER, German. „Das Bildnis Hannibals”. *Madridier Mitteilungen* 14 (1973): 143–150.
- HALBWACHS 2018 = Maurice HALBWACHS. *Az emlékezet társadalmi keretei*. Fordította SUJTÓ László. Budapest: Atlantisz Kiadó, 2018.
- HARDIE 1986 = HARDIE, Philip. *Virgil's Aeneid. Cosmos and Imperium*, Oxford: Clarendon Press, 1986.
- HARDIE 1993 = HARDIE, Philip. *The Epic Successors of Virgil. A Study in the Dynamics of a Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- HARDIE 1994 = HARDIE, Philip. *Virgil, Aeneid Book IX*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- HARDIE 1997 = HARDIE, Philip. „Closure in Latin Epic”. In *Classical Closure. Reading the End in Greek and Latin Literature*, szerkesztette Deborah H. ROBERTS, Francis M. DUNN és Don FOWLER, 139–162. Princeton: Princeton University Press, 1997.

- HARDIE 2012 = HARDIE, Philip. *Rumour and Renown. Representations of Fama in Western Literature*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- HARRIES 1990 = HARRIES, Byron. „The Spinner and the Poet. Arachne in Ovid's *Metamorphoses*”. *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 36 (1990): 64–82.
- HARRISON 2010 = HARRISON, Stephen J. „Picturing the Future Again. Proleptic Ekphrasis in Silius' *Punica*”. In *Brill's Companion to Silius Italicus*, szerkesztette Anthony AUGOUSTAKIS, 279–292. Leiden–Boston: Brill, 2010.
- HASELMANN 2018 = HASELMANN, Henning. *Gewässer als Schauplätze und Akteure in den Punica des Silius Italicus*. Münster: Aschendorff, 2018.
- HEGYI 2013 = HEGYI W. György. „Római határai: a Lupercalia”. *Ókor* 12, 1. szám (2013): 60–66.
- HEGYI 2017 = HEGYI W. György. „A *res publica* tartalma és képzete”. *Ókor* 16, 1. szám (2017): 19–26.
- HELZLE 1995 = HELZLE, Martin. „Die Redeweise der Hauptpersonen in Silius Italicus' *Punica*”. *Classica & Mediaevalia* 46 (1995): 189–213.
- HENDERSON 2004 = HENDERSON, John. (2004), *Morals and Villas in Seneca's Letters. Places to Dwell*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- HEYNACHER 1874 = HEYNACHER, Max. *Über die Quellen des Silius Italicus*. Ilfeld: C. Kirchner, 1874.
- HEYWORTH 2007 = HEYWORTH, Stephen J. *Cynthia. A Companion to the Text of Propertius*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- HINDS 1998 = HINDS, Stephen. *Allusion and Intertext. Dynamics of Appropriation in Roman Poetry*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- HOPE 2003 = HOPE, Valerie. „Trophies and Tombstones. Commemorating the Roman soldier”. *World Archaeology* 35 (2003): 79–97.
- HORSFALL 1974 = HORSFALL, Nicholas. „Turnus *ad portas*”. *Latomus* 33 (1974): 80–86.
- HORSFALL 1981 = HORSFALL, Nicholas. „From History to Legend. M. Manlius and the Geese”. *Classical Journal* 76 (1981): 298–311.
- HORSFALL 2000 = HORSFALL, Nicholas. *Virgil, Aeneid 7. A Commentary*. Leiden–Boston: Brill, 2000.
- HORVÁTH 2015a = HORVÁTH Judit. „Zeus, Danaé és az aranyeső. Időábrázolás a mitikus történetekben”. In *Tengeristennő az Olymposon. Mítoszok szóban és képen*, szerkesztette HORVÁTH Judit, 9–30. Budapest: Gondolat Kiadó, 2015.

- HORVÁTH 2015b = HORVÁTH Judit. „A szirének »életrajza«. Apollónios Rhodios: *Argonautika* IV. 891–919”. In *Tengeristennő az Olymposon. Mítoszok szóban és képen*, szerkesztette HORVÁTH Judit, 178–187. Budapest: Gondolat Kiadó, 2015.
- HOYOS 1998 = HOYOS, Dexter. *Unplanned Wars. The Origins of the First and Second Punic Wars*. Berlin: De Gruyter, 1998.
- HÖLKEKAMP 1996 = HÖLKEKAMP, Karl-Joachim. „*Exempla* und *mos maiorum*. Überlegungen zum kollektiven Gedächtnis der Nobilität”. In *Vergangenheit und Lebenswelt. Soziale Kommunikation, Traditionsbildung und historisches Bewusstsein*, szerkesztette Hans-Joachim GEHRKE és Astrid MÖLLER, 301–338. Tübingen: Gunter Narr, 1996.
- HÖLKEKAMP 2001 = HÖLKEKAMP, Karl-Joachim. „Capitol, Comitium und Forum. Öffentliche Räume, sakrale Topographie und Erinnerungslandschaften der römischen Republik”. In *Studien zu antiken Identitäten*, szerkesztette Stefan FALLER, 97–128. Würzburg: Ergon Verlag, 2001.
- HÖLKEKAMP 2006a = HÖLKEKAMP, Karl-Joachim. „Der Triumph – »erinnere Dich, dass Du ein Mensch bist«”. In *Erinnerungsorte der Antike. Die römische Welt*, szerkesztette Elsa STEIN-HÖLKEKAMP és Karl-Joachim HÖLKEKAMP, 258–276. München: C. H. Beck, 2006.
- HÖLKEKAMP 2006b = HÖLKEKAMP, Karl-Joachim. „History and Collective Memory in the Middle Republic”. In *A Companion to the Roman Republic*, szerkesztette Nathan ROSENSTEIN és Robert MORSTEIN-MARX, 478–495. Malden: Blackwell Publishing, 2006.
- HÖLSCHER 2006 = HÖLSCHER, Fernande. „Das Capitol – das Haupt der Welt”. In *Erinnerungsorte der Antike. Die römische Welt*, szerkesztette Elsa STEIN-HÖLKEKAMP és Karl-Joachim HÖLKEKAMP, 75–99. München: C. H. Beck, 2006.
- HULLS 2011 = HULLS, Jean-Michel. „How the West Was Won and Where It Got Us. Compressing History in Silius' *Punica*”. *Histos* 5 (2011): 283–305.
- JAEGER 1993 = JAEGER, Mary. „*Custodia Fidelis Memoriae*. Livy's Story of M. Manlius Capitolinus”. *Latomus* 52 (1993): 350–363.
- JAEGER 1997 = JAEGER, Mary. *Livy's Written Rome*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1997.
- JAEGER 2006 = JAEGER, Mary. „Livy, Hannibal's Monument, and the Temple of Juno at Croton”. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 136 (2006): 389–414.

- JARYCH 2017 = JARYCH, Adam J. „On the Frontiers of the Province. Monumentalizing Roman Tower Trophies in the Times of the Roman Republic and Empire”. *Novensia* 28 (2017): 7–23.
- JÁRMI 2019 = JÁRMI Viktória. *A római nemzetségek emlékezete*. Disszertáció. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2019.
- JOHANNOWSKY 1976 = JOHANNOWSKY, Werner. „Litternum”. In *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, szerkesztette Richard STILLWELL, 520. Princeton: Princeton University Press, 1976.
- JONES 1999 = JONES, Christopher P. *Kinship Diplomacy in the Ancient World*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999.
- JONES 2005 = JONES, Prudence J. *Reading Rivers in Roman Literature and Culture*. Lanham, MD: Lexington Books, 2005.
- JUDGE 1974 = JUDGE, E. A. „*Res publica restituta*. A Modern Illusion”. In *Polis and Imperium. Studies in Honour of Edward Togo Salmon*, szerkesztette James A. S. EVANS, 279–311. Toronto: University of Toronto Press, 1974.
- KÁRPÁTI 2014 = KÁRPÁTI András. *Műzsák ellenfényben. A régi görög újjene: vázákép, popkultúra, politika*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2014.
- KEITH 2010 = KEITH, Alison M. „Engendering Orientalism in Silius’ *Punica*”. In *Brill’s Companion to Silius Italicus*, szerkesztette Anthony AUGOUSTAKIS, 355–373. Leiden–Boston: Brill, 2010.
- KERSHAW 1997 = KERSHAW, Allan. „Martial 9.44 and Statius”. *Classical Philology* 92 (1997): 269–272.
- KISSEL 1979 = KISSEL, Walter. *Das Geschichtsbild des Silius Italicus*. Frankfurt a. M.: Peter Lang, 1979.
- KLOTZ 1933 = KLOTZ, Alfred. „Die Stellung des Silius Italicus unter den Quellen zur Geschichte des zweiten punischen Krieges”. *Rheinisches Museum für Philologie* 82 (1933): 1–34.
- KONRAD 1994 = KONRAD, C. F. „Segovia and Segontia”. *Historia* 43 (1994): 440–453.
- KOZÁK 2014 = KOZÁK Dániel. „Arany középszer és Augustus a II.10. órában”. In *Horatius arcai*, szerkesztette HAJDU Péter, 111–130. Budapest: reciti, 2014.
- KOZÁK 2015 = KOZÁK Dániel. „Isteni önéletrajz. A *Res gestae divi Augusti* műfajai és kontextusai”. *Ókor* 14, 1. szám (2015): 23–32.
- KOZÁK 2018 = KOZÁK Dániel. „*Imperium sine fine*. A világbirodalom ígéretének intertextuális háttere Vergilius *Aeneis*ében”. *Ókor* 17, 2. szám (2018): 60–70.
- KOZÁK 2024 = KOZÁK, Dániel. „Quirinius’ Sacrifice (Silius Italicus: *Punica* 4,192–215)”. *Acta Classica Univ. Scient. Debr.* 60 (2024): 57–75.

- KÖB 2000 = KÖB, Ingrid. *Rom, ein Stadtzentrum im Wandel. Untersuchungen zur Funktion und Nutzung des Forum Romanum und der Kaiserfora in der Kaiserzeit*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2000.
- KÖVES-ZULAUF 1995 = KÖVES-ZULAUF Tamás. *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Budapest: Telosz Kiadó, 1995.
- KRASSER 2010 = KRASSER, Helmut. „Poéták, papagájok és patrónusok. Statius, *Silvae* II. 4: példa a kultúratudományos szövegértelmezésre”. Fordította TAMÁS Ábel. *Ókor* 9, 3. szám (2010): 93–101.
- KÜPPERS 1986 = KÜPPERS, Jochem. *Tantarum causas irarum. Untersuchungen zur einleitenden Bücherdyade der Punica des Silius Italicus*. Berlin: De Gruyter, 1986.
- KYRIAKIDIS 2016 = *Libera Fama. An Endless Journey*, szerkesztette Stratis KYRIAKIDIS. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2016.
- LAMP 2013 = LAMP, Kathleen S. *A City of Marble. The Rhetoric of Augustan Rome*. Columbia: The University of South Carolina Press, 2013.
- LANGLANDS 2018 = LANGLANDS, Rebecca. *Exemplary Ethics in Ancient Rome*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- LAUDIZI 1989 = LAUDIZI, Giovanni. *Silio Italico. Il passato tra mito e restaurazione etica*. Galatina: Congedo Editore, 1989.
- LEACH 1974 = LEACH, Eleanor W. „Ekphrasis and the Theme of Artistic Failure in Ovid's *Metamorphoses*”. *Ramus* 3 (1974): 102–143.
- LEACH 2014 = LEACH, Eleanor W. „M. Atilius Regulus. Making Defeat into Victory: Diverse Values in an Ambivalent Story”. In *Valuing the Past in the Greco-Roman World*, szerkesztette James KER és Christoph PIEPER, 243–268. Leiden–Boston: Brill, 2014.
- LONDON 2017 = LONDON, Jon E. „Battle Description in the Ancient Historians, Part I: Structure, Array, and Fighting”. *Greece & Rome* 64 (2017): 39–64.
- LEVENE 2010 = LEVENE, David S. *Livy on the Hannibalic War*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- LITCHFIELD 1914 = LITCHFIELD, Henry W. „National *exempla virtutis* in Roman Literature”. *Harvard Studies in Classical Philology* 25 (1914): 1–71.
- LITTLEWOOD 2011 = LITTLEWOOD, R. Joy. *A Commentary on Silius Italicus' Punica* 7. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- LITTLEWOOD 2017 = LITTLEWOOD, R. Joy. *A Commentary on Silius Italicus' Punica* 10, Oxford: Oxford University Press, 2017.

- LOAR 2017 = LOAR, Matthew P. „Hercules, Mummius, and the Roman Triumph in *Aeneid* 8”. *Classical Philology* 112 (2017): 45–62.
- LORENZ 2003 = LORENZ, Sven. „Martial, Herkules und Domitian. Büsten, Statuetten und Statuen im *Epigrammaton Liber Nonus*”. *Mnemosyne* 56 (2003): 566–584.
- LOVATT 2013 = LOVATT, Helen. *The Epic Gaze. Vision, Gender and Narrative in Ancient Epic*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- LUCARELLI 2007 = LUCARELLI, Ute. *Exemplarische Vergangenheit. Valerius Maximus und die Konstruktion des sozialen Raumes in der frühen Kaiserzeit*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2007.
- MANOLARAKI 2010 = MANOLARAKI, Eleni. „Silius’ Natural History. Tides in the *Punica*”. In *Brill’s Companion to Silius Italicus*, szerkesztette Anthony AUGOUSTAKIS, 293–321. Leiden–Boston: Brill, 2010.
- MANUWALD 2009 = MANUWALD, Gesine. „History in Pictures. Commemorative Ecphrases in Silius Italicus’ *Punica*”. *Phoenix* 63 (2009): 38–59.
- MARKS 2003 = MARKS, Raymond. „Hannibal in Litternum”. In *Being There Together. Essays in Honor of Michael C. J. Putnam on the Occasion of His Seventieth Birthday*, szerkesztette Philip THIBODEAU és Harry HASKELL, 128–144. Afton: Afton Historical Society Press, 2003.
- MARKS 2005a = MARKS, Raymond. *From Republic to Empire. Scipio Africanus in the Punica of Silius Italicus*. Frankfurt a. M.: Peter Lang, 2005.
- MARKS 2005b = MARKS, Raymond. „*Per vulnera regnum*. Self-destruction, Self-sacrifice, and Devotio in Silius’ *Punica*”. *Ramus* 34 (2005): 127–151.
- MARKS 2008 = MARKS, Raymond. „Getting Ahead. Decapitation as Political Metaphor in Silius Italicus’ *Punica*”. *Mnemosyne* 61 (2008): 66–88.
- MARKS 2010 = MARKS, Raymond. „Silius and Lucan”. In *Brill’s Companion to Silius Italicus*, szerkesztette Anthony AUGOUSTAKIS, 127–153. Leiden–Boston: Brill, 2010.
- MARKS 2014 = MARKS, Raymond. „*Nosces Fabios certamine ab uno*. The Tale of the Three Hundred Fabii in *Punica* 7”. *Illinois Classical Studies* 39 (2014): 139–169.
- MASTERS 1992 = MASTERS, Jamie. *Poetry and Civil War in Lucan’s Bellum Civile*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- MATTERN–PARKES 2003 = MATTERN–PARKES, Susan P. „The Defeat of Crassus and the Just War”. *Classical World* 96 (2003): 387–396.

- MC GUIRE 1990 = MC GUIRE, Donald T. „Textual Strategies and Political Suicide in Flavian Epic”. In *The Imperial Muse. Vol. 2: Flavian Epicists to Claudian*, szerkesztette Anthony J. BOYLE, 21–45. Bendigo: Aural Publications, 1990.
- MC GUIRE 1995 = MC GUIRE, Donald T. „History Compressed. The Roman Names of Silius’ Cannae Episode”. *Latomus* 54 (1995): 110–118.
- MC GUIRE 1997 = MC GUIRE, Donald T. *Acts of Silence. Civil War, Tyranny, and Suicide in the Flavian Epics*. Hildesheim: Olms, 1997.
- MC GUSHIN 1992 = MC GUSHIN, Patrick. *Sallust: The Histories. Translated with introduction and commentary*. 1. kötet. Oxford: Clarendon Press, 1992.
- MC NELIS 2008 = MC NELIS, Charles. „*Ut Sculptura Poesis*. Statius, Martial, and the Hercules Epitrapezios of Novius Vindex”. *American Journal of Philology* 129 (2008): 255–276.
- MILES 1988 = MILES, Gary. „Maiores, Conditores, and Livy’s Perspective on the Past”. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 118 (1988): 185–208.
- MILES 2003 = MILES, Richard. „Rivalling Rome: Carthage”. In *Rome the Cosmopolis*, szerkesztette Catherine EDWARDS és Greg WOOLF, 123–146. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- MORGAN 2015 = MORGAN, Teresa. *Roman Faith and Christian Faith. Pistis and Fides in the Early Roman Empire and Early Churches*. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- MUECKE 2007 = MUECKE, Francis. „Hannibal at the »Fields of Fire«: A »Wasteful Excursion«? (Silius Italicus, *Punica* 12, 113–157)”. *Materiali e discussioni per l’analisi dei testi classici* 58 (2007): 73–91.
- MUSTAKALLIO 1994 = MUSTAKALLIO, Katariina. *Death and Disgrace. Capital Penalties with Post Mortem Sanctions in Early Roman Historiography*. Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, 1994.
- MÜNZER 1963 = MÜNZER, Friedrich. *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien*. 2. kiadás. Stuttgart: J. B. Metzler, 1963.
- MYERS 2011 = MYERS, Micah Y. „Lucan’s Poetic Geographies. Center and Periphery in Civil War Epic”. In *Brill’s Companion to Lucan*, szerkesztette Paolo ASSO, 399–415. Leiden–Boston: Brill, 2011.
- NAGY 2005 = NAGY, Gregory. „The Epic Hero”. In *A Companion to Ancient Epic*, szerkesztette John M. FOLEY, 71–89. Malden: Blackwell Publishing, 2005.

- NAGYILLÉS 2009 = NAGYILLÉS János. „A szónok költő és az istenapparátus”. *Antik Tanulmányok* 53 (2009): 219–237.
- NAUTA 2002 = NAUTA, Ruurd R. *Poetry for Patrons. Literary Communication in the Age of Domitian*. Leiden–Boston: Brill, 2002.
- NEEL 2015 = NEEL, Jaclyn. *Legendary Rivals. Collegiality and Ambition in the Tales of Early Rome*. Leiden–Boston: Brill, 2015.
- NESSELRATH 1986 = NESSELRATH, Heinz-Günther. „Zu den Quellen des Silius Italicus”. *Hermes* 114 (1986): 203–230.
- NESSELRATH 1992 = NESSELRATH, Heinz-Günther. *Ungeschehenes Geschehen. Binahe-Episoden im griechischen und römischen Epos von Homer bis zur Spätantike*. Stuttgart: Teubner, 1992.
- NETHERCUT 2019 = NETHERCUT, Jason. „History and Myth in Graeco-Roman Epic”. In *Structures of Epic Poetry, Vol. 1: Foundations*, szerkesztette Christiane REITZ és Simone FINKMANN, 193–211. Berlin: De Gruyter, 2019.
- NÉMETH 2002 = NÉMETH György. *Karthágó és a só. Az ókortörténet babonái*. Budapest: Korona Kiadó, 2002.
- NÉMETH 2015 = NÉMETH, György. „Shields dropped”. *Acta Classica Univ. Scient. Debr.* 51 (2015): 5–16.
- NICOL 1936 = NICOL, John. *The Historical and Geographical Sources Used by Silius Italicus*. Oxford: Basil Blackwell, 1936.
- NICOLL 1988 = NICOLL, W. S. M. „The Sacrifice of Palinurus”. *Classical Quarterly* 38 (1988): 459–472.
- NIEMANN 1975 = NIEMANN, Karl-Heinz. *Die Darstellung der römischen Niederlagen in den Punica des Silius Italicus*. Bonn: Rudolf Habelt Verlag, 1975.
- NORA 1999 = Pierre NORA. „Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája”. Fordította K. HORVÁTH Zsolt. *Aetas* 10 (1999): 142–157. = Pierre NORA. *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*, 13–33. Budapest: Napvilág Kiadó, 2010.
- OAKLEY 1985 = OAKLEY, Stephen P. „Single Combat in the Roman Republic”. *Classical Quarterly* 35 (1985): 392–410.
- OGILVIE 1965 = OGILVIE, Robert M. *A Commentary on Livy Books 1–5*. Oxford: Clarendon Press, 1965.
- O’HARA 1996 = O’HARA, James J. *True Names. Vergil and the Alexandrian Tradition of Etymological Wordplay*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996.

- O'HARA 2006 = O'HARA, James J. *Inconsistency in Roman Epic. Studies in Catullus, Lucretius, Vergil, Ovid and Lucan*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- OTTO 1890 = OTTO, A. *Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Römer*. Leipzig: Teubner, 1890.
- ÖSTENBERG 2009 = ÖSTENBERG, Ida. *Staging the World. Spoils, Captives, and Representations in the Roman Triumphal Procession*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- ÖSTENBERG 2014 = ÖSTENBERG, Ida. „War and Remembrance. Memories of Defeat in Ancient Rome”. In *Attitudes Towards the Past in Antiquity. Creating Identities*, szerkesztette Brita ALROTH és Charlotte SCHEFFER, 255–265. Stockholm: Stockholm University, 2014.
- PASCHALIS 1997 = PASCHALIS, Michael. *Virgil's Aeneid. Semantic Relations and Proper Names*. Oxford: Clarendon Press, 1997.
- PAUL 1982 = PAUL, George M. „*Urbs capta*. Sketch of an Ancient Literary Motif”. *Phoenix* 36 (1982): 144–155.
- PFEILSCHIFTER 2009 = PFEILSCHIFTER, Rene. „Die Römer auf der Flucht. Republikanische Feste und Sinnstiftung durch aitiologischen Mythos”. In *Feiern und Erinnern. Geschichtsbilder im Spiegel antiker Feste*, szerkesztette Hans BECK és Hans-Ulrich WIEMER, 109–139. Berlin: Verlag Antike, 2009.
- POGORZELSKI 2016 = POGORZELSKI, Randall J. „Centers and Peripheries”. In *A Companion to the Flavian Age of Imperial Rome*, szerkesztette Andrew ZISSOS, 223–238. Malden: Blackwell Publishing, 2016.
- POMEROY 2000 = POMEROY, Arthur. „Silius' Rome. The Rewriting of Vergil's Vision”. *Ramus* 29 (2000): 149–168.
- POMEROY 2003 = POMEROY, Arthur. „Center and Periphery in Tacitus' *Histories*”. *Arethusa* 36 (2003): 361–374.
- POMEROY 2010a = POMEROY, Arthur. „*Fides* in Silius Italicus' *Punica*”. In *Silius Italicus. Akten der Innsbrucker Tagung vom 19.–21. Juni 2008*, szerkesztette Florian SCHAFFENRATH, 59–76. Frankfurt a. M.: Peter Lang, 2010.
- POMEROY 2010b = POMEROY, Arthur. „To Silius Through Livy and his Predecessors”. In *Brill's Companion to Silius Italicus*, szerkesztette Anthony AUGOUSTAKIS, 27–45. Leiden–Boston: Brill, 2010.

- PRANDI 1979 = PRANDI, Luisa. „La »*fides Punica*« e il pregiudizio anticartaginese”. In *Conoscenze etniche e rapporti di convivenza nell' antichità*, szerkesztette Marta SORDI, 90–97. Milano: Vita e pensiero, 1979.
- PURCELL 2012 = PURCELL, Nicholas. „Rivers and the Geography of Power”. *Pallas* 90 (2012): 373–387.
- PUTNAM 1998 = PUTNAM, Michael C. J. *Virgil's Epic Designs. Ekphrasis in the Aeneid*. New Haven – London: Yale University Press, 1998.
- QUINT 1993 = QUINT, David. *Epic and Empire. Politics and Generic Form from Virgil to Milton*. Princeton: Princeton University Press, 1993.
- RAKOB 2000 = RAKOB, Friedrich. „The Making of Augustan Carthage”. In *Romanization and the City. Creation, Transformations, and Failures*, szerkesztette Elizabeth FENTRESS, 72–82. Portsmouth: Journal of Roman Archaeology, 2000.
- RAWSON 1991 = RAWSON, Elizabeth. „The Antiquarian Tradition. Spoils and Representations of Foreign Armour”. In Uő. *Roman Culture and Society. Collected Papers*, 582–598. Oxford: Clarendon Press, 1991.
- REBEGGIANI 2013 = REBEGGIANI, Stefano. „*De Danaïis victoribus*. Virgil's Shield of Abas and the Conquest of Greece”. *Studi Italiani di Filologia Classica* 11 (2013): 82–106.
- REED 2007 = REED, J. D. *Virgil's Gaze. Nation and Poetry in the Aeneid*. Princeton: Princeton University Press, 2007.
- REHAK 2006 = REHAK, Paul. *Imperium and Cosmos. Augustus and the Northern Campus Martius*. Madison: University of Wisconsin Press, 2006.
- REITZ 1982 = REITZ, Christiane. *Die Nekyia in den Punica des Silius Italicus*. Frankfurt a. M.: Peter Lang, 1982.
- REITZ 2013 = REITZ, Christiane. „Does Mass Matter? The Epic Catalogue of Troops as Narrative and Metapoetic Device”. In *Flavian Epic Interactions*, szerkesztette Gesine MANUWALD és Astrid VOIGT, 229–243. Berlin: De Gruyter, 2013.
- REITZ-JOOSSE 2019 = REITZ-JOOSSE, Bettina. „Lesen, schauen, spüren. Römische Schlachtfelder als *monumenta*”. *Gymnasium* 126 (2019): 127–146.
- RICH 1999 = RICH, John. „Drusus and the *Spolia Opima*”. *Classical Quarterly* 49 (1999): 544–555.
- RICH 2012 = RICH, John. „Roman Attitudes to Defeat in Battle Under the Republic”. In *Vae Victis! Perdedores en el Mundo Antiguo*, szerkesztette Francisco

- Marco SIMÓN, Francisco PINA POLO és José Remesal RODRÍGUEZ, 83–111. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2012.
- RICHARDSON 1986 = RICHARDSON, John S. *Hispaniae. Spain and the Development of Roman Imperialism, 218–82 BC*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- RICHARDSON 1992 = RICHARDSON jr., L. *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*. Baltimore–London: Johns Hopkins University Press, 1992.
- RICHARDSON 2008 = RICHARDSON, John. *The Language of Empire. Rome and the Idea of Empire from the Third Century BC to the Second Century AD*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- RIDLEY 1975 = RIDLEY, Ronald. T. „Was Scipio Africanus at Cannae?”. *Latomus* 34 (1975): 161–165.
- RIDLEY 2014 = RIDLEY, Ronald. T. „The Arch of Scipio Africanus”. *Classical Philology* 109 (2014): 11–25.
- RIMELL 2015 = RIMELL, Victoria. *The Closure of Space in Roman Poetics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- ROLLER 2018 = ROLLER, Matthew B. *Models from the Past in Roman Culture. A World of Exempla*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- RONDHOLZ 2009 = RONDHOLZ, Anke. „Crossing the Rubicon. A Historiographical Study”. *Mnemosyne* 62 (2009): 432–450.
- ROSATI 2009 = ROSATI, Gianpiero. *Ovidio, Metamorfosi, Libri V–VI*. Roma–Milano: Fondazione Lorenzo Valla – A. Mondadori, 2009.
- ROSENBERGER 2003 = ROSENBERGER, Veit. „The Gallic Disaster”. *Classical World* 96 (2003): 365–373.
- ROSENSTEIN 1990 = ROSENSTEIN, Nathan. *Imperatores victi. Military Defeat and Aristocratic Competition in the Middle and Late Republic*, Berkeley: University of California Press, 1990.
- ROWELL 1949 = ROWELL, Henry T. „The »Campanian« Origin of C. Naevius and Its Literary Attestation”. *Memoirs of the American Academy in Rome* 19 (1949): 15–34.
- RUTLEDGE 2011 = RUTLEDGE, Stephen H. *Ancient Rome as a Museum. Power, Identity, and the Culture of Collecting*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- RÜPKE 2016 = RÜPKE, Jörg. „Knowledge of Religion in Valerius Maximus' *Exempla*. Roman Historiography and Tiberian Memory Culture”. In *Memory in*

- Ancient Rome and Early Christianity*, szerkesztette Karl GALINSKY, 89–111. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- SALMON 1967 = SALMON, Edward T. *Samnium and the Samnites*. Cambridge: Cambridge University Press, 1967.
- SANTINI 1991 = SANTINI, Carlo. *Silius Italicus and his View of the Past*. Amsterdam: J. C. Gieben, 1991.
- SAUNDERS 1940 = SAUNDERS, Catharine. „Sources of the Names of Trojans and Latins in Vergil's *Aeneid*”. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 71 (1940): 537–555.
- SCHADEL 2022 = SCHADEL, Elisabeth. *Ambiguities of War. A Narratological Commentary on Silius Italicus' Battle of Ticinus (Sil. 4.1-479)*. Leiden–Boston: Brill, 2022.
- SCHLICHTSEISEN 1881 = SCHLICHTSEISEN, Joannes. *De fide historica Silius Italicus quaestiones historicae et philologicae*. Königsberg: Officina Hartungiana, 1881.
- SCHNEIDER 2001 = SCHNEIDER, Werner T. „*Phidiae putavi*. Martial und der Hercules Epitrapezios des Novius Vindex”. *Mnemosyne* 54 (2001): 697–720.
- SCHUBERT 1984 = SCHUBERT, Werner. *Jupiter in Den Epen der Flavierzeit*. Frankfurt am M.: Peter Lang, 1984.
- SCULLARD 1989 = SCULLARD, Howard H. „The Carthaginians in Spain”. In *Cambridge Ancient History, Vol. 8*, szerkesztette Alan E. ASTIN, 17–43. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- SEIDER 2013 = SEIDER, Aaron M. *Memory in Vergil's Aeneid. Creating the Past*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- SEO 2013 = SEO, J. Mira. *Exemplary Traits. Reading Characterization in Roman Poetry*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- SERRATI 2006 = SERRATI, John. „Neptune's Altars. The Treaties between Rome and Carthage (509–226 B.C.)”. *Classical Quarterly* 56 (2006): 113–134.
- SILIUS 1987 = SILIUS ITALICUS. *Punica*, sajtó alá rendezte Joseph DELZ. Stuttgart: Teubner, 1987.
- SKUTSCH 1968 = SKUTSCH, Otto. „The Fall of the Capitol”. In Uő. *Studia Enniana*, 138–142. London: Athlone, 1968.
- SKUTSCH 1985 = SKUTSCH, Otto. *The Annals of Quintus Ennius*. Oxford: Clarendon Press, 1985.
- SMALL 1997 = SMALL, Jocelyn P. *Wax Tablets of the Mind. Cognitive Studies of Memory and Literacy in Classical Antiquity*. London: Routledge, 1997.

- SMITH 1895 = SMITH, Kirby F. „On a Legend of the Alban Lake Told by Dionysius of Halicarnassus”. *American Journal of Philology* 16 (1895): 203–210.
- SPALTENSTEIN 1986 = SPALTENSTEIN, François. *Commentaire des Punica de Silius Italicus*, Genève: Librairie Droz, 1986.
- SPANN 1984 = SPANN, Philip. O. „Saguntum vs. Segontia. A Note on the Topography of the Sertorian War”. *Historia* 33 (1984): 116–119.
- STARR 2010 = STARR, Raymond J. „Augustus as *Pater patriae* and Patronage Decrees”. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 172 (2010): 296–298.
- STEIN-HÖLKEKAMP–HÖLKEKAMP 2006 = *Erinnerungsorte der Antike. Die römische Welt*, szerkesztette Elsa STEIN-HÖLKEKAMP és Hans-Joachim HÖLKEKAMP. München: C. H. Beck, 2006.
- STEIN-HÖLKEKAMP–HÖLKEKAMP 2010 = *Erinnerungsorte der Antike. Die griechische Welt*, szerkesztette Elsa STEIN-HÖLKEKAMP és Hans-Joachim HÖLKEKAMP. München: C. H. Beck, 2010.
- STOCKS 2010 = STOCKS, Claire. „(Re)constructing Epic. Sicily and the *Punica* in Miniature”. In *Silius Italicus. Akten der Innsbrucker Tagung vom 19.–21. Juni 2008*, szerkesztette Florian SCHAFFENRATH, 151–166. Frankfurt a. M.: Peter Lang, 2010.
- STOCKS 2014 = STOCKS, Claire. *The Roman Hannibal. Remembering the Enemy in Silius Italicus’ Punica*. Liverpool: Liverpool University Press, 2014.
- STOK 2013 = STOK, Fabio. „Remus, Remulus, and other Tiburtines”. *Euphrosyne* 41 (2013): 357–365.
- ŠUBRT 1991 = ŠUBRT, Jiří. „The Motif of the Alps in the Work of Silius Italicus”. *Listy filologické / Folia philologica* 114 (1991): 224–231.
- SZENDE 2014 = SZENDE Katalin. „Hűség és kiváltság. Kihez és miért volt hű Sopian a középkorban?”. *Rubicon* 25, 8. szám (2014): 38–43.
- SZILÁGYI 1982 = SZILÁGYI János György. „Arachné”. In *Uő. Paradigmák. Tanulmányok antik irodalomról és mitológiáról*, 217–232. Budapest: Magvető Kiadó, 1982.
- SZILÁGYI 1986 = SZILÁGYI, János György. „Arachne”. In *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, 2. kötet, 470–471. Zürich–München: Artemis Verlag, 1986.
- TAKÁCS 2008 = TAKÁCS Levente. *M. Furius Camillus. Egy római hős a római történetírás tükrében*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008.
- TAMÁS 2005 = TAMÁS Ábel. „Az istennő, a királynő, a hős és a művészek. A karthágói Iuno-templom olvasatai az *Aeneis* I. énekében”. *A rejtélyes Aene-*

- is, szerkesztette FERENCZI Attila, 47–88. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2005.
- TAMÁS 2010 = TAMÁS Ábel. „Bevezetés Helmut Krasser tanulmányához”. *Ókor* 9, 3. szám (2010): 91–92.
- TAMÁS 2011 = TAMÁS Ábel. *Catullus és a közvetítő közegek poétikája*. Disszertáció. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2011.
- TAMÁS 2012 = TAMÁS Ábel. „*Multiplex sermo*. A *Fama* »összetett beszéde« Vergilius *Aeneis*ében”. *Alföld* 63, 2. szám (2012): 70–79.
- TAMÁS 2019 = TAMÁS Ábel. „A gyarmatosítók kíváncsisága. Cicero sétája az Akadémia romjain (Cic. *Fin.* V. 1–6)”. *Ókor* 18, 2. szám (2019): 50–60.
- TELG GENANNT KORTMANN 2018 = TELG GENANNT KORTMANN, Jan R. *Hannibal ad portas. Silius Italicus, Punica 12.507–752. Einleitung, Übersetzung und Kommentar*. Heidelberg: Winter Verlag, 2018.
- THOMAS 1982 = THOMAS, Richard F. *Lands and Peoples in Roman Poetry. The Ethnographical Tradition*. Cambridge: Cambridge Philological Society, 1982.
- TIPPING 2007 = TIPPING, Ben. „*Haec tum Roma fuit*. Past, Present, and Closure in Silius Italicus' *Punica*”. In *Classical Constructions. Papers in Memory of Don Fowler, Classicist and Epicurean*, szerkesztette Stephen HEYWORTH, 221–241. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- TIPPING 2010 = TIPPING, Ben. *Exemplary epic. Silius Italicus' Punica*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- TIPPS 2003 = TIPPS, George K. „The Defeat of Regulus”. *Classical World* 96 (2003): 375–385.
- URSO 2003 = URSO, Gianpaolo. „*Pro Italia vobis est pugnandum*. Annibale al Ticino”. *Rivista Storica dell'Antichità* 33 (2003): 67–90.
- VAN DER KEUR 2024 = VAN DER KEUR, Michiel. *Silius Italicus, Punica, Book 13. Edited with Introduction, Translation, and Commentary*. Oxford: Oxford University Press, 2024.
- VAN ROOKHUIJZEN 2019 = VAN ROOKHUIJZEN, Jan Z. *Herodotus and the Topography of Xerxes' Invasion*. Leiden–Boston: Brill, 2019.
- VENINI 1978 = VENINI, Paola. *La visione dell'Italia nel catalogo di Silio Italico (Pun. 8, 356–616)*. Milano: Istituto Lombardo di Science e Lettere, 1978.
- VENINI 1991 = VENINI, P. „Lo scudo di Annibale in Silio Italico (*Pun.* 2, 406–52)”. In *Studi di Filologia Classica in onore di G. Monaco*, 3. kötet, 1191–1200. Palermo: Università di Palermo, Facoltà di lettere e filosofia, 1991.

- VERSNEL 1970 = VERSNEL, Henk S. *Triumphus. An Inquiry into the Origin, Development and Meaning of the Roman Triumph*. Leiden–Boston: Brill, 1970.
- VERSNEL 1976 = VERSNEL, Henk S. „Two Types of Roman *devotio*”. *Mnemosyne* 29 (1976): 365–410.
- VESSEY 1974 = VESSEY, David. „Silius Italicus on the Fall of Saguntum”. *Classical Philology* 69 (1974): 28–36.
- VESSEY 1975 = VESSEY, David. „Silius Italicus: The Shield of Hannibal”. *American Journal of Philology* 96 (1975): 391–405.
- VOLK 2009 = VOLK, Katharina. „A New Reading of *Aeneid* 6.847–853”. *Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici* 61 (2009): 71–84.
- VON ALBRECHT 1964 = VON ALBRECHT, Michael. *Silius Italicus. Freiheit und Gebundenheit römischer Epik*. Amsterdam: Verlag P. Schippers, 1964.
- VON UNGERN-STERNBERG 2000 = VON UNGERN-STERNBERG, Jürgen. „Eine Katastrophe wird verarbeitet. Die Gallier in Rom”. In *The Roman Middle Republic. Politics, Religion, and Historiography c. 400–133 B.C.*, szerkesztette Christer BRUUN, 207–222. Rome: Institutum Romanum Finlandiae, 2000.
- VOUT 2012 = VOUT, Caroline. *The Hills of Rome. Signature of an Eternal City*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- WALBANK 1957 = WALBANK, Frank W. *A Historical Commentary on Polybius*. 1. kötet. Oxford: Clarendon Press, 1957.
- WALBANK 1967a = WALBANK, Frank W. *A Historical Commentary on Polybius*, 2. kötet. Oxford: Clarendon Press, 1967.
- WALBANK 1967b = WALBANK, Frank W. „The Scipionic Legend”. *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 13 (1967): 54–69.
- WALDHERR 2000 = WALDHERR, Gerhard H. „*Punica fides*. Das Bild der Karthager in Rom”. *Gymnasium* 107 (2000): 193–222.
- WALLACE 1968 = WALLACE, Malcolm T. V. „Some Aspects of Time in the *Punica* of Silius Italicus”. *Classical World* 62 (1968): 83–93.
- WALLACE-HADRILL 2008 = WALLACE-HADRILL, Andrew. *Rome's Cultural Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- WALLER 2011 = WALLER, Martin. „Victory, Defeat and Electoral Success at Rome”. *Latomus* 70 (2011): 18–38.
- WALTER 2014 = WALTER, Anke. *Erzählen und Gesang im flavischen Epos*. Berlin: De Gruyter, 2014.

- WALTER 2018 = WALTER, Anke. „Regulus and the Inconsistencies of Fame in Silius Italicus' *Punica*”. In *Antike Erzähl- und Deutungsmuster. Zwischen Exemplarität und Transformation*, szerkesztette Simone FINKMANN, Anja BEHRENDT és Anke WALTER, 201–218. Berlin: De Gruyter, 2018.
- WALTER 2004 = WALTER, Uwe. *Memoria und res publica. Zur Geschichtskultur im republikanischen Rom*, Frankfurt am M.: Verlag Antike, 2004.
- WICHA 2003 = WICHA, Stephan. „*Urbs fide atque aerumnis incluta*. Zum Sagunt-mythos in augusteischer Zeit”. *Lucentum* 21–22 (2002/2003): 179–190.
- WICK 2004 = WICK, Claudia. *M. Annaeus Lucanus, Bellum civile Liber IX. Kommentar*. München–Leipzig: K. G. Saur, 2004.
- WILSON 1993 = WILSON, Marcus. „Flavian Variant: History. Silius' *Punica*”. In *Roman Epic*, szerkesztette Anthony J. BOYLE, 218–236. London: Routledge, 1993.
- WILSON 2013 = WILSON, Marcus. „The Flavian *Punica*?”. In *Flavian Epic Interactions*, szerkesztette Gesine MANUWALD és Astrid VOIGT, 13–27. Berlin: De Gruyter, 2013.
- WISEMAN 1971 = WISEMAN, Timothy P. *New Men in the Roman Senate*. Oxford: Oxford University Press, 1971.
- WISEMAN 1974 = WISEMAN, Timothy P. „Legendary Genealogies in Late-Republican Rome”. *Greece & Rome* 21 (1974): 153–164.
- WISEMAN 1979 = WISEMAN, Timothy P. „Topography and Rhetoric. The Trial of Manlius”. *Historia* 28 (1979): 32–50.
- WISEMAN 2014 = WISEMAN, Timothy P. „Popular Memory,” In *Memoria Romana. Memory in Rome and Rome in Memory*, szerkesztette Karl GALINSKY, 43–62. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2014.
- YATES 1966 = YATES, Frances A. *The Art of Memory*. London: Routledge, 1966.
- ZAINALDIN 2019 = ZAINALDIN, James L. „*Epistula* 86 Once Again. Agriculture and Philosophy in Seneca's *Moral Letters*”. *Classical Philology* 114 (2019): 218–237.
- ZANKER, Paul. *The Power of Images in the Age of Augustus*. Fordította Alan SHAPIRO. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1988.
- ZINSERLING 1960 = ZINSERLING, Gerhard. „Studien zu den Historiendarstellungen der römischen Republik”. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller Universität Jena, Gesellschafts- und Sprachwiss. Reihe* 9 (1959/1960): 403–448.

- ZISSOS 1999 = ZISSOS, Andrew. „Allusion and Narrative Possibility in the *Argonautica* of Valerius Flaccus”. *Classical Philology* 94 (1999): 289–301.
- ZUMWALT 1978 = ZUMWALT, Nancy. „Horace’s *Navis* of Love Poetry (C. 1.14)”. *Classical World* 71 (1977/1978): 249–254. = „A szerelmi költészet hajója Horatiusnál (*Ódák* 1.14)”. Fordította BÖRÖCZKI Tamás. *Ókor* 3, 1. szám (2004): 3–7.

NÉVMUTATÓ

- Abas 219, 235, 237
 Acestes 162
 Achates 40
 Acro 49
 Ady Endre 143
 Aemilius Paullus, L. 44, 178, 224
 Aeneas 29, 40, 45, 51, 57–58, 83, 87,
 89–90, 93, 95, 112, 114, 116–117, 127,
 142, 148, 151, 162–166, 170, 174–175,
 178, 180, 186, 195–196, 219, 223, 227,
 229–231, 235, 238, 256
 Aeolus 125
 Agenor 29, 31, 57, 201, 239
 Agrippa, M. Vipsanius 234
 Aiakosz 47, 50
 Akhilleusz 50, 103, 115, 164, 223
 Akrisziosz 88, 98
 Albanus 160
 Alkibiadész 47
 Amata 89
 Ammianus Marcellinus 65
 Amycus 112
 Anchises 82, 90, 97, 148, 161, 164–166,
 204–206, 234, 245
 Andromache 93, 219
 Anna (Dido nővére) 188
 Antonius, M. 42, 129
 Apollo 39–41, 52, 170, 196, 207, 223, 235,
 247
 Apollóniosz Rhodiosz 223, 247
 Appianosz 71, 108–109, 239
 Appius 124
 Arachne 208–210
 Arkhilokhosz 235
 Asbyte 77
 Ascanius 151, 154, 162, 164–166, 229
 Assmann, Jan 10–11, 16, 53, 58, 136, 229,
 254
 Augustus 20, 33, 36, 48–49, 51–52, 62–
 64, 76, 114, 130–132, 151, 168, 189, 193,
 195, 198, 202–205, 209, 231, 234–235,
 238, 245–246

- Bacchus 188, 244–245, 247
 Balius 83
 Barce 160
 Bellona 48
 Belus 57
 Brennus 48, 50, 54, 142–145, 147, 156–157
 Brutus 152
 Brutus, M. Iunius 152, 179–180, 231

 Cacus 40
 Caesar, C. (Augustus unokája) 234
 Caesar, C. Iulius 9, 17–18, 21, 42, 63, 103–105, 125, 151–152, 177–178, 223, 231, 256
 Caesar, L. (Augustus unokája) 234
 Caicus 84
 Calliope 210
 Camillus, M. Furius 34, 46–47, 54, 130, 147–148, 226, 244–245
 Capys 186
 Catilina, L. Sergius 135
 Cato, M. Porcius (Maior) 186
 Cato, M. Porcius (Minor) 156, 193, 223
 Catullus 13, 164
 Ceres 201
 Cicero 39, 42, 129, 152
 Claudius Caudex, Ap. 194, 211
 Claudius Nero, C. 236
 Claudius Pulcher, Ap. 225
 Cleopatra 21
 Coelius Antipater 136, 186
 Cornelia, *gens* 246
 Cornelius Nepos 55, 199
 Cossus, Au. Cornelius 49, 255
 Crassus, M. Licinius 129–130
 Crassus, T. Otacilius 21
 Creusa 175
 Crixus 139, 141–146, 149, 152–154, 156–160, 250
 Curiatiusok 160, 167

 Danaé 88–89
 Dardanosz 89
 Daunus 86, 97–99, 179–180
 Decius Magius 180, 187–188, 213–214
 Decius Mus, P. 157
 Delz, Joseph 24, 87, 98–99, 124, 156, 173
 Diana 65
 Dido 25–26, 45, 55–58, 114, 116, 174, 188, 195, 255
 Dionüsziosz Halikarnasszeusz 36, 89
 Domitianus 13, 208
 Dózsa György 143
 Drusus Germanicus, Nero Claudius 49
 Duilius, C. 20, 48, 194, 211

 Elissa *lásd* Dido
 Ennius 8, 93, 147, 149, 158–159, 206, 232–233, 238
 Eteocles 224
 Euander 40–41, 204
 Euryalus 154

 Fabia, *gens* 129
 Fabius Maximus Rullianus, Q. 171, 188
 Fabius Maximus Verrucosus, Q. 15, 20–21, 112, 124, 131, 135, 168, 190, 205–206, 224, 233
 Fabius Pictor, Q. 47
 Falernus 188
 Farfarus 152–153

- Faunus 179
 Ferenczi Attila 24
 Flaminus, C. 58, 124, 196–197, 224, 233
 Florus 68–70, 136–137
 Fortuna Primigenia 21
 Fronto 131, 232
 Fulvius Flaccus, Q. 37–39, 41, 44, 183, 238

 Galba 21, 152
 Gellius 181
 Gérúón 79–80, 82–85, 100
 Grüll Tibor 24, 237

 Habakuk 67
 Hajdu Péter 24
 Hamilcar 55, 195, 202, 211, 231, 243
 Hannibal 8, 10, 15, 17–23, 25–27, 30, 32–33, 35–36, 38–46, 54–55, 58, 60–61, 64–65, 67–69, 72, 74, 77, 84, 90–91, 93–95, 97, 102–103, 105–107, 110–119, 121–126, 131–133, 135–136, 139–141, 145, 148–149, 152, 156, 162, 165, 169, 172, 174, 176, 189–192, 194–207, 210–213, 215–217, 221, 224–226, 233, 236, 239, 242–244, 250–257
 Hanno 201
 Hasdrubal 106–108, 233, 235–236, 243
 Hector 83, 95
 Hekataiosz 186
 Helenus 219
 Héraklész/Hercules 19–21, 38–40, 43, 78–86, 90, 92, 98, 100–101, 119, 173, 237, 241, 245, 247
 Hierón, II. 47, 187
 Homérosz 45, 77, 91, 103, 109, 115–116, 151, 223, 231, 249, 251

 Horatius 69, 73, 103, 160, 167, 181, 227, 230, 235, 248

 Iaszón 223
 Ilioneus 170
 Iulia, *gens* 47, 151, 203
 Iulus *lásd* Ascanius
 Iuno/Héra 30, 32, 36, 41, 56, 80, 86, 95–96, 146, 163, 179–180, 184, 191, 195, 199, 227–230
 Iuppiter/Zeus 27–28, 30, 32, 36, 48–49, 51–52, 54–55, 73, 92, 112, 127, 132–133, 147, 151, 155, 158, 162, 164, 186, 190, 197, 207, 210, 215, 228, 244–247

 Jármí Viktória 24
 Jeromos, Szent 65, 67
 Jézus 156

 Kadmosz 29
 Kallimakhosz 103
 Kopeczky Rita 8, 28, 73
 Kroiszosz 231

 Laelius, C. 136
 Laertész 86
 Laokoón 82
 Lar Tolumnius 49
 Lausus 163
 Lavinia 228–229
 Lentulus 44
 Ligaunus 156
 Livius 8, 14, 16, 20, 23–24, 27–28, 31, 34–36, 38, 42–44, 48–49, 53–55, 61–62, 64, 70–78, 83, 96, 107–108, 111, 119–120, 122, 131–132, 134–141, 145–

- 150, 157, 160, 165, 177, 186, 192–193,
199–200, 225–228, 238, 240–242,
245–246
- Lucanus 9–11, 84, 104–105, 116, 125, 134,
147, 178, 219, 223, 256
- Lucretia 231
- Lutatius Catulus, C. 195, 211, 231
- Lüszipposz 19, 21
- Macrobius 232
- Mago 133, 139, 161
- Manlius Capitolinus, M. 146, 148, 232
- Manlius Torquatus Imperiosus, Titus
232
- Marcellus, C. Claudius 15, 20, 49, 143,
168, 205, 224
- Marcellus, M. Claudius (Augustus unoka-
öccse) 90, 234–235
- Mars 46, 48, 52, 93, 96, 97, 112, 158–159,
162–165, 173–174, 207–208, 211–212,
231–232, 234, 244–245
- Marszüasz 207–208
- Martialis 19–20
- Marus 189, 211, 253
- Metaurus 153
- Metellus, L. Caecilius 224–230
- Mezentius 163
- Minerva 208–210, 228
- Misenus 83
- Mnémoszüné 101
- Murrus 30, 79–80, 111–112
- Naevius 8, 181, 192
- Nagyillés János 24
- Németh György 156
- Neptunus 120, 158, 208
- Néreiszek 120
- Nero 9, 152, 236
- Nerva 208
- Nisus 154
- Nora, Pierre 15–16
- Novius Vindex 19–21
- Numa Pompilius 61, 154–155, 164–165,
167
- Numanus Remulus 154–155, 164–165,
167
- Octavianus *lásd* Augustus
- Olenus Calenus 28, 35
- Orosius 136
- Orsilochus 154
- Ovidius 26, 87, 125, 145, 155, 172–173, 208–
210, 223
- Palinurus 84, 158–159, 167
- Paris 184
- Pauszaniász 89
- Petrarca 134
- Pheidiasz 19
- Philipposz, V. 256
- Phoinix 57
- Picus 49–51, 57
- Pieridák 207, 209
- Pindaros 103
- Piso 152
- Plinius (id.) 18, 21–22, 28, 43, 65, 135–
136, 157, 236
- Plinius (ifj.) 12, 118, 192
- Pluto 112
- Pollux 112
- Polübiosz 23–24, 43, 55, 106–109, 119,
136, 138–139, 141, 145, 199, 201, 238

- Polynices 224
- Pompeius Magnus, Cn. 9, 178, 223, 231, 236–237
- Pomponius Mela 65
- Porsenna 130, 180
- Priamus 95, 178
- Propertius 40, 142–143
- Pürrhosz 48, 50
- Püthagorasz 47
- Pyrene 97, 112–113, 235, 237, 241
- Quirinius 134, 152, 155–159, 167–168, 245, 254
- Quirinus *lásd* Romulus
- Rákóczy Ferenc, II. 103
- Regulus, M. Atilius 91, 124, 129–130, 188–189, 192, 194–195, 205, 211, 253
- Remulus 152–155, 157, 167–168, 254
- Remus 8, 34–35, 154–155, 167
- Rhamnes 154
- Romulus 27, 34–35, 49, 58, 147, 154–156, 158–159, 167, 244–245, 255
- Sallustius 65–67, 70, 151, 236
- Scipio Africanus Aemilianus, P. Cornelius 20, 32
- Scipio Africanus, P. Cornelius 15, 17–18, 20, 30–32, 40, 42–43, 62–63, 65–66, 72–74, 121, 131, 134–138, 145, 162–166, 168, 193–194, 197–198, 200, 205, 216–218, 220, 223–248, 250, 252–254
- Scipio Barbatus, L. Cornelius 171
- Scipio Calvus, Cn. Cornelius 72, 234–236
- Scipio, P. Cornelius (Africanus apja) 65, 72, 136, 138, 139, 144, 159, 162–163, 165–166, 194, 197, 232–236, 241
- Scipiók 62, 73, 137, 168, 234, 237, 241–242
- Sempronius Tuditanus, P. 21
- Seneca 136, 193–194, 217–218
- Sergius Silus, L. 135, 156–157
- Sertorius, Q. 66, 236
- Servius 20, 30, 35–36, 43, 88, 114, 152, 178, 182, 236
- Servius Tullius 35, 152, 254
- Sibylla 40, 196
- Sicoris 96–99, 116, 180
- Statius 19–20, 136, 192, 223
- Suetonius 177
- Sulla, L. Cornelius 66, 234
- Sychaeus 57
- Syphax 40
- Syrinx 125
- Sztrabón 21, 64–65, 71, 234, 236
- Tacitus 14, 147, 151, 156, 219
- Tamás Ábel 24
- Tarquinius Collatinus 180
- Tarquinius Superbus 228
- Teuthras 39, 251
- Thamürasz 207–208
- Theron 77, 84
- Theseus 224
- Tiberius 18
- Tiburna 81, 95
- Tisiphone 82, 95–96
- Traianus 199
- Tullius 152, 254
- Tullus 152–155, 157, 168

- Tullus Hostilius 152–153, 155
 Turnus 40, 45, 89, 97, 99, 154, 163, 180

 Valerius Flaccus 223
 Valerius Maximus 14, 18–19, 43, 101,
 135–136, 166–167, 193, 226, 246
 Valerius Messalla, M. 47
 Varro, C. Terentius 224–225
 Varro, M. Terentius 47
 Varus, P. Quinctilius 129
 Venulus 152–153
 Venus 21, 127, 132, 151, 158, 192, 195, 210
 Vergilius 9, 12, 14, 18, 26, 30, 32, 40–41,
 45, 49–52, 56–57, 82–83, 87–90, 93,
 95, 97, 103, 114, 117, 127, 132, 148, 151,
 154–155, 158, 161–164, 166–167, 170,
 172–175, 178, 180, 182, 184, 186, 190–
 191, 195–196, 198–199, 204–206, 215,
 219, 223, 229, 231, 235–237, 242, 248,
 252, 256
 Vesta 98
 Vibius Virrius 186
 Virdomarus 142–143
 Vosegus 157
 Vulcanus 127, 195

 Xanthipposz 160, 195

 Zakünthosz 64, 71, 78–90, 100–101, 108,
 204, 252